

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2018, № 1 (81)**

1/2018

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали, Н. Әлімбаев, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ф. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов, У. Фиерман (АҚШ), Питер Б. Голден (АҚШ), Осман Мерт (Түркия), А. Чубарьян (Ресей), Сидхарт Саксена (Ұлыбритания), Ширин Акинер (Ұлыбритания), Р.Г. Буканова (Башқортстан)

Жауапты редактор:

Ф. Шамшиденова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@bk.ru
Электрондық мекен-жай:
www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY**

IRSTI 930.2

Tulibayeva zh. M.¹

¹Professor of Suleyman Demirel University Doctor of
Historical Sciences, Kazakhstan, Almaty
E-mail: tulibayeva.zhuldyz@gmail.com

**MANUSCRIPT SOURCES ON THE HISTORY OF
RELATIONSHIPS OF KAZAKHS AND
THE KHANATE OF KHIVA**

The study of manuscripts has crucial importance in the study of the history of the peoples of Kazakhstan and Central Asia. The sources contain numerous factual materials, and the study of certain periods in the history of the peoples of Kazakhstan and Central Asia is impossible without their thorough examination. Publication and study of the manuscripts will significantly clarify the history of Kazakh tribes of the Khanate of Khiva, many important aspects of which were known only in outline. The study of the reign of the Chengizid khans in Khorezm is of crucial importance not only to the history of Kazakhs, but also to all peoples of Central Asia. The materials of the sources will fill the gap in the description of the history of Kazakhs' relationship with their neighbors. The paper is written in framework of realization of project No. AP05132796 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: The history of Kazakhs and Kazakhstan, Arabic-script manuscripts, Khanate of Khiva, Khivan manuscripts.

Төлебаева Ж.М.¹

т.ғ.д., ¹Сулейман Демирель атындағы университетінің
профессоры, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: tulibayeva.zhuldyz@gmail.com

**ҚОЛЖАЗБА ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ХИУА ХАНДЫҒЫМЕН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ**

Қолжазбалық шығармаларды зерттеу Қазақстан және Орталық Азия халықтарының тарихын зерделеуде маңызды болып табылады. Арабографиялық деректерде көптеген фактілік материалдар бар, ол материалдарды мұқият зерттемей, Қазақстан және Орталық Азия халықтарының кейбір тарихи кезеңдерін зерттеу мүмкін емес. Қолжазбалық шығармаларды зерттеп, жариялау Хиуа хандығындағы қазақ руларының тарихын нақтылауға айтарлықтай мүмкіндік туғызады. Хорезмдегі Шыңғыстық хандардың билік кезеңдерін зерттеу қазақ тарихы үшін ғана емес, Орталық Азияның барлық халықтарының тарихы үшін маңызды

болып табылады. Арабографиялық деректердің материалдары қазақтардың көршілес халықтармен өзара қарым-қатынасының тарихын сипаттауда ақтаңдақтарды толықтыра түседі.

Кілт сөздер: қазақтар және Қазақстан тарихы, арабографиялық қолжазбалар, Хиуа хандығы, Хиуа қолжазбалары.

Тулибаева Ж.М.¹

Д.и.н., ¹профессор Университета имени Сулейман Демиреля, г. Алматы, Казахстан
E-mail: tulibayeva.zhuldyz@gmail.com

РУКОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КАЗАХОВ С ХИВИНСКИМ ХАНСТВОМ

Изучение рукописных сочинений имеет важное значение в разработке вопросов истории народов Казахстана и Центральной Азии. В арабографических источниках содержатся многочисленные фактические материалы, без тщательного изучения которых немислимо исследование отдельных периодов истории народов Казахстана и Центральной Азии. Публикация и исследование рукописных сочинений позволят существенно уточнить историю казахских родов в Хивинском ханстве, многие важные моменты которой были известны только в общих чертах. Изучение периода правления ханов Чингизидов в Хорезме имеет важное значение не только для истории казахов, но и для всех народов Центральной Азии. Материалы арабографических источников восполняют пробелы в описании истории взаимоотношений казахов с соседними народами. Статья выполнена в рамках реализации проекта № АР 05132796 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: История казахов и Казахстана, арабографические рукописи, Хивинское ханство, Хивинские рукописи.

Introduction

There is a rich collection of manuscripts written in Arabic-script, which reflects the centuries-old history of the peoples of Central Asia. In Bukhara, Kokand and Khiva for many centuries, historical works, on the history of the khanates and their relationships with neighboring states, have been created. The study of the history of Kazakhs' relationship with the Khanate of Khiva, based on the data of Khivan manuscript, is one of the promising directions of Kazakhstan oriental studies. The surviving Khivan manuscript books in their content and variety of factual material occupy a special place in the circle of written sources of the Central Asian region.

Information on the Kazakhs contained in historical works, as a rule, is connected with political events that took place in the region. Numerous references to the Kazakhs refer to 1706, when Kalmyks began active raids on the territory of Kazakh Zhuzes (Mir Muhammad Amin Bukhari. *Ubaydallah-name*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan

Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 1534, pp. 144a-145b). Kazakhs were forced to migrate in three directions: the Junior Zhuz – to the west to Khiva and to the north to the valleys of the Zhaik and Emba rivers, the Middle Zhuz to Samarkand and Bukhara (Muhammad Yakub b. Amir Daniyal-biy. *Gulshan al-Muluk*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 1507, p. 133b).

Manuscript sources

Among the Arabic sources on the history of Kazakhs of the XVIIIth century should be especially noted the work of Muhammad Wafa Karminagi *Tuhfat al-Khani (Khan's gift)*. The work is also known under the name *Tarikh-i Rahim Khan (History of Rakhim Khan)*. The full name of the author of the work is Muhammad Wafa b. Muhammad Zahir Karmagni, however, he is better known as Qazi Wafa (Ahmedov B.A. *Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. Pismennyye pamyatniki*. – Tashkent, 1985, p. 114). *Tuhfat al-Khani*, completed in 1759, was written in a complex Persian language. Subsequently, the work was revised and set out in a simpler, plain language (Muhammad Wafa b. Muhammad Zahir Karminagi. *Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 2726/2, f. 37a). The author of the revised version is Mirza Abd al-Kadyr Keshi. The main work contains the history of the Khanate of Bukhara from 1722 to 1759. The work was continued and supplemented by the history of the Khanate under its second Mangyt ruler Daniyal-biy atalyk (1759-1785). The manuscript has a preface and 70 subsections of the text, beginning with the words: zekr, guftor, bian.

Tuhfat al-Khani contains factual material about places of settlement of nomadic tribes, the state apparatus, political relationship of Khanate of Bukhara with neighboring states. In the spring of 1723 Kalmyks conquered Tashkent, Sayram, Turkestan. In the source are the facts of joint resistance of Kazakhs and residents of Tashkent against Kalmyks (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16, pp. 158a-161a).

In 1737, Rizaquli Khan, the son of Iranian ruler Nadir Shah, crossed the Amu Darya, with a 12-thousand army besieged Karshi. Baba Khan, the ruler of Huzar, joins Rizaquli Khan with a three thousand strong army (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16, pp. 24a-26a). The troops from Bukhara, Miankal and Samarkand arrived in time to help the besieged. There was a battle near the city, which ended with the defeat of Uzbeks. Abu al-Faiz Khan and Muhammad-Hakim atalyq fortified themselves behind the walls of Karshi. The siege continued (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16, ll. 26a-30a). Rizaquli Khan, after receiving news of entry into the Khanate of Bukhara of Khivan Khan Ilbars (1728-1740), “Kazakh, whose ancestry goes back to Genghis Khan”, with a large army, made peace with Abu al-Faiz Khan. Ilbars Khan, heard about the conclusion of peace and returned to Khiva (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the

Republic of Uzbekistan, No. 2721, p. 26a).

After the conquest of Bukhara in 1740, Nadir Shah undertook a campaign against Khorezm, as “the inhabitants of Urgench refused to obey and submit this sovereign and the hand of courage and bravery was stretched to battle. The collision of both troops took place in Khazarasp... The Khorezm army was besieged in the fortress of Khazarasp and fortified its towers and ramparts... The Iranian sovereign, seeing the numerous... troops, considered useful to break their unity and went to the fortress of Khankah. This decision brought trouble to the Khorezm army, nervousness and split arouse among the small and great persons in attendance of Ilbars Khan...” (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 2721, p. 48a). The nomads, fearing for their nomad territories, began to leave to the steppe. Ilbars Khan managed to take cover in the fortress of Khankah, and “having gathered an army Kazakhs and Karakalpaks” (*Zikr ta'dad padishakhan-i Uzbek*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 4468/III, p. 146a), prepared for battle. The siege of the fortress began with the use of artillery. After a three-day siege, Ilbars Khan and the inhabitants of the fortress asked for mercy, which was given to them. However, at the insistence of the Djuibar Khojas, Ilbars Khan was executed, and the throne of Khiva was given Abu Tahir Khan (*Histoire de L'Asie Centrale [Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand]*. Depuis les derniers années du regne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de L'Hegire (1740-1818), par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Publiee, traduite et annotee par Ch. Schefer. Texte persan. Paris, 1876. T., 1. 49). However, the power of Abu Tahir Khan did not extend to the northern part of the Khanate of Khiva, where Nurali Sultan, the Khan of the Junior Zhuz, strengthen himself among the inhabitants of the Aral Sea region. In 1741, the Khiva people, led by the Nurali Sultan, rebelled against the Iranians. Abu Tahir Khan, a protege of Nadir Shah, was executed with persons in attendance to him. The uprising was suppressed by the Iranians, Nurali Sultan fled to the Kazakh Steppe.

Interesting data on the history of Kazakhs is contained in the chapter “... about the events in the Khorezm vilayet and about the flight of Gaib Khan towards Desht-i Kipchak in the ulus of the Kazakhs...” (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16, pp. 286a-293b). In *Tuhfat al-Khani* Qazi Wafa writes that Gaib Khan, the son of Bahadur Khan, the Khan of the Little Zhuz, was in the service of Nadir Shah of Iran (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16, p. 286b). After the death of Nadir Shah in 1747, the Khivans invited him to the throne of Khorezm, where he ruled for ten years. According to the author, Gaib Khan tried to restore the authority of the khan's power, and to this end executed the influential emirs of Uzbek tribes, including Khuraz atalyk mangyt (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16, f.287a-287b). However, his attempt was not successful, while introduction of a heavy emergency tax caused turmoil in the Khanate, and Gaib Khan was forced to flee to Desht-i Kipchak

(*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16, p. 293b).

Among Arabic-script works of historical and geographical content, should be noted the work of Abd al-Karim Bukhari Khaqa'iq al-umur (The True State of Affairs), which is better known among researchers under the title History of Central Asia [8]. Khaka'ik al-Umur is the important source on the history of the relationship of Kazakh Zhuzes with the Central Asian khanates of the second half of the XVIIIth century. Information about Kazakhs is contained in the following chapters: "On the lineage of Uzbek khans", "The genealogy of the rulers of Urgench and Khiva", "The Story of Muhammad Amin-biy Kungrad inak". The essay contains data on nomadic tribes, ethnic groups living on the territory of the Khorezm oasis, including the Kazakh tribes. Various subdivisions of the tribes of shomekei, tabyn, turt-kara, bayuly and others are mentioned (*Histoire de L'Asie Centrale* [Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoqand]. Depuis les derniers annees du regne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de L'Hegire (1740-1818), par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Publiee, traduite et annotee par Ch. Schefer. Texte persan. Paris, 1876. T. 1, pp. 87-88).

Abd al-Karim Bukhari, describing types of taxes and duties in the Khanate of Khiva, mentions military service, the service of nukers at the Khan's court. According to the author, under Ilbars Khan Chingizid (1728-1740) there was a special advanced detachment of 20 thousand people, consisting of nomads: Turkmen, Aral Uzbeks and Kazakhs.

Among the Arabo-script sources of historical and theological content, should be noted the work of Muhammad Husayn b. Shah-Murad Mahazin al-taqva fi tarikh al-Bukhara (Treasure of Piety). The work was written in verse in 1830, and is devoted to the activity of Khojas from the Order of Naqshbandiyya. Khojas were one of the political forces in the state and their influence on secular power, the state apparatus was sometimes decisive. The work consists of 673 small poetic stories, thematically unrelated. Information about Kazakhs, contained in the Mahazin al-taqva (Muhammad Husayn ibn Shah Murad. Mahazin at-takva fi tarikh al-Bukhara. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 2773, ll. 88a-91b), when compared with the data of *Tuhfat al-Khani* (*Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 2721, ll. 37b-39a) of Muhammad Wafa Karminagi, sheds light on some aspects of the relationship of Kazakhs with neighboring peoples.

The work of Muhammad Husayn b. Shah-Murad reveals the wide participation of representatives of the dynasty of Kazakh khans in the political life of the Khiva state. The Khanate of Khiva was founded in 1512 by Chingizids from Desht-i Kipchak by Ilbars and Balbars, who were descendants of Sheiban, the son of Juchi Khan. The dynasty of Chingizids, who ruled in Khorezm, is also known in the scientific literature as the Arabshahids. Representatives of this

dynasty ruled in the Khanate of Khiva from 1512 to 1804. The Khanate of Khiva existed until 1920. In the Arabic-script works the Khanate itself is called the Khorezm state. The Khanate included modern territories of Western Uzbekistan, South-West Kazakhstan and most part of Turkmenistan.

Many of the Kazakh sultans were elevated in Khiva on the khan's throne. In this regard, in the Khanate of Khiva, certain groups of the Kazakh population appeared to be. The Mahazin al-taqva contains interesting information about Ilbars Khan Chingizid.

The formation of the Khorezm state, historical events that took place in the Khanate up to the middle of the XVIIth century, are described in detail in the work *Shajara-yi Turk va Mogul* (Genealogy of Turks and Moguls). The life and work of the author of the work, Abu al-Ghazi Khan (1643-1664) have been extensively studied and covered in the literature (Allaeva, N. The *Shajara-yi Turk* as an Important Source on the History of the Relations between Khiva and its Neighbors. In *Journal of Persianate studies*, Eds., Arjomand, S.A., Kasheff, M. Leiden: Brill, 2014, 7, pp. 55-87). In this article, should be noted only a few facts concerning his relationship with Kazakh khans. In 1053/1643 the nomads of the Aral invited him to their place and declared Abu al-Ghazi their Khan, and two years later in 1055/1645 he was proclaimed as Khan in Khiva.

Abu al-Ghazi Khan died in 1074/1664, left his historical work *Shajara-yi Turk va Mogul* uncompleted. On the orders of his son, Anush Khan (1663-1667), some chapters of the work were completed by Mahmud b. Mullah Muhammad Zaman Urganji. In the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies there is a list of *Shajara-yi Turk va Mogul* under No. 851 (194 f.), which contains the continuation of the history of Khorezm, including the reign of Abu al-Ghazi Khan and Muhammad Anush Khan. This list of manuscripts has not yet been studied as a source on the history of Kazakh people. Abu al-Ghazi is also known as the author of the works *Shajar-yi Tarakima* (The Genealogy of Turkmen) and *Manafi'al-insan* (Book, which benefits the person).

The work *Shajar-yi Turk va Mogul* was repeatedly published as text and its translations in various countries (Ahmedov B.A. *Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. Pismennyye pamyatniki*. - Tashkent: Fan, 1985, pp. 72-78). The work consists of an introduction and nine chapters:

Chapter One: From Adam to Mogul Khan.

Chapter Two: From Mogul Khan to Genghis Khan.

Chapter Three: From birth of Genghis Khan until his death.

Chapter four: Ugedei Qaan and his descendants.

Chapter five: Chagatai Khan and his descendants.

Chapter Six: Tuluy Khan and his descendants.

Chapter Seven: Juchi Khan and his descendants.

Chapter eight: Sheiban Khan and his descendants.

Chapter Nine: The descendants of Sheiban, who ruled in Khorezm.

Abu al-Ghazi Khan in the introduction writes that at his disposal were 18 volumes of works devoted to the history of Genghis Khan and his descendants.

The work *Shajar-yi Turk va Mogul* contains numerous information about the kindred and trade relationship of the Khanate of Khiva with Kazakh Zhuzes. The author of the composition, during the internecine struggle in the state, was

forced to flee from Khorezm to Turkestan to Ishim Khan (1598-1614), the son of Shigai Khan. In 1022/1613-14 the authority of Ishim Khan as supreme khan was usurped by Tursun Sultan. Abu al-Ghazi spent several months in Turkestan. Ishim Khan presented Abu al-Ghazi to the Kazakh ruler Tursun Khan with a request for patronage. Abu al-Ghazi lived in Tashkent for several years, being at Tursun Khan (Materialy po istorii turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. / Iranskiye, bukharskiye, khivinskiye istochniki / Ed. V.V. Struve, A.K. Borovkova, A.A. Romaskevicha, P.P. Ivanova. Vol. 2. - Moskva-Leningrad, 1938, p. 326). In 1037/1627-28 Ishim Khan kills Tursun Khan, and again becomes the supreme khan. Abu al-Ghazi with his permission leaves Tashkent, going at first to Bukhara, and then to Khiva (Firdaws al-iqbal: history of Khorezm / Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi; edited by Yuri Bragel. Leiden; Boston; Keln; Brill, 1988, p. 134). The reforms carried out by Abu al-Ghazi Khan in the Khanate of Khiva contributed to the strengthening of the central authority, and the decline in the state of intertribal conflicts.

The stable political situation in Khorezm depended largely on the personality of the ruling Khan. When on the throne of Khiva was a powerful khan with a strong authority, the power of representatives of the tribal elite was weakened. With a weak ruler, the authority of specific governors was strengthened. After the death of the ruling khan, each specific ruler tried to put Khan Chingizid, loyal to his family, on the throne of the state. Each change of power was accompanied by a fierce struggle between the tribal elite, in which participated both the Chingizids themselves and senior officials of the Khiva court.

The political situation in Khorezm, the fierce struggle for power, palace intrigues are well described in the writings of well-known Khiva historiographers: Shir-Muhammad Munis (1778-1829), Muhammad Riza Agahi (1809-1874), Muhammad Yusuf Bayani (1859-1923). Shir-Muhammad Munis, author of the work *Firdaus al-iqbal (Paradise Garden of Prosperity)*, is also known as the author of the complete *divan* of poetry. He was initiator of the translation of Persian-language historical works into Chagatai. In particular, he translated the first volume and the first part of the second volume of the well-known work of the historian Mirkhond *Rauzat as-safa' fi sirat al-anbiya' wa al-muluk va al-hulafa (The Garden of Purity in Respect of Biographies of Prophets, Sovereigns and Caliphs)*. The work describes the period from the "creation of the world" to the reign of Sultan Husain Mirza Baikara (873/1469-911/1506) included. The only copy of this translation is kept in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan under the number 3446.

Firdaus al-iqbal consists of an introduction and five chapters. The work is devoted to the history of Khorezm from the second half of the XVIIth century until 1813. At the very beginning, Shir-Muhammad Munis gives brief autobiographical information and writes about the reasons that encouraged him to write this work. Then he proceeded directly to the narration of the history of Khorezm.

Because of a long struggle and with the support of the urban and landholder nobility, in 1768 Muhammad Amin inak (1762-1790) came to power - the founder of the Kungrad dynasty in Khorezm. Further, the events that took place in Khorezm under Avazbiy inak (1790-1804), Iltuzar Khan (1804-1806) and Muhammad Rahim Khan I (1806-1825) are described successively.

Since the second half of the XVIIIth century, since the reign of Muhammad

Amin inak, the power of the Chingizid khans was gradually weakened. If Chingizid khan made attempts to strengthen his power, then inaks, possessing real power, elevate another Chingizid on the throne of the Khanate instead of him. In *Firdaus al-ikbal* there are information about the fierce struggle for power, intertribal clashes and the participation of Chingizids in it [13, 176-180]. At the beginning of the XIXth century, power in Khorezm completely passed into the hands of the inaks, and in 1804, Iltuzar inak ascended the throne of the Khanate of Khiva with the title of a ruling khan.

Conclusion.

By tradition, the Muslim clergy took part in public affairs. Shaykhs and khojas were appointed to various positions at the court of rulers both in the Khanate of Khiva and in Kazakh Khanate. When sending an embassy to neighboring states, usually a well-known representative of the Muslim clergy was appointed as ambassador. Often, as confidants, khojas performed personal assignments of the Khan. In the *Firdaus al-iqbal*, Toktash Khoja was mentioned, who was in the service under the Kazakh ruler Sultan Timur Khan (*Firdaws al-iqbal: history of Khorezm / Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi*; edited by Yuri Bragel. Leiden; Boston; Keln; Brill, 1988, p. 877) and in 1812 arrived in Khiva as ambassador. Muhammad Rahim Khan I, having showed Toktash Khoja benevolence and hospitality, awarded him a valuable gift [13, 884].

Translations of separate extracts from *Firdaus al-Iqbal*, containing information on the history of Kazakhs, were published by N.N. Mingulov (*Materialy po istorii kazakhskikh khanstv v XV-XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy)*). Contributors: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. Executive Editor: B.S. Suleymenov. - Alma-Ata: Nauka, 1969, pp. 435-475) in "Materials on the history of Kazakh khanates in the XVth – XVIIIth centuries". In the domestic historiography, there are works that cover issues of the relationship between Kazakhs and the Khanate of Khiva, written on the basis of the published Khivan and Russian documents. However, a significant part of the Khivan manuscripts, such as *Jami al-waqiyati Sultani*, *Zubdat al-tawarikh*, *Gulshan-i dawlat*, *Shajara-yi Khorazmshahi* and *Khorazm tarikhi* have not yet been studied, and were not used for study of the history of Kazakhs and Kazakhstan.

This paper lists only some information about Kazakhs contained in the Arabic-script manuscripts. The introduction into the scientific use of factual material from Khiva historical works will allow us to reconsider certain established, but not always true, provisions on the history of Kazakhs and their mutual relationship with neighboring nations.

References:

- Ahmedov B.A. Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. Pismennyye pamyatniki. – Tashkent, 1985.
- Ahmedov B.A. Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. Pismennyye pamyatniki. - Tashkent: Fan, 1985. – 72-78 pp.
- Allaeva, N. The Shajara-yi Turk as an Important Source on the History of the Relations between Khiva and its Neighbors. In *Journal of Persianate studies*, Eds., Arjomand, S.A., Kasheff, M. Leiden: Brill, 2014, 7, pp. 55-87.

Firdaws al-iqbal: history of Khorezm / Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi; edited by Yuri Bragel. Leiden; Boston; Keln; Brill, 1988.

Histoire de L'Asie Centrale [Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoqand]. Depuis les derniers années du regne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de L'Hegire (1740-1818), par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Publiee, traduite et annotee par Ch. Schefer. Texte persan. Paris, 1876. T. 1.

Materialy po istorii kazakhskikh khanstv v XV-XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). Contributors: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. Executive Editor: B.S. Suleymenov. - Alma-Ata: Nauka, 1969.

Materialy po istorii turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. / Iranskiye, bukharskiye, khivinskiye istochniki / Ed. V.V. Struve, A.K. Borovkova. A.A. Romaskevicha, P.P. Ivanova. Vol. 2. - Moskva-Leningrad, 1938.

Mir Muhammad Amin Bukhari. *Ubaydallah-name*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 1534.

Muhammad Husayn ibn Shah Murad. *Mahazin at-takva fi tarikh al-Bukhara*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 2773.

Muhammad Vafa b. Muhammad Zahir Karminagi. *Tuhfat al-Khani*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 2726/2.

Muhammad Yakub b. Amir Daniyal-biy. *Gulshan al-Muluk*. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 1507.

Tuhfat al-Khani. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 16.

Tuhfat al-Khani. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 2721.

Zikr ta'dad padishakhan-i Uzbek. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 4468/III.

A.S. Beysenova¹

¹Academician of NAS of Kazakhstan

S.K. Uteniyazov²

²Professor of the Madrid and Kazakh-American universities

E-mail: samatspan@mail.ru

CH.CH. VALIKHANOV, AN OUTSTANDING SCHOLAR OF THE TURKIC PEOPLES

*“For the proper growth and development of a people, freedom and
knowledge, above all, are required...”*

Ch. Valikhanov

Ch.Ch. Valikhanov (1835-1865) was a remarkable Kazakh scholar, orientalist, geographer, ethnographer, specialist in folklore, artist, democratic enlightener, an outstanding scientist of history and culture of the peoples of Kazakhstan as well as Central and Inner Asia. He made a valuable contribution to science by his public, political, research activity (particularly, on the material on the Turkic peoples' culture).

Of particular interest are his studies of the closed cities of Kashgar, during which the valuable materials on many areas of the region's life were collected. In addition, we have to note the geographical studies of the Tien Shan, with the exact imposition of objects on maps, the ethnographic research, which made it possible to learn a lot about the way of life and culture of the peoples of Central Asia. One of the scholar's significant contributions to world science is the extract of the “Manas” epic recorded and translated by him, which is still recognized as the best translation. Ch.Ch. Valikhanov's studies on the spiritual and material culture of the Kazakh people are a valuable source on the history of Kazakhstan.

The article focuses on the study of the closed cities of Kashgar by Ch.Ch. Valikhanov, during which valuable materials were collected about many areas of the region's life. In addition, of particular interest are his geographical studies of Tien Shan, with accurate mapping of objects, ethnographic research, which allowed learning a lot about the way of life and culture of the peoples of Central Asia. It is noted that one of the scholar's significant contributions to world science is the extract of the epic “Manas” written and translated by him, which is still recognized as the best translation. The researches of the scholar on the spiritual and material culture of the Kazakh people are a valuable source on the history of Kazakhstan. It is noteworthy that with the passage of time the value of his research only increases.

Key words: map, Kazakhstan, Central Asia, Ch. Valikhanov, orientalist.

Бейсенова Ә.С.¹

¹География ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі

Өтениязов С.К.²

²Мадрид және Қазақ-американ университеттерінің профессоры,

E-mail:samatspan@mail.ru

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БЕЛГІЛІ ЗЕРТТЕУШІСІ

Қазақтың ұлы ғалымы – шығыстанушы, географ, этнограф, тарихшы, фолклоршы, суретші, ағартушы демократ Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының зерттеушісі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (1835-1865жж.). Оның саяси – қоғамдық қызметі мен түркі халықтарының мәдениетін зерттеулері ғылымға үлкен үлес қосты.

Мақалада Қашғар сияқты жабық қаланы Ш.Ш. Уәлихановтың зерттеп, аймақтың өмірі туралы құнды материалдар жинақтағаны сипатталады. Сонымен қатар, Тянь-Шаньды зерттеген география ғалымдары үшін картаға нақты объектілерді енгізгені, Орталық Азия халықтарының тұрмысы мен мәдениеті туралы көп мәліметті білуге мүмкіндік беретін этнографиялық зерттеулері қызықты. Дүние жүзілік ғылымға қосқан үлесі «Манас» эпосын жазып алып, зерттеуі, қазіргі күнге дейін мойындалған жақсы аударма болып табылады. Ғалымның қазақ халқының рухани және мәдени зерттеулері Қазақстан тарихының құнды дерегі болып есептеледі. Оның зерттеулерінің құндылығы күннен күнге артауда.

Кілт сөздер: карта, Қазақстан, Орталық Азия, Ш. Уәлиханов, шығыстанушы.

Бейсенова А.С.¹

¹доктор географических наук, академик НАН РК

Утениязов С.К.²

²профессор Мадридского и Казахско-американского университета

E-mail:samatspan@mail.ru

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ ВЫДАЮЩИЙСЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Выдающиеся казахский ученый, востоковед, географ, этнограф, историк, фолклорист, художник, и просветитель – демократ, исследователь крупном масштабе истории и культуры народов Казахстана и Центральной Азии – Чокан Чингисович Валиханов (1835-1865 гг.). Его общественно-политическая деятельность и исследования материальной культуры тюркских народов явились ценнейшим вкладом в науку.

В статье уделено внимание исследованию Ч.Ч. Валихановым закрытых городов Кашгара, в ходе которых были собраны ценные материалы о многих областях жизни региона. Кроме того, интересно изучение ученым географии Тянь-Шаня, с точным нанесением объектов на карты, этнографическое исследование, позволившее узнать многое о быте и культуре народов Центральной Азии. Отмечается, что одним из

существенных вкладов ученого в мировую науку является записанный и переведенный им отрывок эпоса «Манас», до сих пор признаваемый самым лучшим переводом. Исследования ученого по духовной и материальной культуре казахского народа являются ценным источником по истории Казахстана. Примечательно, что с ходом времени ценность его исследований лишь возрастает.

Ключевые слова: карта, Казахстан, Центральная Азия, Ч. Валиханов, шығыстанушы.

Introduction

Chokan Chingisovich Valikhanov (1835-1865) was a remarkable Kazakh scholar, orientalist, geographer, ethnographer, specialist in folklore, artist, democratic enlightener, an outstanding scientist of history and culture of the peoples of Kazakhstan as well as Central and Inner Asia. He made a valuable contribution to science by his public-political activity and the results of his research of the material on the Turkic peoples' culture.

He had lived a short life, but brilliantly and fruitfully. Having summed up all the comments of the West-European scholars N.I. Veselovsky, professor of the St.Petersburg university wrote about him: «Chokan Chingisovich Valikhanov, an off-spring of the Kazakh khans as well as an officer of the Russian Army flashed like a meteor over the cornfields of the Orient. The Russian Orientalists admitted him unanimously as a phenomenal being and expected from him great and important revelations about the fortunes of the Turkic peoples...» (Веселовский, 1904: 15). And such a flattering characterization of him was given not only by the Russian academician.

Ch.Ch.Valikhanov's great scientific heritage left after his short, but extremely fruitful life entered the Gold fund of the Oriental studies. It is composed of great scientific transactions, publicistic statements, articles, journals, records of folk legends, tales, stories and songs, their translations into Russian, drawings and epistolary heritage...

Actual problems in the Valikhanov's works

Ch.Valikhanov's travelling to Eastern Turkestan in 1856 and in 1858-1859 was really a great scientific exploit for the first time since Marko Polo and a Jesuit Benedict Goes. These journeys opened up slightly the farthest territories of Central Asia for European science, for at new time all attempts of the searching explorers to penetrate into the legendary Serendiya had ended in disaster, as that occurred in 1857, for instance, to the German traveler Adolph Schlagintweit, who was in the service of the English East India company. Ch Valikhanov's journey to Kashgaria brought him world-wide fame even during his life-time. The results of his research appeared in his major work entitled «On the Conditions of Altysnar or the Six Eastern Cities of the Chinese Province of Nan-lu» (Little Bukhara) in St.Petersburg in 1861. The scientific contribution of the Kazakh scholar was highly and exactly valued by German and English Orientalists (B.Kumekov, S.Uteniyazov, 1990: 41).

The above mentioned Ch.Valikhanov's work was published in Germany in 1862 by famous scholars A.Arman and Petermann (B.Kumekov, S.Uteniyazov 1990: 41). In 1865 the brothers John and Robert Mitchell published in London the English translation of Valikhanov's works in the book entitled "Russians

in Central Asia". This way the English society was able to learn about Chokan Valikhanov as a brilliant representative of the oriental borderlands of Russia, who managed to bring scientific and social progress to new heights and occupy an honourable place in the pantheon of orientologists (Russians in Central Asia, 1865: 28).

As a thorough scholar-orientalist Ch.Ch.Valikhanov formed and developed under the influence of Russian and West-European scholars. Besides in his works there was a lot of novelty and he had almost enriched the Oriental studies. Then the Oriental studies were at such a stage of development, when his precursors till the end hadn't managed to overcome the frames of traditional chronicles, discrepant statements, groundless conjectures, factual mistakes arising from superficial sometimes one-sided knowledge of Oriental peoples' lives, that's why he wrote: «The Eastern part of Central Asia, Central Asian Hills proper with all its world volcanoes and mysterious peoples have still remained an absolute impenetrable terra incognita in spite of great successes of geography attained lately. Annually we read information about journeys to Africa and Australia, about great discoveries made by fearless travelers in favor of science and up to now there has not been an attempt to penetrate into Inner Asia. Is it possible that Asia, the cradle of the mankind is less interesting than Africa...» (Валиханов Ч.Ч. 1961: 305) - he wrote in 1856 in his Kyrgyz researches. And so two years later he secretly penetrated into Kashgaria, a puzzle part of Asia and became the first-discoverer and the greatest researcher.

In his researches he always sought to bring his works to convincing perfection that's why a lot of his works were left incomplete. G.N. Potanin wrote at his time: «The extractions from his works which were edited by the Russian Geography Society's publications haven't far exhausted all gathered by him voluminous rich materials concerning geography, history and ethnography of Central Asian states and especially the Kazakh people. To gather all those materials Valikhanov spared neither his own health nor donations: put thoroughly down the traditions, legends and poems of his people, made a close study of the Central Asian dialect, bought antiquities at a high price found by the natives in old ruins and graves, in peril of his life penetrated into Buddhist monasteries and got there rare manuscripts...» (ИРГО, 1895: 638).

Ch.Ch.Vahkhanov was by right the founder of the scientific investigation on Eastern Turkestan. He also became the first scholar to discover one of the ancient cultural centers of the Turkic peoples for European science. Having admitted his priority in the scientific discovery of Eastern Turkestan and having highly valued the materials gathered by Ch.Ch Valikhanov, P.P.Semenov-Tian-Shanski wrote: «In any case the way of the research of the nearest parts of Tian-Shan was paved for us. Already in 1858... Ch.Valikhanov... penetrated into Kashgaria through Zaukinski pass with a merchant caravan and gathered there a lot of interesting scientific both ethnographic and statistic data...» (Семенов Тянь-Шанский П.П., 1845-1895: 26).

The research of the historical sources predetermined his interest to the Turkic peoples of Central Asia. Basing the necessity of the research of the contiguous countries he wrote sadly: "Till now some mysterious veil has been hanging over Central Asia. Despite the close vicinity... a great part of it has been still remaining inaccessible... (Валиханов Ч.Ч., 1961: 392.) confusing and

discrepant information existing in our geography about Central Asia has made it if not completely 'terra incognita' as it was said in olden times but at least a difficult scientific rebus, we have almost been unacquainted with him as a man of Central Asia. So he defined the state of the scientific investigation of Central Asia and Eastern Turkestan. Ch.Valikhanov's passionate desire was to research the peoples of the named territory, its history and culture, its dwellers and their mode of life.

During his short but highly fruitful life his journey to Kashgaria in 1858-1859 was particularly notable for its results, which turned out to be an important landmark in the development not only of the Russian Oriental studies, but also of the world science. In Kashgaria he stayed only five months. But those months were the months of strenuous work for the Kazakh scholar. His investigations covered all spheres of life of that region...

Ch.Valikhanov's research on the history of religion, its penetration and the change of religions in the territory of Eastern Turkestan, on the basis of the most valuable sources, achieved a great scientific result. «It is impossible to state when Buddhism settled in Eastern Turkestan», - he wrote, - «According to the Chinese sources it existed there as long ago as the times of Khan dynasty. In 140 BC some separate estates were made up of Eastern Turkestan' cities where Buddhist faith existed...» (Валиханов Ч.Ч., 1962 г.: 298-299). He also informed us that Islam began to penetrate that region in VIII century AD.

Later Islam was implanted there with fire and sword, characterizing religious devotion of the peoples of Eastern Turkestan in the middle of the past century. Ch.Valikhanov also noted the lack of any religious fanaticism in them contrary to the whole Moslem world. «The Kashgarian moderation is best of all expressed by a favourable social status of women at home, public and everyday life. Women... take an honourable place in society and many of them are of noble origin. ...Women take part in amusing their husbands and their presence is considered necessary in meetings», - wrote Ch.Valikhanov – «Examples of polygamy are very rare among Turkestanians (in Kashgaria), because a wife can leave her husband whenever she likes, if a wife wants a divorce, she can take nothing out of the house, if a husband wishes to divorce he will have to provide her» (Валиханов Ч.Ч., 1962 г.: 348) ...all these facts including the information about interim-marriages represent a great importance during the research work of family relations, history of marriage relations among Kashgarians in ancient times.

The Kazakh scholar also investigated literature, folklore and musical art of that region. He vividly described people's devotion to music, songs and dances. He introduced to us a number of musical instruments such as duttar, sattar, gidjak, ravap, dab, etc. So, Ch.Valikhanov made a large contribution to the World Oriental studies as the first and great scholar of Eastern Turkestan.

Ch.Ch.Valikhanov is the first and great researcher of the Kyrgyz people in the historico-philological aspect (Кононов А.Н., 1982: 292).

...It is remarkable that Ch.Valikhanov's investigations on history and ethnogenesis of the Kyrgyz people coincide with the researches of contemporary Kyrgyz historians.

Ch.Valikhanov deserves praising for his study of Kyrgyz oral folk poetical works. He was interested in folklore beginning from small genres and finishing with the monumental epos "Manas" which was considered "a remarkable folk legend", as

he noted. The epos “Manas” was highly scientifically appraised by him as an encyclopedic collection of all Kyrgyz myths, tales and legends gathered at one time and grouped around the main epic character Hero Manas. He is a kind of steppe Iliad (Odyssey). The Kyrgyz way of life, their customs and traditions, geography, religion, medical knowledge and their international relations have found place in that great epos... (Кононов А.Н., 1982: 292-293).

How exactly his appraisals coincided with the achievements of contemporary science. Only a great and gifted scholar, well-acquainted with the world culture (he was only 21 years old then) could give such a profound scientific analysis to the epos at the first acquaintance (Кононов А.Н., 1982: 292-293). Though that epic saga has evidently received insertions and amendments lately - wrote Ch.Ch.Valikhanov – but anyhow its plot or base certainly has the proper gentle reminiscences of the Kyrgyzes due to their extreme love and respect for that epos.

We also specially mention his translation of the “Manas” part “Kukotay Khan’s death and his funeral repast”, which has been the best translation into Russian up to our days. In the past century N.I.Veselovsky wrote about it: «... how wonderfully... and vividly he could convey the brief Kyrgyz speech into Russian...» (Живая старина, 1891: 156-158).

It was acknowledged long ago in the world science that Ch.Valikhanov did great services to the Kyrgyz people, studying its history, ethnography, nature and folklore.

Valikhanov was the first in history to write down the epos «Manas» and the civilized world got to know about the existence of the greatest Kyrgyz legend equal to the world-famous stories such as «Odyssey and Iliad». Ch.Valikhanov’s opinion was of great importance in determining the place and meaning of the “Manas” epos in the world culture history.

Ch.Valikhanov was really a remarkable scholar of the XIX century having left a rich scientific heritage covering the history, geography and economy of Central and Inner Asia, and the most of those regions he visited during his difficult journeys. He made a great contribution to the study of Inner Asia, its political history and the state system of the Kokand Khanate, its trade and political links with other countries, everyday life, customs and traditions of the peoples and tribes inhabiting Inner Asia in those days. That wide information one can find in the following works of the Kazakh scholar:

1. Journal of the Travelling to Issyk-Kul.
2. Notes about the Kyrgyzes.
3. On the Conditions of Altyshar, or the Six Eastern Cities of the Chinese Province of Nan-Lu (Little Bukhara).
4. Jungaria Essays.
5. Notes about the Kokand Khanate, etc.

Ch.Valikhanov made a great contribution to the study of the Kazakhs’ history, ethnography and folklore. It is obvious that according to its profoundness and importance the results of his works on history and ethnography have still remained superior to those of many contemporary scholars...

There are a lot of original and profound ideas and thoughts, scientific conclusions and data that haven’t lost the importance for the science up to our days.

The scientific world, for example, up to the middle of the XIX century had been sticking to an erroneous opinion expressed by the travelers of the XVIII century that the Senior djuz of the Kazakhs (territorial division of the Kazakh tribes) and the

Kyrgyzes made up one peculiar nation differing from the Kazakhs. In 1856-1858 thanks to the results of the expeditions Ch. Valikhanov gathered important facts and made up that deficiency. He proved scientifically that those peoples differed from each other not only by ethnographic data, but also by linguistic and anthropological ones.

His scientific investigations and statements on the origin of the Kazakh people are also of great importance for us. For those purposes he studied all the folklore, ethnographic and written sources. He wrote such famous research papers as “Commentaries on juridical reform”, “Stories and legends of the Great Kazakh horde”, “The Kazakh genealogy”, “Traces of Shamanism among the Kazakhs”, “Historical legends about batyrs of the XVIII century”, “Shuna batyr” and many other works .

Using the works of such scholars as V.V.Velyaminov- Zernov, I.N.Berezin, Mokhammed Khaidar Dulaty, Kadyrgaly Galayry, N.Ya. Bichurin, A.I.Levshin, A. Vambery and others he came to the conclusion, that those authors were wrong in relating the formation of the Kazakh nation to the premongolian period. The Kazakh nation might have been born later, and perhaps in the middle of XIV century in the epoch the collapsing of the Tartar-Mongol domains. «All materials that I am gathering now confirm that the formation of the Kazakh nation was the result of blending of different Turkic and Mongolian tribes after internecine dissensions in the horde that had started just after Berdibek’s death (1359), that is why the Kazakhs are not ancient as once Fuidousy used to write», (Валиханов Ч.Ч., 1961: 121-122) - wrote Ch.Valikhanov. He also wrote in his other researches that the formation of the Kazakhs belonged to the period of the Kazakh Khanate’s birth in the XIY-XY centuries» (Валиханов Ч.Ч.,1961:130).

In his research investigations he was always objective, that is why he kept disproving categorically the hypothesis about the Kazakhs’ formation in the premongolian period, the opinion that is supported by A.I.Levshin, A.Vambery and others.

In his works Ch.Valikhanov widely investigated the Kazakhs’ material and spiritual cultures. His following works are of the most peculiar value: «The Kazakhs’ Armament in Ancient Times and Their Fighting Armor», «About Kazakh Nomad Camps», «About the forms of the Kazakh folk oral poetry (Edyga, introduction) «Edygay», «On Moslem Religion in Steppe», «Tenkry», «Traces of Shamanism among the Kazakhs».

The ancient faiths of the Kazakhs and their traces are envisaged in the last articles. Criticizing Islam he pointed out that the Moslem religion had put out any spark of originality and self-nationality, had made an exclusively negative influence on the intellectual and spiritual development of the Kazakh people. He criticized the doctrine of the illiterate representatives of the Moslem religion. «Songs, ancient poems, struggle, femininity’s freedom and its taking part in entertainment – all these are getting out of use because of Islam» (Валиханов Ч.Ч., 1961: 389.). He always pointed out the importance of science and knowledge in the development and struggle for people’s independence. He profoundly criticized economic and socio-cultural backwardness of the Kazakh people and exposed the colonial policy of the Russian Tzar.

Ch. Valikhanov was also a gifted artist. There are many portraits, ethnographic typical exact drawings and genre paintings left there in his scientific heritage, that is an exclusively important source for the study of culture and life of the Turkic peoples. It is he that was the first professional painter of the Kazakh people...

Very likely there was no an important problem of historical, literal, religious, ethnographical character concerning the Turkic peoples that he didn't touch upon to some extent and that he didn't solve thanks to the investigations. His works made a great influence on the whole history and science of culture study and conditions of life of the Turkic peoples. He became the founder of the democratic trend in the history of Central Asia and contributed to the attachment of that region's people to progressive European culture. «He shines like the brightest star over the dome of heaven of our history having the best traits of our nation...» (УТЕНИЯЗОВ С.К., 1985. 8 августа).

All Ch. Valikhanov's creative activity, his socio-political credo was directed to the search for the way to save the Kazakh people from backwardness and fanaticism through education and attachment to European civilization. However, «he was not a supporter of blind cultural imitation. He strove to prevent his Kazakh people from losing their ethnic distinctiveness while encouraging them to rise to a higher level of social development» (B.Kumekov, S.Uteniyazov, 1990: 44).

Ch. Valikhanov was not only the first discoverer of Kashgaria and Kyrgyzia, but also of many problems of Turkic people's history. He was the founder of Cossack study in Russia. Besides, he was the first to pay attention to the works of Amedei Thierry on the history of Attila. (A.Thierry. Histoire d'Attila.. 1-2 tome. Paris.1856) And this book that made a coup in Attila study, was published exactly when Ch. Valikhanov started to thoroughly investigate the history and culture of the Turkic people. It was he who introduced this book to scientific circulation. Later in Petersburg he took part in its translation into Russian (B.Kumekov, S.Uteniyazov, 1990: 44).

Ch.Ch.Valikhanov was first of all a geographer. His investigations can be divided into 2 stages. The first one includes his journey in Dzhungaria (Semirechensk and Zaili) and Issyk-kul Lake; The second stage of his scientific research begins at the headstream of the Narin River, the main tributary of the Syrdarya. This stage of Valikhanov's journey is the most fruitful and rich in geographic discoveries.

When studying the geographic peculiarities of the explored territory Valikhanov first of all reveals the character of surface construction and peculiarities of the region's natural conditions in general. So these are his observations of the "sunny waterless steppe" of Semipalatinsk area, Arkat Hills, Dzungar Alatau range and valleys, Northern Tyan-Shan and Eastern Turkestan.

Considerable interest arouse Valikhanov's observations of Inner Tyan-Shan Relief. Geomorphological type of this region he defines as tableland and plateau-like. He marked that such type of relief to considerable extent prevails to the east of Kashgar meridian. The same opinion about Tyan-Shan orography was later expressed by an outstanding investigator of Central Asian and Kazakhstan's nature N.A.Severtsov, who repeated Valikhanov's route in Tyan-Shan.

Ch.Ch.Valikhanov on his way to Kashgaria went through the ridges of Central Tyan-Shan and crossed it almost in meridian from north to south. There he for the

There he for the first time gave full geographic description of Dzhetim Choku and Chahrohorum Mountains, The Narin, Karasai, Karakol rivers, etc. When describing river valleys he takes into consideration natural peculiarities of these districts, evaluates their natural resources, points to the great advantages of household usage and developing of these valleys.

Valikhanov in his works gives important information concerning the river-net of Dzhungar Alatau, Northern and Inner Tyan-Shyan. Along with the general characteristics of the rivers, Chokan determined the geological construction, morphology of the valleys, the character of the current, described the climate and also wildlife and vegetative world.

With the full certainty we can state that the sources of the Alatau rivers in such details and accuracy had never been described not only before Chokan Valikhanov, but, to some extent, after him. In this respect Chokan stands among the first discoverers.

Among the lakes of Central Asia and Kazakhstan Valikhanov mostly pays attention to Alakol, Balhash and Issyk-Kul. He was one of the first to give information about the regime dynamics and genesis of these rivers' basins. On his way back from Kashgar Chokan for the first time discovered Alpine Chatyr-Kol lake.

The remarkable fact is that modern geographers can pick up from Ch.Ch. Valikhanov's works the richest paleogeographical material: for instance, he points out the fact, that Alakol and Balhash lakes have recently had one common basin, which is proved by later investigations.

Interesting observations were made by Valikhanov concerning the peculiarities of geographic distribution of flora and animals. During his trip to Issyk-Kul lake he made a n original and entomological collections, sent afterwards, according to his testimony, to Drezden.

Ch.Ch. Valikhanov also owns the priority in studying the fauna of Tyan-Shan and the first scheme of vertical zones. According to the scientist's data, in the mountain zone of Dzhungar Alatau and Tyan-Shan there are mammal animals typical to mountain countries of Southern Siberia and Kyrgyz steppe. Distinguishing features between Dzhungar and Kyrgyz steppe faunas he finds in the absence of some types characterizing Kyrgyz fauna. Besides, he for the first time singles out natural habitat of types and along with this gives information about animals' migration.

Valikhanov made a considerable contribution to the cartography of the explored territories. In his archives numerous drafts, drawings, cartoschemes are kept, many of them are still not deciphered and reconstructed.

He made schematic maps of Karkara River valley, pass of Northern Tyan-Shan, the map of route from Altyn-Emel range to Kuldzha city, scheme of Tyan-Shan Syrt, schematic plan of Kashgar neighborhood, etc. A number of maps Valikhanov made on the basis of studying historic sources when preparing for the journey. These are, for instance, «Schematic map of Mogolistan», made according to the book «Tarihi-Rashidi», «Routes of M. Gabdulmashitov from Issyk-Kul to Kashgar», etc.

As we know, Valikhanov knew a number of oriental and European languages, that is why almost all European and Oriental sources were accessible for him. Not accidentally he was one of the first to pay attention to the Catalan map, made in Italy in 1375 and published in 1742 in France. For the investigation of Central Asia and Kazakhstan territories the Catalan map was of great significance and served important and rare source in historical topography of Kazakhstan territories.

Of the greatest interest is the Central Asia map, made by Chokan on the pages of his last diary. This was the first reliable map of Kashgaria and bordering on it districts. It is noteworthy that on this map with great accuracy are shown the orientation and direction of the main mountain ranges, surrounding Kashgaria. The Hydrographic system is rather thoroughly marked on the map.

Among the cartographic works of the great Kazakh scientist «The map of Kazakh steppe of 18th century» (850) is of much interest. The map amazingly entirely covers almost the hole of the modern Kazakh SSR territory. The value of the map, in our opinion, is in that Valikhanov on the basis of historical data reconstructed the most important geographic objects on the territory of Kazakhstan, known in 18th century, and first of all: gydrogeographic system, relief organization and the main thruway, crossing the territory of Kazakhstani steppe from North to South.

«The map of Kazakh Steppe of the middle of the 19th century» is worthy of great attention. In comparison to other Valikhanov's maps, this one has an important advantage – relative maintenance of the scale, which makes the map more valuable in practical application.

It should be also noted that Ch.Ch. Valikhanov during his trips basically relied on eye-survey. And during his journey to Kashgaria there was no possibility to use geodesic and astronomic instruments. It is under these circumstances that Chokan discovered a masterful skill in describing and characterizing seen by him localities, and in marking them on maps.

Conclusion

Cartography works of Ch.Ch. Valikhanov have not been completely collected yet. There are spread in different archives of the country. To collect the materials together and their study – is the matter of future.

In the period when Russia's economic relations with the countries of the East intensively developed Ch.Valikhanov's works with cartographic appendices became important reference manuals for many Russian scientists and statesmen.

Ch.Ch. Valikhanov's zoological, geological and other collections, handed over by him to scientific establishments have not yet been crowned with success. Many scientists testify their availability. Thus, for instance, I.V. Mushketov wrote, that Valikhanov during his journey through Central Tyan-Shan made a collection of rocks. Ch.Ch. Valikhanov's geographic heritage characterizes him as a traveler and scientist, devoted to the science. His geographic characteristics were remarkable for breadth of phenomena coverage. In respect of precision and minuteness of characteristics of explored territories, minuteness of natural components description, Ch.Ch. Valikhanov's works come first in importance than a number of his contemporaries' works. Even at that time he put into practice a complex approach and gave a comparative analysis of explored territories. That is why he fairly stands among outstanding scientists of his epoch (Ch. Valihanov i sovremennost , 1988: 219-223).

Литература:

Валиханов Ч.Ч. (1961). Собрание сочинений в 5-ти томах. Том 1. Алматы.

Валиханов Ч.Ч. (1962). Собрание Сочинении в 5-ти томах. Том 2. Алматы.

Веселовский Н.И. (1904). Предисловие к книге. Сочинения Ч.Ч. Валиханова. С.-Петербург.

Живая старина (1891). Выпуск 4. Санкт-Петербург.
ИРГО. Известия Русского Географического Общества (1895). Том XXXI.

Kumekov B., Uteniyazov S. (1990). English scholars and Ch.Ch.Valikhanov // Central Asian Voices. London.

Кононов А.Н. (1982). История изучения тюркских народов в России. Ленинград.

Russians in Central Asia, London, 1865.

Семенов Тянь-Шанский П.П. (1845-1895). История полувековой деятельности РГО.С.-Петербург. Часть 1.

Утениязов С.К. Промелькнул над нивой Востоковедения... // газета «Ленинская смена», 1985 г. 8 августа.

Ч.Ч. Валиханов и современность (1988). Алматы.

References:

Valihanov Ch.Ch. (1961). Sobranie sochinenii v 5-ti tomah. Tom 1. Almaty.

Valihanov Ch.Ch. (1962). Sobranie Sochinenii v 5-ti tomah. Tom 2. Almaty.

Veselovskii N.I. (1904). Predislovie k knige. Sochineniia Ch.Ch. Valihanova. S. Peterburg.

Jivaia starina (1891). Vypusk 4. Sankt-Peterburg.

IRGO. Izvestiia Russkogo Geograficheskogo Obshestva (1895). Tom XXXI.

Kumekov B., Uteniyazov S. (1990). «English scholars and Ch.Ch. Valikhanov» in the book Central Asian Voices. London.

Kononov A.N. Istoriia izučeniia tiurkskikh narodov v Rossii. Leningrad, 1982.

Russians in Central Asia, London, 1865.

Semenov Tian-Shanskii P.P. (1845-1895). Istoriia poluvekovoi deiatelnosti RGO.S. - Peterburg. Chast 1.

Uteniyazov S.K. Promelknul nad nivoi Vostokovedeniia... // gazeta «Leningrskaiia smena», 1985 g. 8 avgusta.

Ch. Valihanov i sovremennost (1988). Almaty.

МРНТИ 03.20

Таңатарова Ж.Т.¹

¹Т.ф.д., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры, Атырау қ., Қазақстан
E-mail.ru: zhamiga_tanatarova@mail.ru

Г.Н. ПОТАНИН ЖӘНЕ МҰСА ШОРМАНОВ

Мақалада Г.Н. Потаниннің Мұса Шормановпен арадағы шығармашылық, адамгершілік байланыстары сипатталған. Потанин сияқты алдыңғы қатарлы орыс зиялылары мен революцияшыл демократтары Мұса Шорманов туралы жоғары бағалап, жазып кеткен. Өкінішке орай, Кеңес өкіметі тұсында Шорман би ұрпақтары көп қуғындалды. Мұсаның өзі чиновник міндетін ғана орындаған азын-аулақ топпен жұмыс істеп қоймай,

ол Қазақстандағы патша өкіметінің саясатына өзінше баға берді.

Мақалада эпистолярлық дерек ретінде М. Шормановтың Потаниндерге жазған хаттарына талдау жасалып, екеуінің достық қарым-қатынастары дәлелденеді.

Кілт сөздер: Г. Потанин, М. Шорманов, Ш. Уәлиханов, хат, әдет-ғұрып, қарым-қатынас.

Таңатарова Ж.Т.¹

¹д.и.н., профессор Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан
E-mail.ru: zhamiga_tanatarova@mail.ru

Г.Н. ПОТАНИН И МУСА ШОРМАНОВ

В статье рассматривается творческое взаимоотношение Г.Н. Потанина и Мусы Чорманова. Представитель русской интеллигенции Г. Потанин очень высокую оценку дал Мусе Чорманову как знатоку казахской степи, культуры казахского народа и казахского менталитета. К сожалению, во время Советской власти потомки Чорман бия были в изгнании. Сам Муса как чиновник не только работал с малочисленной группой, также он дал оценку на политику царской власти.

В статье как эпистолярный источник проанализированы письма М. Чорманова Потаниным. Таким образом, автор доказывает творческие и добрые отношения Г.Н. Потанина с М. Чормановым.

Ключевые слова: Г. Потанин, М. Чорманов, Ч. Валиханов, письмо, обычай, взаимоотношение.

Tanatarova Zh.¹

¹Doctor of historical sciences, professor of the Kh. Dosmukhamedov Atyrau State university, Atyrau, Kazakhstan
E-mail.ru: zhamiga_tanatarova@mail.ru

G. POTANIN AND M. CHORMANOV

The article deals with the creative relationship of G.N. Potanin and Musa Chormanov. The representative of the Russian intellectual people, G. Potanin, highly appreciated Musa Chormanov as a connoisseur of the Kazakh steppe, the culture of the Kazakh people and the Kazakh mentality. Unfortunately, during the Soviet period the descendants of Chorman Biya were in exile. Musa himself as an official not only worked with a small group, he also assessed the policy of tsar power.

In the article, as an epistolary source, letters written by Potanin to M. Chormanov are analyzed. Thus, the author proves the creative and kind relations of G.N. Potanin with M. Chormanov.

Key words: G. Potanin, M. Chormanov, C. Valikhanov, letter, customs, mutual relationship.

Кіріспе

Революцияға дейінгі ғылыми қоғамдар ішінде Орыс Географиялық Қоғамы мен оның бөлімдерінің атқарған ісі орасан зор. Тамаша ғалымдар мен саяхатшылардың өкілдерінің ғылымдағы жетістіктері осы қоғаммен байланысты. Олардың қатарында П.П. Семенов-Тяньшаньский, Н.М. Пржевальский, Ш. Уәлиханов, Н.А. Северцов, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, Ә.А. Диваев, В.В. Бартольд, Н.И. Веселовский, Н.Н. Пантусов, т.б. болды.

Қазақ жері мен қазақ халқының тарихын зерттеуге орыс ғылымы ерекше назар аударғаны белгілі. Ресейдің ғылыми қоғамдарының өкілдері қазақ зиялыларының көмегімен өлкені ғылыми тұрғыда зерттей бастады. Революцияға дейін орыстың ғылыми қоғамдары қиын жағдайда жұмыс істеді. Омбы, Орынбор, Ташкент, Семейдегі ғылыми қоғамдардың зерттеушілері революциялық қозғалыстарға қатысты немесе саяси айдауда жүрді. Олармен ең әуелі тілмәштар тіл табысты. Пашино, М.И. Венюков, Е.П. Михаэлис, Г.Н. Потанин, Д.Л. Иванов, П. Голубев, Л.К. Чермак, Ф.А. Шербина, т.б. түрлі экспедициялық жұмыстарға тікелей қатысты. Белгілі географ, этнограф Г. Потанин қатысқан экспедициялық зерттеу Зайсан көлі мен Қара Ертіс бойынша жүріп, Алтай мен Жоңғар Алатауы арасындағы түрлі мекендерді зерттеді. Г.Н. Потанинге Мұса Шорманұлы да түрлі көмек көрсеткен.

XIX ғ. екінші жартысында өлкетану жұмыстары жанданып, жергілікті өлкетану ұйымдарының қызметі дамиды. Соның бірі Батыс Сібір, Алтай, Қазақстанның географиясын, табиғатын мен халқын зерттеуде көрнекті рөл атқарған Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесі болды.

1876 ж. Батыс Сібір генерал-губернаторы Казнаков Орыс географиялық қоғамына орталығы Омбы қаласында болатын қоғамның Батыс Сібір бөлімшесін ашу туралы ұсыныс жібереді. 1877 жылы Казнаков Орыс географиялық қоғамының Омбыда тұратын мүшелерін (олар жеті адам болған) жинап алып, бөлімнің ашылғанын айтады (Вопросы истории Западной Сибири, 1970: 100). Бұл жаңа ғылыми қоғамның алдында тұрған міндеті көп еді. Ол генерал-губернатор жетекшілігімен Батыс Сібірді де, онымен көрші жатқан Орта Азияны, Батыс Қытайдың географиясын, тарихын, этнографиясын, статистика, археография, археологиясын зерттеу қажет болды.

Осындай жан-жақты жасалған бағдарламаны жүзеге асыру оңай болған жоқ. Ол жылдары Батыс Сібірде жоғары оқу мекемелері жоқ еді, орта мектептің өзі аз болатын. Бөлімде негізінен Бас штаб офицерлері, әскери топографтар мен азаматтық әкімшіліктің чиновниктері, азын-аулақ мұғалімдер мен дәрігерлер болды. Олар тұрақсыз болды, өйткені әскери және азаматтық чиновниктер қызмет бабымен көшіп-қонып жүрді. Бөлім зерттеу жұмысын жоспарлай алмады, өйткені қаражат жоқ болды. Тіпті экспедициялардың өзіне қаражат аз бөлінді.

Методология

Мақала негізіне қазіргі кездегі тарихшылардың негізгі тұжырымдамалары алынып, философия, әлеуметтану, саясаттану ғылымдарындағы қоғамның әлеуметтік құрылымының мәселелерін

зерттейтін негізгі пайымдамалар алынды. автор историзм, объективтілік принциптеріне сүйенді, сонымен қатар, тақырыптың мәселелерін ашуда кешенді тәсілді қолданды.

Тарихилық принципі нақты тарихи жағдаймен тығыз байланыста тарихи құбылыстарды қарастыруға бағытталады. Мақаланың объективтілігі деректік материалдар негізінде талдау жасау болып табылады. Автор салыстыру, онымен логикалық жағынан байланысты талдау, және оның жоғары деңгейі болып саналатын – синтезді қолданды. Талдау мен синтездің үйлесуі қарастырылатын мәселелерді логикалық түрде тұтас өзегін жасауға көмектеседі.

Зерттеулерге шолу

Г.Н. Потанин туралы библиография көп екеніне дау жоқ. Оның көпшілігі Г. Потаниннің зерттеу еңбектері жарық көргенде және 1905, 1915 жж. 70, 80-жылдықтары атап өтілгенде шықты. Г.Н. Потаниннің өмірбаянын жазу қай кезде болсын тоқтаған жоқ. Мысалы, А.В. Адрианов оның 80 жылдығына арналған жинақта өмірбаянын жазды (Адрианов А.В., 1915). В.А. Обручев оның өмірі мен қызметі туралы көлемді еңбек жазған (Обручев В.А., 1947). Алайда Г. Потаниннің Алаш зиялыларымен қарым-қатынасы туралы жеке тарау арнамаған. М.В. Шиловский Г.Н. Потаниннің туғанына 160 жыл толуына орай оны «кадрдың жеке беті» түрінде жинақтаған (Шиловский Г.Н., 1995). Г.Н. Гехтман Г. Потаниннің өмірбаянымен бірге, оның географияға қосқан үлесін мазмұндаған. Алайда бұл еңбекте Потаниннің қазақ өлкесін зерттеуде оған көмектескен қазақ зиялылары туралы айтылмаған (Гехтман Г.Н., 1962).

Сібір кадет корпусында қазақтың біртуар ұлы Шоқан Уәлихановтың оқығанын мақтан етпейтін қазақ жоқ. Осы оқу орны Г. Потаниннің дүниетанымын қалыптастыруда орны ерекше болды. Өйткені, ол Шоқанмен бірге оқып, одан көп нәрсені үйренді, оның дарындылығына, біліміне тәнті болды. А.И. Солодухин Кадет корпусарындағы оқу үрдісін сипаттай отырып, Г. Потаниннің достары арасында әділетті болғанын айтады (Солодухин А.И., 1995). Шоқан мен Г. Потанин арасындағы достықты С. Өтениязов жүйелі жазумен қатар, автор Мұса Шорманов туралы да ұтымды мәлімет келтірген (Өтениязов С., 1990). Ал, М. Малышева, В. Познанский мақаласында Г. Потанин Шоқаннан үлкен тағылым алғанын дәлелдеген (Малышева М., Познанский В., 1990). Бұл еңбектер Омбы облысының мемлекеттік мұрағат құжаттарын пайдаланғанымен құнды деп есептейміз. Ал И. Белов болса Кадет корпусында оқып жүрген кезде Омбы қаласының Г. Потанинге әсерін жазған (Белов И., 1848). Омбы қаласы туралы М.И. Юрасованың да тамаша еңбегі бар (Юрасова М.И., 1972). Г. Потаниннің өзі Қазақстан қалаларының ішінен Семей туралы жазғанын, ал бұл туралы қалалар тарихын зерттеуші Ж. Қасымбаев еңбегінде айтылған (Қасымбаев Ж.К., 1998).

Г.Н. Потаниннің дүниетанымына, ғылым жолына үлкен үлес қосқан әйгілі саяхатшы П.П. Семенов болды. Ол Потанинге саяхатшы-ғалым болуды үйретті (Семенов Тянь-Шанский П.П., 1948). П.П. Семенов Г. Потанинді Орыс Географиялық қоғамының жұмысына қатыстырып, оны таза ғылым жолына баулыды.

Негізгі бөлім

Қоғамның құрылған алғаш кезінен бастап-ақ этнографиялық жұмыстар кең түрде жүргізілді. Алғашқы кезден бастап-ақ көпшілікті этнографиялық мәліметтер жинауға жұмылдырды. Осы мақсатпен бөлім бірнеше бағдарлама шығарып, бақылау материалдарын, қолжазбаларды, мұражайға экспонаттар жіберуді сұрады. Өлкетану мұражайын құру жұмысы да жүргізілді. 1878 жылы-ақ Тобыл статистикалық комитетінен, Бөлім мүшелерінен көптеген экспонаттар келіп түсті. Бөлім басылымдарында жергілікті өлкетанушылар жіберген этнографиялық мақалалар мен хабарламалар басылып тұрды.

Батыс Сібір бөлімінің алғашқы мүшелері ішінде орыс этнография ғылымын дамытуға бірнеше ғалымдар мен өлкетанушылар едәуір үлес қосты. Әрине, олардың қызметі Бөлім аясында қалып қойған жоқ. Г.Н. Потанин Бөлімнің құрметті мүшесі болды.

XIX ғ. 80-90-жж. қазақ даласы мен қазақ халқы туралы зерттеулер жүргізу күн тәртібіне қойылады. Омбы қаласы іс жүзінде Қазақстанның әкімшілік және мәдени орталығы болды. Қазақстанда да өлкетану мұражайлары ашыла бастады. Г. Потанин қазақ фольклорын жинауды ұйымдастырды. 1878 жылдың өзінде ол Бөлім мәжілісінде «Қырғыз аңыздары туралы» хабарлама жасап, Бөлімнің осы мәселемен айналысуын ұсынады. 1881 ж. хаттамаларда «қырғыз ертегілері мен татар тіліндегі өлеңдер» бойынша бірнеше дәптерлер түскені көрсетілген. 1886 ж. «Жазбаларда» Потаниннің «Несколько вопросов по изучению поверий, суеверных обычаев и обрядов у киргиз и сибирских татар» атты бағдарламасы жарияланады. Бұл бағдарламада мәселенің тізімі ғана жазылып қоймай, фольклор мен наным-сенімдер туралы қысқаша мәліметтер беріледі.

XX ғ. алғашқы он жылдығында Бөлім басылымында қазақ этнографиясы туралы жазылмайды. Тек «Павлодар уезі қырғыздары туралы ескертпелер» шығады. Оны Мұса Шорманов жасаған болатын. Көп жылдардан кейін Потанин арқылы Бөлімге келіп түседі (Вопросы истории Западной Сибири, 1970: 100-137). «Ескертпеде» қазақ қыстаулары, аң аулау, киімдер, егін шаруашылығы, жабайы шөптерді қолдану туралы мәліметтер бар.

Көріп отырғанымыздай Мұса Шорманов білімді қазақ зиялысының бірі болған. Ол Шорман бидің төрт ұлының үлкені, 1819 ж. дүниеге келген. Жас кезінен елдегі жағдайды, саяси-әлеуметтік мәселелердің қыр-сырын бақылап өсті. Мұса әкесі ашқан ауыл мектебінде сауатын ашты. Әкесі оны Омбы мектептерінің бірінде оқытпақшы болды. Бұл кезде Омбы әскери училищесінде Уәлиханның екі баласы Шыңғыс пен Төрежан оқитын. Шорман би де Мұсаны сол оқуға береді. Омбыдағы екі жылдық әскери училищеге түскенде Мұса орыс тілін нашар біліп келсе де, тез үйреніп, оқу озатына айналды (Өтениязов С., 1995: 159). 1835 жылы оқуын үздік бітіріп, ауылына қайтады. Мұнда сайлауда жеңіп шығып, өз ауылы Ақкелін болысын басқарады. Бұл қызметін алты жыл істегеннен кейін, 1841 ж. Баянауыл округінің заседателі болады. Бұл істі 1854 жылға дейін атқарады. Осындай дарынды көш басшының ел ішінде ғана емес, Омбы бастықтарының алдында да беделі болды.

1854-1868 жж. Баянауыл округінің аға сұлтаны қызметінде болады.

Әскери дәрежесі полковникке дейін өседі. Мұса Шорманов Петербургте екі рет болған. Бірінші рет Орта жүз қазақтары депутаттары құрамында, екінші рет 1855 жылы II Александр патшаның таққа отыруына байланысты салтанатты жиынға қатысады. Бұл салтанатқа Орта жүз депутатциясынан сегіз адам қатысады. Олар: подполковник Шыңғыс Уәлиханов, прапорщик Ыбырайым Жайықбаев, сотник Мұса Шорманов, Ақмоладан Бегалы Қоңырқұлжин, Баянауылдан заседатель хорунжий Шекербай Малгелдин, болыс Аққошқар Кішкентаев, Қарқаралыдан Тәттімбет би Қазанғаров, Көкшетаудан Шүбек Байсарин (Өтениязов С., 1995: 160). Григорий Потанин «Естеліктерінде» бұл оқиға былай жазылған: «Батыс Сібірде II Александрды ұлықтауға қатысқан түрлі ұлттардан тұратын депутаттар ішінде ақылды да сыншыл Мұса Шорманов болды. Ол Москвада көпшілік қауымды әңгімесімен қызықтырған жас немісті кездестірді. Шорманов оған мынадай мақтау айтты: «Алғаш рет ақылды немісті кездестіріп тұрмын». Осы ырықсыз шыққан сөз Сібірде іскер немісті кездестіру қиын екенін көрсетеді» (Потанин Г.Н., 1986: 33-150).

Мұса Шорманов туралы алғаш рет 1860 ж. А.И. Герценнің Лондонда шығып тұрған «Колокол» журналында жазылған. Мұса патша өкіметінен талай сыйлықтармен, грамоталармен, медальдармен марапатталған.

Басқармадағы кейбір чиновниктерге кемшіліктерін бетіне басып отырған. Халық ішінде ықпалы бар екенін білгендіктен өкімет басқармасындағылар онымен санасатын.

Мұса Шорманов білімді, халықтың жағдайын жақсы білгендіктен Омбы басшылары оны ел басқартты. Оның Омбы басшыларымен қарым-қатынасын 1863 жылы Шоқан былай деп жазған: «...Отец мой совсем перестал ездить в Омск. Муса бьется, как рыба об лед, и туда, и сюда, но не пристроиться все-таки не может. Вообще все идет скверно...» (Валиханов Ч.Ч., 1968: 73). Осылайша Омбы басшыларынан қорлық көргенін айтып кеткен. Сонымен бірге патша чиновниктерінің жемқорлығын да Шоқан былай деп жазады: «Берут страшно и явно, сегодня пишут, чтоб подали в отставку, завтра, взяв деньги, отменяют и проч...» (Валиханов Ч.Ч., 1968: 76). Патша үкіметі осындай білімді де беделді қазақ зиялыларын отарлық саясатында пайдаланса, Ресей зерттеушілері Қазақстанды зерттеуде оның білімін пайдаланды. Григорий Потанин «В течение не менее полувека омская администрация пользовалась советами и влиянием на степное население этих трех лиц – султана Чингиса, его сына Чокана и его свояка Мусы Чорманова», - деп жазды (Русское богатство, 1896: 78). Сонымен бірге патша өкіметі Мұса сияқты адамдардың Ресейдің алдыңғы қатарлы зиялыларымен достық қарым-қатынаста болғанын қалаған жоқ. Оның артында да тыңшылар жүрді. 1865 ж. Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, Ф.И. Усовтар саяси айыпталып, Омбы абақтысына тұтқынға жабылғанда, олармен бірге Шыңғыс Уәлиханов пен Мұса Шорманов та айыпталған болатын. Сібір патриоттарының тұтқындалып, патша түрмесінде отырғаны туралы алғаш рет А.И. Герцен «Колокол» журналында хабар жариялаған (Өтениязов С., 1995: 162). Шыңғыс пен Мұсаны Омбы абақтысынан құтқаруға сол кезде Шоқанның Петербургтегі достары көсектеседі. Солардың ішінде «Степная комиссияның» мүшелері К.К. Гутковский, А.К. Гейнс, төрағасы Ф. Гирс бар болатын. Осы айыптаудан кейін 1865 ж. Шыңғыс Уәлихановты 1865 жылы

демалысқа шығарып жібереді. Содан кейін 1902 жылға дейін, яғни өмірінің соңына дейін қызметсіз жүрген. Мұса Шорманов болса 1868 жылдан соң қызметсіз қалды (Өтениязов С., 1995: 162).

1865 ж. Қазақстанға бет алған «Степная комиссия» ең әуелі Сырымбеттегі Шыңғыс Уәлихановқа, одан кейін Баянауылдағы Мұса Шормановқа барған. Қай комиссия келсе де Орта жүздегі бұл екеуін тыңдамай кетпейтін, өйткені олар елдің жағдайын, түрлі мәселелерін жақсы білген, әрі бүкпесіз айтқан. Мұса Шорманов та реформаның халыққа пайдасыз екенін, патша өкіметі саясатының зардабын жеткізген. Бұл комиссия Шыңғыс пен Мұсаға ұнайды. Себебі Гейнс, Гутковский сияқты демократтар әрі Шоқанның достары басқарып келді. А.К. Гейнс Мұса Шормановқа жоғары баға беріп, оның Орта жүз аймағындағы беделді адам екенін, шын мәнінде, жақсы адам екенін алғаш көргенде жоғары сипаттаған (Өтениязов С., 1995: 260).

Мұса Шорманов қазақ этнографиясын зерттеген А.К. Гейнспен жақсы таныс болған. Гейнспен алғаш кездескенде Мұса да жақсы лебіз білдірген. Ол туралы А. Гейнс былай деген: «...Түскі асқа таман Мұса келді. Шамасы Гутковскийдің ұсынысымен болса керек, ол маған жақын отырып, бір көргеннен шыншыл адамдарды танитын шебер екенін айтты. Мен не сұрайтын болсам, соның бәрін айтуға уәде берді» (Валиханов Ч.Ч. 1968, 262). Мұсаның осы комиссия жұмысына көмектесіп, зерттеуіне ризышылығын білдірген А.К. Гейнс: «...Аңға шығып келгеннен кейін Мұса бізбен шай ішіп, мұрагерге сәлем беру үшін Петербургке депутация жіберуге Орта жүзге ұсыныс жасағысы келетінін айтты; сонымен бірге Д.А. Милютин, Валуев және А.М. Горчаковке қазақ халқының жағдайымен айналысқан комиссия жібергені үшін алғыс айтпақшы екенін айтты», - деп жазды.

Мұса Шормановты Петербургте, әсіресе Орыс Географиялық қоғамында және Антропологиялық қоғамда жақсы білген, өйткені ол бұл қоғамдарға қазақ халқының өмірінен сирек кездесетін этнографиялық материалдарды жинап берген. Әсіресе орыс және шетел этнографиялық көрмесіне экспонаттар жинаған. Мысалы, Мұса Шорманов 1881 жылы Москвада өткен Бүкілресейлік өндірістік-көркемдік көрмеге қазақ халық қолданбалы өнерінің 32 затын берген. Бұл заттардың тізімі қазіргі кезде ҚР ОММ сақтаулы, онда әр заттың құндылығы, сипаттамасы жазылған. Бұл экспонаттардың жалпы құны 150 сомнан артық, ал бұл сома сол кездегі 30 жылқының құны болатын (ҚР ОММ. 460 қор. 26 іс. 1 тізім). Бүгінгі күні бұл экспонаттар Санкт-Петербургтегі Ұлы Петр атындағы Антропология және Этнография мұражайында (Орта Азия және Қазақстан бөлімінде) сақтаулы.

«Шоқан Мұсаның жеке өзі жинаған және соның айтуымен жазып, құрастырған Омбы кеңсесінің мұрағаттарында қазақ шаруашылығы немесе сот тәртіптері туралы жазбалар аз емес», - деп жазған болатын Г. Потанин (Русское богатство, 1896, 292).

Ең алдымен, Мұса Шорманов өз материалдарын Ш.Ш. Уәлихановқа, А.К. Гейнске, Г.Н. Потанинге берген. Г. Потанинге жазған хатының бірінде былай деген: «Сіз сұраған ертегілерге қатысты, материалдар жинақталуда, айтарлықтай жинақталған кезде, сонда толық құрастырып, тез арада Сізге жібереміз» (Письмо М. Чорманова Г.Н. Потанину // Валиханов Ч.Ч. 1968: 119).

1865 жылы қыркүйекте Баянауыл округіне әкімшілік қайта құруларды жүргізу жөніндегі комиссияны А. Гейнс бастап келеді. Мұса Шормановтың қатысуымен болған этнографиялық комиссия Баянауылда төрт күн жұмыс істейді. Кейіннен Мұса оларды Павлодарға бастап апарыды. Баянауылда Мұсамен тығыз араласқан Гейнс былай деп жазған: «По приезде в Баянаул вечером был у нас Муса Шорманов, султан округа, самый влиятельный человек Средней Орды и действительно, очень достойный человек» (Гейнс А. Из дневника 1865 г. // Валиханов Ч.Ч., 1968: 287).

Орта жүз жерінде зерттеу жүргізген «Степная комиссия» жұмыстың қалай аяқталғаны жөнінде былай деп жазған: «16 сентября (1865). Итак, наш объезд области сибирских казахов окончен. Я недоволен нашим объездом, потому что приобрел меньше сведений, чем следовало ожидать. В Кокчетавском округе Валиханов дал хорошие сведения о внутренней промышленности и торговле. В Атбасарском сведений не получено никаких, в Акмолинском собрано тоже мало сведений. В Каркаралинском сведений опять никаких; в Баянаульском сведений собрано довольно» (Валиханов Ч.Ч., 1968: 263). Демек, Шыңғыс пен Мұсаның ісіне риза болған.

Мұса қазақтың әдет құқық нормаларын жақсы білгендіктен, дала саясатының күрделі жағдайын шеше білген. Ол «Жеті Жарғының» негізгі ережелерін жақсы білді. Сондықтан қазақ даласындағы барлық күрмеулі мәселелер бойынша орыс басшыларының сенімді кеңесшісі болған. Әкесі қайтыс болғаннан кейін Сәдуақас Шорманов Г. Потанинге былай деп жазған: «Егер Сіз біздің қайсақтар туралы тағы білгіңіз келсе, онда менде (әкемнің) тізімдері «баяндамаларынан), жазбалары бар, маған жазыңыз, мен оларды Сізге жіберемін» (Валиханов Ч.Ч., 1968).

Мұса Шорманов өз заманының білімді адамы бола отырып, Ресей ғылымы алдында көшпелілер әлемін ашып берді. Көбінесе этнографиялық материалдарымен алға қойған мақсатына жетті. Оның көлемді мақаласының бірі «Павлодар уезі қырғыздары туралы жазбалар» деп аталады. Бұл мақала ұзақ уақыт бойы Шормановтар отбасында сақталып, тек 1906 жылы ғана жарық көрді. Мұсаның ұлдары бұл жұмысты Г.Н. Потанинге беріп, ол мақаланы басып шығаруға Омбыда жүрген Ә. Бөкейхановқа береді. Әлихан Бөкейханов бұл мақаланы жеке ескертпелерімен «Записки ЗСОИРГО» XXXII томына енгізеді. Бұл мақалада қазақтардың көшпелі тұрмысына талдау жасалған: малды жаю тәртібі, көшудің сипаты, малды күту әдістері, қысатуларды салу, қосалқы шаруашылық пен қолөнер, жабайы аңдарды аулау т.б. Мақаланың ғылыми-практикалық маңызы әлі күнге дейін жоғары деуге болады (Записки ЗСОИРГО, 1906). Мұсаның бұл еңбегі XX ғ. алғашқы он жылдығында ЗСОИРГО басылымынан қазақтардың этнографиясы жарияланбайды, тек М. Шормановтың осы мақаласы ғана басылған. Мұса Шормановтың еңбектері астаналық басылымдарында да шыққан.

Мұса Шорманов ел алдындағы беделін игі істерге пайдалана білген. Мысалы, Омбыдағы қазақ балаларына арналған интернатқа тек өзі ғана емес, қазақ байларын ұйымдастырып, көп материалдық көмек берген (Өтениязов С., 1995: 163). Өз ауылында мектеп аштырып, қазақ балаларын тегін оқытқызыған. Баянауылда мешіт салғызған. Сөйтіп, саяси-қоғамдық қызметпен қатар, ағартушылық қызмет те атқарған. Қазақ балаларын оқытудағы мәселелерді шешу үшін патша өкіметіне талай хат та жазған.

Қазақтардың көшпелі тұрмысына бейімдеп мектептер ашу жөнінде жобалар жасаған. Қазақ балаларына арнап орыс мектептерін Омбы, Павлодарда ашуға күш салған. 1865 жылы Омбыдағы қазақ балалары үшін кеңсе қызметкерлерін дайындайтын мектеп Мұсаның көмегімен ашылған.

Қазақ байларының көбі балалары шоқынып кетеді деп қорқып, орыс мектебіне бере қоймаған. Осы бағытта да Мұса аз еңбек еткен жоқ. Қазақтың белгілі, зиялы адамдары балаларын орыс мектебіне міндетті түрде оқытатын болсын, сол үшін патша өкіметінің арнаулы бұйрығын шығару керек деп әлденеше рет мәселе қояды (Өтениязов С., 1995: 143). Батыс Сібір басшылары мұндай ұсыныстары қабылдамаған. Оған қарамастан Мұса Шорманов өз округіне қарасты болыс басшыларына жыл сайын екі баланы Омбыға оқуға жіберіп, шығыны мен қаражатын өз мойындарына алуға көндірген.

1881 жылы 7 желтоқсанда Г.Н. Потанинге жолдаған хатында қазақ тұрмысына арналған гимназия туралы қағаздарды жіберуді өтінген. «... Просим Вас настолько быть любезным относительно исполнения Вашего намерения о составлении доклада о кочевой гимназии и прислать нам. А то казахский народ без учения костенеет в грубом невежестве», - деп жазған (Валиханов Ч.Ч., 1968: 119). Мұса Шорманов қазақ балалары үшін әр түрлі мектептердің жоспарын жасап, патша өкіметіне өтініштер жазған.

Мұса Шорманов алдыңғы қатарлы орыс зиялыларымен достық қарым-қатынаста болды. Ол үнемі полиция бақылауында болып, үстінен мінездеме жиі жазылып тұратын. Сондай мінездеменің бірінде «беспокойный и недостаточно благонадежный», - деп жазылған (Өтениязов С., 1995: 165). Әрине, мұндай озық ойлы адамның патша өкіметіне ұнауы да қиын еді.

Потанин Шоқан еңбектерін шығарғанда, Мұсадан Шоқанның «Киргизское родословиені» алып, өзінің «Солтүстік-Батыс Монғолия туралы очерктер» (Спб., 1883) атты кітабына енгізген.

Г.Н. Потанин Мұса Шормановтан Шоқанның құнды еңбектерінің бірі «Киргизское родословиені» алып, өзінің «Солтүстік Батыс Монғолия очерктері» (1883) атты кітабына енгізген. Сондай-ақ Ш. Уәлиханов қолжазбасынан алынған «Едіге туралы қазақ ертегілерінен үзінділер» атты еңбегін «Живая старина» атты жинаққа кіргізді (1891 ж.). Оған бұл мақаланы Гутковскийдің қызы Екатерина Карловна берген (Өтенияз С., Алпысбаева Қ., Білген Б., 1997).

Г. Колпаковскийді Петербургке ауыстырып жібергеннен кейін, Шоқан еңбектерін басып шығару ісі бойынша ештеңе бітпегеннен соң, Г. Потанин Баянауылдағы Мұса Шормановқа өтініш жазады, өкінішке орай, Мұсада үлкен қаражат жоқ еді. 500 сом мөлшеріндегі қаражатты таба алмаған Шоқанның аяулы досы ұятты қойып, 1895 жылы Сырымбеттегі Шоқанның үйіне барып, әкесі мен оның туыстарының жағдайын біледі. Өкінішке орай, мұнда да қаражат мәселесі шешілмейді. Сөйтіп, Шоқан еңбектерін шығару тағы да біраз жылға жатып қалады.

И. Катанов та 1875 жылы Мұса туралы былай деп жазды: «Мұсада, шамасы, болашақта даланы басқаруға қатысты қандай-да бір ойлары болса керек; осы жылы қазақ балаларын гимназияға түсіру жөнінде бірнеше өтініш түсті. Бұл – орыстың уезд басшыларының тонауына қарсылық еді» (Өтенияз С., 1995: 165). Осылайша оның қазақ балаларын Омбы оқу

орындарына орналастырудағы еңбегін айтқан. Мұса Шормановтың казак балаларын оқытудағы игі істерінің арқасында Баянауылдан көптеген білімді адамдар шыққан.

М. Шорманов орыс зерттеушілеріне қазақ тарихы бойынша мәліметтер беріп қана қоймай, өзі де этнография, қазақтардың әдет-ғұрпы, заңдары, шаруашылығы туралы еңбектер жазды. Олар «Семипалатинские областные ведомости», «Акмолинские областные ведомости» газеттерінде, Петербургтегі «Сельское хозяйство и лесоводство» журналында, Омбыдағы Орыс География қоғамы бөлімшесі шығарған жинақтарда жарық көрді. «О скотоводстве у казахов Западной Сибири» (Петербург, 1883), «Казахские народные обычаи» (Семей), «Заметки о казахах Павлодарского уезда» (Записки Сибирского отдела ИРГО. Омск, 1906. Кн. XXXII) сияқты еңбектері осы күнге дейін ғылыми маңызын жойған жоқ деп ойлаймыз.

Сонымен бірге Мұса Шорманов халқымыздың бай әдеби мұрасын, қолданбалы өнерін жинап, оларды Еуропа жұртшылығына таныстырған. Шорманов жинаған осындай құнды материалдар 1861, 1867, 1876 жылдары Москва, Петербург, Париж қалаларында ұйымдастырылған шығыстанушылар көрмесінде жоғары бағаланған.

Мұса Шорманов тапсырған қазақ қолөнер нұсқалары Шыңғыс Уәлиханов жинаған материалдар сияқты әлі күнге дейін Петербург, Мәскеу, Гамбург, Омбы архивтері мен мұрағаттарында сақтаулы (Өтенияз С., 1995: 166). Ресейдің зиялылары, революционер өкілдері Шыңғысты, Шоқанды қалай бағаласа, Мұса Шормановты да жоғары бағалаған. Шоқанды жоғары бағалаған Н.М. Ядринцев Мұса Шормановты соңғы рет 1884 жылы Омбыда көрген екен (Валиханов Ч.Ч. Т.4. 1968: 577). Бұл кезде Мұса Омбыға Шоқанға ескерткіш қою мәселесімен келген болатын. Омбы басшыларын осы мәселені шешуді тездеттіреді. Сөйтіп, Шоқанға ескерткіш осылай қойылған.

Мұса Шорманов үйіне белгілі ғалымдар, революцияшыл демократтар келіп тұрған. 1885 ж. Мұса қайтыс болғаннан кейін де Шорман бидің қара шаңырағына олардың келуі толастамаған. Мұса Шорманов 1884 ж соңғы күндерінде Омбыда қайтыс болады. 1885 ж. 1 қаңтарда туған ауылы Ақкелінде жерленеді. Оның қабірінің басындағы Екатеринбургтен әкеліп қойылған құлпы таста «Здесь покоится прах полковника Мусы Чорманова. 1819-1885 гг.», - деп жазылған.

Патша өкіметі қазақ жерін өз меншігіне айналдырып, қазақтың шұрайлы жерлерін қоныс аударушыларға не әскери пунктерге жоспарлаған. Жергілікті халық жарамсыз жерде қалды. Бұл жөнінде Мұса Шорманов талай рет өтініш жазған, алайда патша өкіметі оларды ысырып тастаған.

Мұса Шорманов Александра Викторовна Потанинаға 1881 жылы 30 тамызда Саумалкөлден былай деп хат жазған: «Сіздің жіберген орысша кітап «Первый шаг», кішкене Масхутқа деген татарша «Жаратылыс тарихы» мен суреттерді алдым, оған шын жүрегімнен Сізге алғыс айтамын, ал Масхут Сіздің қолыңызды сүйеді, қуанышпен суреттерді қарады, балалық құмарлықпен әр суреттің мағынасын сұрайды, өкінішке орай онда жазбалар орысша жасалмаған» (Валиханов Ч.Ч. Т.4. 1968: 118). Мұндағы «Первый шаг» деген кітап Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, К.В. Лавровский, В.П. Острогоский мақалаларының жинағы. Ол 1876 жылы Қазанда шыққан. Оны

сатуға тиым салынған болатын. Масхут – Мұса Шормановтың немересі, Сәдуақастың ұлы, бала кезінде қайтыс болған.

Одан әрі хатта Мұса Александра Викторовнаның өзі посылка сала отырып, хат жазбағанына ренжіген, сондықтан ұзақ хат жазуын сұраған, жазса, өзі қызықты деген дүниені жазуды өтінген, ал өз тарапынан М. Шорманов көптен бері хат жазбағанына кешірім сұраған, себебі ұзақ уақыт суық тиіп, ыстығы көтеріліп ауырған, құдайдың және орыс дәрігері арқасында денсаулығы жақсарғанын айтқан (Валиханов Ч.Ч. Т.4. 1968: 118). «Менің отбасым және туыстарым аман-есен, Сізге бас иіп сәлем жолдайды. ...Егер Григорий Николаевич Сізбен бірге болса, оған барлық бастамасына жетістік тілеп, ізгі ниетімізді білдіріңіз, мен үшін фотография карточкасына алғыс айтыңыз, егер ол сапарда болса, біз жөнінде тамаша хатыңызда хабарлаңыз.

P.S. Сәкен Мусович Сізге бас иеді, ал Нурида Шыңғысқызы Сіз юіберген глицерин үшін алғыс айтады және Сізге денсаулық тілейді», - деп хатын Мұса аяқтаған (Валиханов Ч.Ч. Т.4. 1968: 118-119).

7 желтоқсан 1881 жж. Ақкеліннен Мұса Шорманов Г.Н. Потанинге хат жазған: «Сіздің 27 тамызда Қазаннан жазған хатыңызды алдым, бізді, далалықтарды ұмытпағаныңыз үшін шын жүректен Сізге алғыс айтамын, өрі Сіздің аман-сай екеніңізді біліп, қуандық.

Сіздің кітабыңыз бен карточкаңызды алдық, оған шынайы алғысымызды білдіреміз.

...Сізге 30 аршын чекмен (бұл мата –Т.Ж.) жібереміз, Сізге керек болады.

Сіз сұраған ертегілерге келсек, ол үшін материалдарды жинап жатырмыз, айтарлықтай жиналған кезде...Сізге тез арада жібереміз» (Валиханов Ч.Ч. Т.4. 1968: 119). Мұса Шоқан мен Потаниннің тұрақты корреспонденті болған. Оларға қазақ ертегілерін, қазақ халқының тарихи аңыздары мен шежірелерін жинаған.

«Сіз археологиямен айналысатын адам ретінде, хатты Дмитрий Донскойдың уақытын еске түсіретіндей, ескі емлемен жазасыз...Сізден хатты кәдімгі әріптермен жазуыңызды сұраймыз, сонда біз қиналмай оқимыз. Сізден көшпелілер гимназиязы жөніндегі баяндамаңызды жасауды оған дұрыс қарауыңызды сұраймыз», - деп жазған одан әрі (Валиханов Ч.Ч. Т.4. 1968: 119). Демек, Мұса Шорманов қазақ мектептеріне де көңіл бөлгенін байқаймыз.

Одан әрі Мұса өз отбасы жағдайын айтып кеткен. Денсаулығы жайылап түзеліп келе жатқанын айта отырып, «Сәдуақастың әйелі Нуриданың да денсаулығы онша емес. Қалған мені отбасы мүшелері мен туыстарымның денсаулығы жақсы», екенін жазған (Валиханов Ч.Ч. Т.4. 1968: 119). Хатының соңында Потаниннің әйеліне сәлем жолдаған.

Мұса Шорманов Потанинмен шығармашылық байланыста ғана емес, туған-туыстарымен де араласып, хат жазысып жақсы қатынаста болғанын осы хаттардан байқадық.

Сәдуақас Шормановтың Григорий Потанинге жазған бірінші хатына назар аударайық. Ол хат 1887 ж. 10 ақпанда Ақкелін ауылынан жазылған. «Біздің ескі таныстығымыз Сізді және Сіздің, жұбайыңыз Александра Викторовнаны аман-есен алыс, сонымен бірге қиын сапардан оралуыңызбен

күттықтауға толық құқымыз бар.

Сіз Ресейден кетіп, ұзақ уақыт жоқ болған кезде біз сүйікті әкеміз Мұса Шормановтан айырылды», - деп хабарлай отырып, өз кезегінде әкесі Мұса Потанинмен таныстығын үлкен бақыт санағанын атап өткен (Валиханов Ч.Ч., Т.4. 1968: 120). Одан әрі «Біз марқұмның өмірі туралы орыс оқырмандарын таныстыру үшін әкемізбен 20 жылдай уақыт тығыз байланыста болған хат тасушы Путинцевтен «Марқұм туралы (Мұса Шорманов) естелік» атты қысқаша очерк жазуды сұрадық, біздің талап етуімізбен «Восточное обозрение» редакциясына жіберілді, шығарушы Н.М. Ядринцевтен толық үміттендік; шамасы, ол оны жаман жазылған деп есептеп, жарамсыз деп тапса керек. Біз Н.М. одан жақсысын ғана алып, әкеміздің танысы болғандықтан басады деп сендік, бірақ олай істемеді. Сізге белгілі, далада білімді адамдар жоқ, сондықтан барына ризамыз», - деп ескерте отырып, Сәдуақас одан әрі Потанин Ядринцевтен сол мақаланы алып, әлсіз жерін толықтырып, жөндеп шығаруын өтінген, содан кейін бір данасын жіберуін сұраған (Валиханов Ч.Ч., Т.4. 1968: 120). Одан әрі әкесінің басына мрамордан ескерткіш қоятынын, оны Екатеринбургтен Аккелінге В.А. Свечников деген шебердің өзі әкелгенін жазған.

Екінші хат Омбы қаласынан 25 ақпан, 1887 ж. былай жазылған: «Зияда құрметтілеріміз Григорий Николаевич осындай ардақты ханымыз Александрға зор ыхыласымызды куәландырғанымыз.

Бағдында январь ішінде Еркебұлановтен Омскіге жазып қалдырып кеткен сәлеміңізді алдым 20 февральда Омске шаһарында. Ескеріп жазғаныңызға көп-көп ырзамын.

Өзіміз Нүриданың науқасын мұндағы докторларға көрсетпек үшін келген едік. Екі-үш күн болды, қарата бастадық. Өзір мағлұмы жоқ.

Сапарыңыздан сәләмет қайтқаныңыз құтты және мүбәрәк болсын. И.А. Козловтан сұраған едім, сізді бек жүдеп қартайып қайтқан екен, - бізде бірнеше күн қонақ болды, - деп сөздеді.

Біздер апрельдің басына шақты Омскіде болсақ керек. Одан соң Баянауылға қайтамыз.

Жақында хат жазсаңыз Омскіге Аблайханов атына жазыңыз, тапсырмақ шартымен, маған тапсырар.

Бұл күнде қазақтар һар медреседе оқи бастады, Гимназияда да 19 бала оқиды, кадетский корпус 5 бала оқиды, учительский семинарияда 4 бала оқиды, және техническийде екі бала оқиды. Барлығы 30 бала қазірде Омскіде оқиды, бір бала Петербургский университетте оқиды, руы Сырттанов, соған мүмкін болса көрісіп, лайық болған қадари жәрдеміңізден тастай көрмеңіз.

Н. М. Ядринцевке менен поклон айтыңыз. Маған таныс болмаса да менің атама таныстығы турасында.

Қош, сізді, һам жамағатыңызды құрметтеуші. Садуақас Мұсаұлы Шорманов» (Валиханов Ч.Ч., Т.4. 1968: 121).

Сәдуақастың үшінші хаты 1887 жылы наурызда жазылған. Онда былай деген: «Бек сүйікті Григорий Николаевич.

Мұндан ілгері бір хат жазған едім, бұл күнде алған шығарсыз. Мәзкүр хатымда Омскіге келген себептерінің баршасы айтылған жоқ шығар: Хамиладан бір «докладная записка» бермек едім генерал-губернаторға, [қазір] ол ниетімнен қайттым – господин Чистяковтың уа ғайрылардың

басқалардың мәслихатты илян. (Ол записка) «Восточное Обозрение» (газетіне) басуға жіберілді. Лайық көрілсе, енді-сізден өтінішіміз бәлки, бағзы бір жерлері бек лайықсыз [болып], ұлықтарға тік (жазылған жерлері болған болса, алып тастап, бізге ұят келместей етіп бастыра көріңіз. Әгәрда басылса бізге хат жазып хабарландырыңыз. Әр уақыт газетке хабар беріп тұрармыз – қазақ халқының зәру болған істерінен, кем жерлері болса толтырып, артық жерін алып тастауыңызды үміт етіп қаламын.

Нүрида екеумізен Александра Викторовнаға поклон айтасыз. Сізді лайым хұрметте қалаушы Садуақас Шорманов» (Валиханов Ч.Ч., Т.4. 1968: 121-122).

Соңғы екі хатты Ә. Марғұлан аудармасымен бердік. Сәдуақас Шормановтың төртінші хаты Омбыдан 1888 жылы 26 сәуірде былай деп қысқаша жазылған: «Бек сүйікті Александра Викторовна, бек сүйікті Григорий Николаевич!

Сізден жауап телеграмма алып, өткен 1887 жылы 3 қарашада Павлодардан С.-Петербургке «Восточное обозрение» редакциясына Сізге жіберілген марқұм Шоқан Уәлихановтың портретін Сіз әлі алмағаныңызға таң қалдым.

Сондықтан Сіз «Восточное обозрение» редакциясынан сұрауыңызды өтінемін, егер онда болмаса, онда маған почта әкімшілігінен іздеп, Сізге тапсыруым үшін Баянауыл стансасына хабарлаңыз.

Сіздің қазіргі келгеніңіз туралы мен Омбыға келіп Иван Александрович Козловтан естідім. Мен бүгін кемемен өз ауылыма аттанамын. Портретті мен Сіз сұрағаннан кейін Аблайханов мырзадан жібергенмін» (Валиханов Ч.Ч., Т.4. 1968: 123-124).

Осындай эпистолярлық деректерге қарағанда Г. Потанин Шоқанның нағашысы Мұса Шормановтың әулетімен тығыз байланыста болғанын байқаймыз.

Қорытынды

Григорий Потанин Мұсаны ғылыми шығармашылығына пайдаланған. Өз тарапынан Мұсаның баласы Сәдуақас та Потанинді әкесін жарыққа шығаруда Потанинге сүйенген. Шормановтар да, байқасақ, сонау Екатеринбург орыстарымен араласқан. Бір жағынан, мұндай қарым-қатынастың үлкен пайдасы болғанын айтқанымыз жөн. Осындай таныс-білістің арқасында біз тамаша мұраларды жинап қалғанымызды мойындаймыз. Мысалы, жоғарыдағы хатта аталған И.А. Козлов заңгер, «Ақмола облыстық ведоместілері» мен «Қырғыз дала газетінің» редакторы, қазақтардың әдет-ғұрыптарымен айналысқан.

Абылайханов болса, дала генерал-губернаторының тілмашы, «Қырғыз дала газетінің» қазақ бөлімінің редакторы, өсіп келе жатқан қазақ ұлттық буржуазиясының идеологы болды.

Г. Потаниннің Мұса Шормановпен арадағы шығармашылық байланысы да ғылымға үлкен үлес қосқанын дәлелдеуге тырыстық. Әсіресе, Мұсаның қазақ этнографиясы бойынша жазылған еңбектерінің ғылымда алатын орнын Григорий Николаевич Потанин абыроймен орындады деуге болады.

Әдебиеттер:

Адрианов А.В. (1915). К биографии Г. Н. Потанина // Сборник к 80-летию дня рождения Григория Николаевича Потанина. Томск.

Белов И. (1848). Путевые заметки и впечатления по Западной Сибири. Спб.

Валиханов Ч.Ч. (1968). Собр. Соч. Алма-Ата: Наука.

Вопросы истории Западной Сибири. (1970). Омск: Омский Госпединститут, Ученые записки. Выпуск 45. – С. 100-137.

Гейнс А. Из дневника 1865 г. // Валиханов Ч.Ч. (1968). Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. Алма-Ата: Наука. - С. 251-273.

Гехтман Г.Н. (1962). Выдающиеся географы и путешественники. Тбилиси.

Захарова И.В. (1970). Этнография в трудах Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества (1877-1917) // Вопросы истории Западной Сибири. Ученые записки Омского госпединститута им. А.М. Горького. Вып. 45. Омск.

Касымбаев Ж.К. (1998). История города Семипалатинска (1718-1917). Алматы: АГУ им. Абая.

ҚР ОММ. 460 қор. 26 іс. 1 тізім

Малышева М., Познанский В. (1990). Шоқан ісін мұрат тұтқан // Жұлдыз. № 6. 195-197 бб.

Обручев В.А. (1947). Григорий Николаевич Потанин. Жизнь и деятельность. Москва-Ленинград.

Өтениязов С.(1990). Шоқанмен қайта кездесу. Алматы: Қазақстан.

Өтениязов С. (1995). Шоқан өскен орта. Алматы: Ғылым.

Өтениязов С., Қ. Алпысбаева, Б. Білген (1997). Шоқан – халқымыздың жарық жұлдызы // Егемен Қазақстан. 23 сәуір.

Письмо Мусы Чорманова А.В. Потаниной (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. – Алма-Ата: Наука. – С.118-119.

Первое письмо Садвокаса Чорманова Г.Н. Потанину (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. – Алма-Ата: Наука.

Письмо Садвокаса Чорманова Г.Н. Потанину (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. Алма-Ата: Наука.

Потанин Г.Н. Воспоминания (Окончание) (1986) // Литературное наследство Сибири. Новосибирск. - Т. 7. - С. 33 - 150.

Потанин Г. (1896). В юрте последнего киргизского царевича. // Русское богатство. № 8.

Письмо М. Чорманова Г.Н. Потанину (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. Алма-Ата: Наука.

Русское богатство. (1896). № 8.

Сәдуақас Шормановтың Г. Потанинге жазған екінші хаты (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. – Алма-Ата: Наука.

Сәдуақас Шормановтың Г. Потанинге жазған үшінші хаты (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. Алма-Ата: Наука. – С.121-122.

Семенов Тянь-Шанский П.П. (1948). Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. Москва.

Солодухин А.И. (1995). Особенности организации учебного процесса в военных корпусах // Бомбардир. № 1.

Четвертое письмо Садвокаса (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. – Алма-Ата: Наука.

Чорманов М. (1906). Заметки о киргизах Павлодарского уезда // Записки ЗСОПГО. Омск. Кн. XXXII.

Шиловский М.В. (1995). Григорий Николаевич Потанин (к 160-летию со дня рождения) // Сибирская старина. Томск. № 10 (15). – 2-6.

Юрасова М.И. (1972). Очерки истории города Омска. Омск.

References:

Adrianov A.V. (1915). K biografii G. N. Potanina // Sbornik k 80-letniy dnya rojdeniya Grigorija Nikolaevicha Potanina. Tomsk.

Belov I. (1848). Putevye zametki i vpechatleniya po Zapadnoi Sibiri. Spb.

Valihanov Ch.Ch. (1968). Sobr. Soch. Alma-Ata: Naeka.

Voprosy istorii Zapadnoi Sibiri. (1970). Omsk: Omskii Gospedinstitut, Uchenye zapiski. Vypusk 45. – S. 100-137.

Geins A. Iz dnevnika 1865 g. // Valihanov Ch.Ch. (1968). Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. Alma-Ata: Nauka. - S. 251-273.

Gehtman G.N. (1962). Vydaiuesia geografy i puteshestvenniki. Tbilisi.

Zaharova I.V. (1970). Etnografiya v tradah Zapadno-Sibirskogo otdela Rsskogo Geograficheskogo obestva (1877-1917) // Voprosy istorii Zapadnoi Sibiri. Echenye zapiski Omskogo gospedinstituta im. A.M. Gorkogo. Vyp. 45. Omsk.

Kasymbaev J.K. (1998). Istoriya goroda Semipalatinska (1718-1917). Almaty: AGЭ im. Abaia.

QR OMM. 460 qor. 26 is. 1 tizim

Malysheva M., Poznanski V. (1990). Shoqan isin murat tutqan // Juldyz. № 6. 195-197 bb.

Obrachev V.A. (1947). Grigorii Nikolaevich Potanin. Jizn i deiatelnost. Moskva-Leningrad.

Utenuazov S.(1990). Shoqanmen qaita kezdesə. Almaty: Qazaqstan.

Utenuazov S. (1995). Shoqan ysken orta. Almaty: Gylym.

Utenuazov S., Q. Alpysbaeva, B. Bilgen (1997). Shoqan – halqymyzydyń jaryq juldyzy // Egemen Qazaqstan. 23 sbaer.

Pismo Masy Chormanova A.V. Potaninoy (1968) // Valihanov Ch.Ch. Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. – Alma-Ata: Naeka. – S.118-119.

Pervoe pismo Sadvokasa Chormanova G.N. Potaninoy (1968) // Valihanov Ch.Ch. Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. – Alma-Ata: Naeka.

Pismo Sadvokasa Chormanova G.N. Potaninoy (1968) // Valihanov Ch.Ch. Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. Alma-Ata: Naeka.

Potanin G.N. Vospominaniya (Okonchanie) (1986) // Literaturnoe nasledstvo Sibiri. Novosibirsk. - T. 7. - S. 33 - 150.

Potanin G. (1896). V erte poslednego kirgizskogo tsarevicha. // Rsskoe bogatstvo. № 8.

Pismo M. Chormanova G.N. Potaninoy (1968) // Valihanov Ch.Ch. Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. Alma-Ata: Naeka.

Rsskoe bogatstvo. (1896). № 8.

Sbdzaqas Shormanovtyń G. Potaninge jazgan ekinshi haty (1968) // Valihanov Ch.Ch. Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. – Alma-Ata: Naeka.

Sõdzaqas Shormanovtyñ G. Potaninge jazğan ʔshinshi haty (1968) // Valihanov Ch.Ch. Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. Alma-Ata: Naǵka. – S.121-122.

Semenov Tian-Shanski P.P. (1948). Pǝteshestvie v Tian-Shan v 1856-1857 gg. Moskva.

Solodǝhin A.I. (1995). Osobennosti organizatsii ǝchebnogo protsessa v voennyh korpǝsah // Bombardir. № 1.

Chetvertoe pismo Sadvokasa (1968) // Valihanov Ch.Ch. Sobr. Soch. V 5 t. T. IV. – Alma-Ata: Naǵka.

Chormanov M. (1906). Zametki o kirgizah Pavlodarskogo ǝezda // Zapiski ZSORGO. Omsk. Kn. HHHI.

Shilovskii M.V. (1995). Grigorii Nikolaevich Potanin (k 160-letiiy so dnia rojdeniia) // Sibirskaiia starina. Tomsk. № 10 (15). – 2-6.

Iyrasova M.I. (1972). Ocherki istorii goroda Omska. Omsk.

МРНТИ 03.20

А.С. Жанбосинова¹

¹доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана, ВКГУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail: sovetuk@rambler.ru

Я, БЫЛ ЛЕГИОНЕРОМ*

Тематическое содержание статьи раскрывает неизвестные страницы Великой Отечественной войны, связанные с историей Туркестанского легиона, военнопленными советской армии, оказавшимися в немецком плену. Впервые в исторический оборот вводятся архивные документы из проверочно-фильтрационного фонда, используются фрагменты устной истории, взятые из дел военнопленных. Трагизм ситуации, в которой оказались военнопленные, показан в фокусе избранной ими стратегии выживания в условиях немецкого плена.

Ключевые слова: Туркестанский легион, проверочно-фильтрационный лагерь, военнопленный, НКВД, СМЕРШ (Смерть шпионам), фронт, плен

А.С. Жанбосинова¹

¹тарих ғылымдарының докторы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Өскемен қ., Қазақстан.
E-mail: sovetuk@rambler.ru

МЕН, ЛЕГИОНЕР БОЛДЫМ...

* Статья написана в рамках Проекта КН МОН РК ИРН: AP05130870 «Память о жертвах политических репрессий (1920-1950-е гг.) и ее фиксация в сакральном ландшафте Казахстана (на примере Восточного Казахстана)»

Мақаланың тақырыптық мазмұны Түркістан легионының тарихымен, тұтқынға түскен неміс Кеңес әскерінің соғыс тұтқындарымен байланысты Ұлы Отан соғысының белгісіз беттерін ашады. Алғаш рет тарихи айналымға тексермелі-фильтрациялық қорынан мұрағаттық құжаттар енгізіліп, соғыс тұтқындарынан алынған ауызша әңгімелер фрагменттері қолданылады. Әскери тұтқындар жағдайының трагизмы неміс тұтқындары тандаған өмір сүру стратегиясының фокусында неміс тұтқыны басты шарты ретінде бейнеленуімен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: Түркістан легионы, тексермелі-фильтрациялық лагерь, әскери тұтқындар, НКВД, СМЕРШ, майдан, тұтқын

A.S. Zhanbosinova¹

doctor of historical Sciences, Professor of the ¹Department of history of
Kazakhstan East Kazakhstan state University im. S. Amanzholov,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhtan.
E-mail: sovetuk@rambler.ru

I WAS A LEGIONARY...

The thematic content of the article reveals the unknown pages of the great Patriotic war relating to the history of the Turkestan Legion, prisoners of war, Soviet army, found themselves in German captivity. For the first time in the historical turnover introduces archival documents from the filtration of the Fund, uses fragments of oral history, taken from POWs. The tragedy of the situation in which prisoners of war were shown in the focus of their chosen survival strategies in conditions of German captivity.

Keywords: Turkestan Legion, and screening camp, prisoner of war, NKVD, SMERSH, the front, the prisoner

Введение

Великая Отечественная война оставила неизгладимый след в новейшей истории. Множество интереснейших научных сюжетов, связанных трагическими событиями 1941-1945 гг. лишь сейчас приоткрывают завесу своих тайных страниц. Любая война предполагает пленение, бегство на сторону противника, ставит вопрос выживания участников военного конфликта и прочие косвенные ситуации, затрагивающие судьбы людей. История Туркестанского легиона неоднократно становилась предметом специальных исследований, что отражает необходимость всестороннего изучения данной проблематики, а также является свидетельством ее актуальности. Тема туркестанских легионеров вызывает несомненный интерес со стороны специалистов, однако источниковая база сужает исследовательское пространство.

Военнопленные, служившие в туркестанском легионе становились объектом изучения силовых ведомств, а отдельные из них подвергались репрессиям, отбывали срок в ИТЛ, работали в отраслях угольной промышленности и на различных строительных объектах послевоенного времени.

Методология

Основой представленной публикации является теоретическая концепция П. Бурдые, где осмысление документальных артефактов, т.е. архивных материалов, исторических источников происходит в призме взаимодействия с социокультурными структурами, повлиявшими на их содержание.

При написании статьи мы опирались на общенаучные методы: анализ, синтез, дедукция, индукция, статистический метод; специальные исторические методы; научные методы на стыке междисциплинарных подходов, в том числе методу устного опроса.

В совокупности, весь объем использованных нами методов позволил раскрыть тему исследования, понять его глубинные процессы.

Обсуждение

Из общего объёма опубликованных материалов, интерес вызывают изданные материалы польского автора Адама Качиньского, Аскара Умарова, Беркута Аягана, А. Толганбаева, и особо следует отметить фундаментальный труд Садыковой Б.

Вероятно, прав А. Качиньский, указав, что: «В состав Туркестанского легиона входили представители разных народов Средней Азии: туркмены, казахи, узбеки, киргизы и таджики. Служба в Восточном легионе была для многих пленных единственным шансом избежать голодной смерти. Захваченные НКВД после войны легионеры говорили, что в момент вербовки многие из них не знали, какого рода службу им придется нести» (Качиньский, tengrinews.kz).

Неоднозначна оценка роли и места Туркестанского легиона и его участников в казахстанской историографии, от полной их реабилитации до полного осуждения. Это тема требует более глубокого исследования и детализации с привлечением архивных материалов зарубежных стран.

Практически все указанные выше авторы, говорят о необходимости исследования истории Туркестанского легиона, определения их статуса: предатели или жертвы стечения обстоятельств. Для того, чтобы понять, кто они, нужно знать как они попали в Туркестанский легион, среди них были те, кто активно пособничал фашистам, занимался расстрелами и убийствами. Есть те, кто действительно оказался в плену, чтобы избежать голодной смерти спасался в Туркестанском легионе в рабочем качестве. Главная мотивация всех, кто оказался в Туркестанском легионе была – жизнь, они все хотели жить и вернуться домой.

И. Гилязов, специалист по истории мусульманских военнопленных, добровольно вступивших в тюрко-мусульманские легионы, созданные немецким командованием, полагает, что их создание было неожиданным явлением в немецкой политике, ввиду несоответствия национальных легионов расовой теории фашизма (Гилязов, Радио «Свобода». 23 апреля 2016).

Результаты

В основе представленной статьи лежат документы из фонда проверочно-фильтрационных дел военнопленных советской армии, оказавшихся в плену противника, в данном случае немецкой армии. Все проверочно-фильтрационные документы оформлялись в соответствии

с приказом КГБ СМ СССР №00750 на репатриантов американской, английской, французской зоны оккупации или добровольно выехавших в Германию с отражением в оперативно-справочном учете (Архив ДВД по ВКО, Ф.20. О.2.).

Фильтрационно-проверочную работу проводили сотрудники органов контрразведки СМЕРШ, созданного 15 мая 1943 года. Особое значение для нас имели протоколы допроса, которые стали для нас фрагментами устной истории военнопленных, записанных следователем. В фокусе нашего исследования находились военнопленные, служившие в Туркестанском легионе и Идель-Урал. Воспроизведённый нами текст научно и стилистически обработан, внесены поправки в географические названия, ввиду ошибок, допущенных рассказчиком, соответственно неверно записанной информации следователем. Ввиду необходимости соблюдения научно-исторической этики и согласно требованиям работы с такого рода документами, нами опущены фамилии, анкетные данные военнопленных.

Идея создания национальных воинских формирований из числа военнопленных советской армии, стала активно воплощаться Вермахтом, Восточного Министерства в частности, где пропагандистским рупором стали доверенные представители эмиграции. Несмотря на множество имеющихся публикаций прямо противоположных друг другу, спорной остаётся оценка позиции М. Чокаева по Туркестанскому легиону и к фашизму в целом, ввиду наличия в его письменном обращении к Вермахту фразы: «...Отказываюсь от дальнейшего сотрудничества» (Орлов, <http://delo.kg/index.php>).

На наш взгляд столь пристальное внимание вызвано неоднозначной оценкой его идеи объединения тюркских народов с целью обретения ими независимости и свободы, так называемые «пантюркисты», «панисламисты», «националисты» были объявлены врагами советской власти и подверглись гонениям. В июне 1922 года был создан восточный отдел ОГПУ, главная задача которого заключалась в ликвидации националистических групп в Средней Азии и Казахстане. Уже в 1924 году было заведено агентурное дело №145 на М. Чокаева под кодовым названием «Франц» с обвинением в контрреволюционной националистической деятельности, которое было закрыто лишь в 1947 году, спустя шесть лет после его смерти. Следует отметить, что официально М. Чокаев несмотря на закрытие дела не был реабилитирован, что и обуславливает появление в современных публикациях различного толка обвинений и кривотолков, ему присваивали эпитеты «неудавшийся Керенский», «казахский Шиндлер» (Карабек, <https://rus.azattyq.org>).

Политическая эрудиция, знание иностранных языков, блестящие аналитические способности М. Чокаева не только вызывали уважение, но и притягивали к его персоне особое внимание иностранных правительств. В день начала войны М. Чокаев находился в Париже и был арестован немецкими властями, предложившими ему сотрудничество в деле создания Туркестанского легиона. Ему удалось увидеть, в каких условиях содержатся военнопленные Советской армии, в первые дни войны их оказалось огромное множество. Его не зря называют «казахским Шиндлером», во время встреч с военнопленными он записывал их фамилии, составляя

картотеку, возможно, он понимал, что когда-нибудь эти данные смогут помочь в поисках пропавших без вести солдат советской армии.

Туркестанский легион в составе Восточного легиона был создан в апреле 1942 года, хотя указ о его создании был подписан 22 декабря 1941 года, М. Чокаев не имеет никакого отношения к созданию и деятельности легиона, ввиду того, что в накануне подписания указа, он оказался в больнице с подозрением на тиф, а 27 декабря 1941 года его не стало.

Туркестанский легион формировался из военнопленных азиатской национальности с целью создания очагов сепаратизма в тылу СССР, а именно на территории национальных республик. У каждого легионера был свой путь в Туркестанский легион, кто-то сдался добровольно, кто-то попал в плен, оказавшись в окружении. Содержание фонда документов, проверочно-фильтрационных папок позволяет увидеть, когда и при каких обстоятельствах человек оказался в плену, понять его стратегию выживания в условиях концлагерей, службы в немецкой армии. У каждого дела свой исторический сюжет, потому что плен, колючая проволока, унижения и издевательства не каждый военнопленный мог перенести. Коллаборационизм военнопленных это повседневная стратегия выживания даже ценой предательства, по идейному убеждению и в попытке использовать возможность побега с целью возвращения к своим, советским людям, к партизанам.

Отбор в Туркестанский легион производился в лагерях для военнопленных, среди лиц среднеазиатской национальности. В 790 штабе Туркестанского батальона существовал специальный отборный взвод по борьбе с партизанами, отличавшийся особой жестокостью. Этот отряд называли «Охотничьим взводом», ввиду того, что они действительно охотились на партизан, устраивая облавы. У них была своя форма, специальные маскхалаты, командовал ими немецкий офицер. Взвод состоял из лиц, доказавших свою преданность, лояльность немцам, практически все члены отряда достаточно долго находились на службе у немцев (Ф. 20, О. 2, Д. 3622, л. 3.).

Абдрахман Г. рассказывал: «В конце апреля 1942 года недалеко от г. Старая Русса попал в плен к немцам. Вначале нас направили на разъезд Старая Русса, а оттуда в лагерь для военнопленных при бывшей крепости Ивана Грозного. Там я работал на переборке картофеля. Осенью всех нас военнопленных привезли на территорию Польши, где располагался лагерь для военнопленных, не могу вспомнить его название. В этом лагере нас разбили по национальностям, татар набралось около 1000 человек. Немцы объявили, что мы татары должны поступить на службу в немецкую армию «Идель-Урал» (Волго-Татарский легион)» (Ф.20, О.2, Д. 4172, л.7).

Разделение по национальностям было общим явлением для лагерей военнопленных, вероятно, комиссии Имперского министерства по делам оккупированных восточных территорий реализовывали идеи своего руководителя Адольфа Розенберга.

«Я, как и многие другие поступил на службу к немцам, в этот легион. Мне выдали обмундирование, разбили по взводам, ротам. Мы занимались строевой подготовкой, военной тактикой, изучали немецкие команды. Затем мы все, и я, в том числе приняли присягу на верность службы Германии.

Мы получили солдатские книжки, где был текст присяги. Из нашего батальона выделили 150 человек, куда я тоже попал, и отправили в Польшу г. Коньске. Здесь наша группа несла охрану. Нас вооружили винтовками и выдали 60 патронов. Летом 1943 года, ночью на тюрьму, которую мы охраняли, напали партизаны, нам пришлось принять бой. Партизанам удалось освободить всех заключенных. Я во время боя убежал и находился в доме у полячки Майкшак Цецилин. После окончания боя, я ушел от нее. Мне удалось отойти от Коньске километров 5-6, и был схвачен немецким патрулем. Меня отправили в казарму, а потом в тюрьму. Через три дня в наручниках меня отправили в город Гросс-Розен» (Ф. 20, О. 2, Д. 4172, л.8.).

В этом городе находился трудовой, сортировочный концлагерь СС, через который прошли около 125 тысяч человек. «Около 40 тыс. из них не выжили. Доля несчастных случаев и смертей превосходила здесь средний уровень, даже если речь идет о концентрационном лагере, в котором уничтожение трудом вписывалось в «бизнес-план». Узников пригоняли из более чем 20-ти стран Европы, здесь были представлены все группы, ставшие объектами нацистских преследований. Речь шла о евреях разной государственной принадлежности, советских военнопленных, неугодных поляках, украинцах. Среди заключенных были и немцы» (Уроки истории XX век. <https://urokiistorii.ru>).

«В лагере меня одели в полосатый костюм. Остригли волосы, бритвой на голове выбрили крест. В этом лагере я работал под охраной, мы выпускали детали для самолетов. Нас освободили части советской армии» (Ф. 20, О. 2, Д. 4172, л.9).

При освобождении Абдрахман Г., проходя проверку в фильтрационном лагере на территории Польши, скрыл свою службу в Туркестанском легионе. Сразу после освобождения он был призван в ряды советской армии в марте 1945 года, даже успел принять участие в боевых сражениях на территории Германии и Чехословакии. В мае 1945 года, находясь вместе с частью в Праге, он попадает в госпиталь по болезни ног. После излечения отправлен в запасной полк, оттуда демобилизовался. За столь короткий промежуток времени июнь-август он сменил три города Барнаул, Наманган и оказался в Семипалатинске, где его и нашел «СМЕРШ».

Кабдулхан С. в сентябре 1941 года попал в окружение в районе города Золотоноша Черкасской области. Несколько дней мы пытались с боями прорваться к своим, когда израсходовали все боеприпасы, «оставшийся в живой личный состав решил сдаться в плен. Пешим ходом нас пригнали в Шепетовку в лагерь для военнопленных» (Ф. 20, О. 2, Д. 4249, 8 л.). К слову сказать, между Шепетовкой и Золотоношей расстояние составляло около 450 км. «В мае 1942 года нас перевезли в лагерь для военнопленных в г. Ровно» (Ф. 20, О. 2, Д. 4249, 8 л.). В этом городе было создано три концлагеря для военнопленных, по неполным данным в лагерях г. Ровно, погибло около 102 тысяч советских солдат (Сайт клуба «Память» <http://forum.vgd.ru>). Из города Ровно Кабдулхана С. с группой военнопленных отправили в Польшу. «Там я был зачислен в Туркестанский легион в 786 батальон солдатом, служил в обозе. Получил винтовку и принял присягу» (Ф. 20, О. 2, Д. 4249 – 8 л.).

Во многих публикациях авторов, занимающихся историей Туркестанского легиона, сообщается о должности муллы, об обязательной коллективной присяге с вручением национального флага. Содержание присяги опубликовано Д. Орловым: «При Боге я клянусь этой святой клятвой, что я в борьбе против большевистского врага моей родины буду беспрекословно верен Высшему главнокомандующему германского вермахта Адольфу Гитлеру и, как храбрый солдат, готов в любое время пожертвовать своей жизнью ради этой клятвы» (Орлов, <http://delo.kg>).

Батальон Кабдулхана С. занимался караульной службой. «В ноябре 1944 года нас направили на передовую в район Вислы (Варшава). Ночью по инициативе командира взвода, мы переплыли Вислу и перебрались на сторону советской армии. Там у нас отобрали оружие и отправили на сборный пункт Соболев (Польша), оттуда в Тульский лагерь». Он же на допросе в проверочно-фильтрационном лагере НКВД сообщил, что за службу получал зарплату 90 польских злотых (Ф. 20, О. 2, Д. 4249 – 8 л.). Жуматай К. был призван в октябре 1940 г., оказался в 399 стрелковом полку 111 стрелковой дивизии. В ее составе он первых дней войны, с 22 июня по 18 июля 1941 года держал оборону на Ленинградском направлении. «Мы заняли оборону в районе пограничного райцентра города Остров и Псков. Наш полк оказался в окружении, мы были зажаты немцами и практически были разбиты. Наше командование разбрелось кто куда. Мы солдаты собирались группами 8-9 человек уходили в леса. Каждый спасал себя как мог. Вместе с солдатами я находился в лесу, мы бросили свои винтовки. 18 июля нас поймали немцы. По октябрь 1941 года я находился в лагере для военнопленных в г. Остров. Затем нас группой 300 человек загрузили в эшелон и отправили в город Дивин (Белоруссия), а оттуда собрав всех военнопленных отправили в Литву город Каунас». [15] В этом городе располагался «Форт смерти», так называли его жители Каунаса, дневник жительницы города Каунаса Елены Буйви-дайте-Куторгене о судьбах советских военнопленных, был опубликован в августовском номере журнала «Дружба народов» за 1968 год (Сайт клуба «Память» <http://forum.vgd.ru>).

«В декабре 1941 года нас построили в лагере, где-то человек 15000, из общего числа отобрали 500 человек, в том числе и меня. Привезли в тюрьму города Каунас, разместив в камерах по 50 человек. Каждый день по 10 человек мы копали могилы для евреев. Нами командовал латыш (примечание авт.- возможно литовец), а над латышами немцы. Когда мы закончили работу, немцы пригнали около 5000 евреев, расстреляли их, а мы засыпали могилы. После этого мы вновь оказались в лагере военнопленных №7. Где-то через три дня, нас 50 человек отправили в Даугай, где меня направили на сельскохозяйственные работы. Я находился у помещика до мая 1942 года. В июне 1942 года меня вместе с группой направили в лагерь для военнопленных в Шауляй. Мы работали на строительстве шоссейных дорог, барачков и т.д. В январе 1944 года в лагерь прибыл немецкий офицер и около 30 солдат. Они разделили нас по национальностям, по списку строем нас вывезли в Польшу. Немецкий офицер сказал нам, что с января 1944 года мы зачислены в солдаты национального легиона, обязаны выполнять команды офицеров и будем обеспечены питанием. После этого нас 600

человек отправили в лагерь, где располагались легионеры Туркестанского легиона для прохождения боевой подготовки. С января по август 1944 года я служил в качестве подвозчика снарядов на машине. В августе 1944 года, когда немцы стали отступать с территории Польши, нас около 250 человек отправили на территорию Чехословакии, где до февраля 1945 года я возил снаряды. Затем мне удалось совершить побег, и я присоединился к чехословацким партизанам, где пробыл до 9 мая 1945 года» (Ф. 20, О. 2, Д. 4244 – 7 л).

Мурунбай К. «С апреля по июль 1943 года, я участвовал в боях за освобождение территории Украины в составе 73 гвардейской дивизии 29 стрелкового полка, 3 батальона 8 роты. В ночь на 28 июля 1943 года недалеко от Белгорода, нам пришлось занять оборону, т.к. немцы предприняли наступление на нашем участке. После артиллерийского обстрела и бомбежки с самолета, наш батальон был полностью разбит. Часть батальона погибла сразу, часть без приказа отступила, нас осталось 35-40 человек, с нами остался командир батальона и его зам. Нас окружили немцы. Я был тяжело ранен и оказался в немецком госпитале Кременчуге. После нас перекинули в г. Славута, а оттуда в город Хелм (Польша), где определили в концлагерь» (Ф. 20, О. 2. Д. 4180 – 34 л.).

С июля 1941 по апрель 1944 в г. Хелм (Холм) находился один из самых больших немецких лагерей для военнопленных на территории Польши. В нем содержались в основном советские военнопленные (в 1941 только советские). Это был настоящий лагерь смерти. Из свыше 200 тыс. заключенных, прошедших через лагерь, около 100 тыс. погибли от невыносимых условий содержания и экзекуций (г. Хелм (Холм). Лагерь военнопленных <http://www.etoretro.ru>).

«В концлагере г. Хелм нас разделил по национальностям, русских, украинцев отдельно, казахов, узбеков, татар отдельно. После этого в лагерь прибыл офицер Туркестанского легиона, казах по национальности. До войны проживал в Кустанайской области. Он в сопровождении немецких офицеров открыл собрание, на котором присутствовали лица со Средней Азии и Казахстана. Он предложил вступить нам в Туркестанский легион. При чем на казахском языке он нам разъяснил порядок вступления, условия жизни в Туркестанском легионе. А на немецком языке он нам говорил, что в скором будущем Советская армия будет капитулирована непобедимой немецкой армией. Для достижения этой цели, каждый легионер обязан помочь нам властям и ее армии. После этого немецкий офицер уехал, а администрация лагеря подобрала командный состав и разделила на несколько батальонов. Нам всем дали немецкое обмундирование с военными знаками различия. Офицерскому составу дали пистолет и офицерское снаряжение, унтер-офицерам тоже дали личное оружие. Я поступил на службу в Туркестанский легион в феврале 1944 г. Я принял присягу в составе 5 батальона 3 роты 2 взвода. В апреле 1944 года в составе 5 батальона я был переброшен на территорию Франции в город Гюрс, где располагался концлагерь. Здесь в этом лагере я пробыл до августа 1944 года. Военнопленных освободили американские войска. После пленения американцами, нас собрали в городе Реймс. Нас снова разделили по отделениям, взводам, ротам. Назначили командиров, которые жили лучше

мы простые военнопленные, они получали паек. В декабре 1944 года к нам прибыл полковник советской армии и объявил, что нас будут вывозить в порт Гавр. Около 200 человек погрузили на пароход и переправили на побережье Англии. Там дождавшись пополнения из числа военнопленных до 3000-х тысяч человек, нас погрузили в поезд, вывезли в Ливерпуль и 20 апреля 1945 года мы прибыли в Одессу» (Ф. 20, О. 2. Д. 4180 – 34 л.).

Оразбек С. попал в плен в сентябре 1941 года, пройдя через лагеря для военнопленных, находившихся в Пскове, Двинске и 12 километрах от Варшавы. «В лагере, что под Двинском находилось около 7000 военнопленных, из них 3000 были отправлены в Германию». (Ф. 20, Оп. 2, Д. 3558, л.10). «В этом лагере нас разбили на блоки по национальностям – казахи, грузины, азербайджанцы, армяне, таджики, осетины, в количестве 500 человек поездом отправили в Варшаву. По прибытии немецкие офицеры совместно с переводчиками выдали каждому немецкую форму шинель, гимнастерку, брюки, ботинки, пояс, нижнее белье и пилотку. В получении указанного я и другие расписались. После чего в штабе на нас заполнили анкету». (Ф. 20, Оп. 2, Д. 3558, л.11). В анкете указывались фамилия, имя, год рождения, место рождения и немцы требовали указать место жительства родственников, вероятно рассматривая перспективы захвата советской территории, они полагали необходимым сбор сведений о лицах, попавших к ним. «После заполнения анкеты, нам было сказано, что мы попали в 5-й Туркестанский легион немецкой армии» (Ф. 20, Оп. 2, Д. 3558, л.12). Командный состав 5 батальона состоял из немецких офицеров и командиров красной армии, оказавшихся в плену у немцев. В районе города Богучара (Воронежская область) во время сражений с советской армией 16 декабря 1942 года, при отступлении немцев, Оразбеку С. удалось скрыться и попасть в плен уже к советским солдатам. При допросе на вопрос: «Почему вы вступили в Туркестанский легион?» Он ответил: «Если бы я не вступил, меня бы расстреляли там же в лагере» (Ф. 20, Оп. 2, Д. 3558, л.13).

После принятия присяги и выдачи обмундирования, каждый легионер получал солдатскую книжку «Soldbuch». (Рис.1) Основной документ легионера, служивший ему удостоверением.

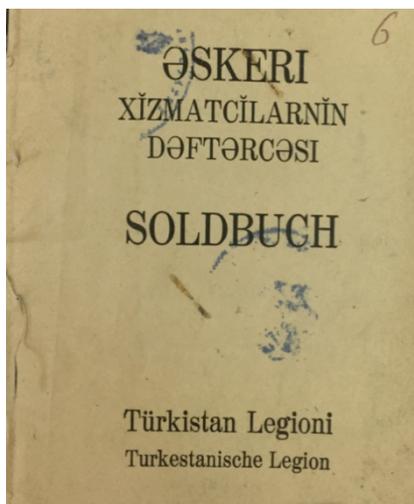

Рисунок 1. Обложка личной книжки Туркестанского легионера

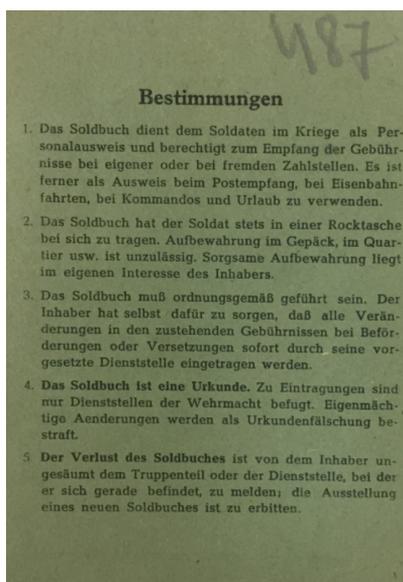

Рисунок 2. Последняя страница солдатской книжки Туркестанского легионера

(Архив ДВД по ВКО фонды проверочно-фильтрационных документов).

В приведённом выше документе говорится, что платежная книга служит солдату во время войны персональным документом, дает право на получение платы, может быть использована в качестве удостоверения личности при получении почты и т.д. В интересах солдата иметь документ постоянно при себе, недопустимо его хранение в сумке, отдельном багаже.

Все изменения вносятся только службой Вермахта, они обязательно должны отражаться в содержании солдатской книжки. Подделка документов карается.

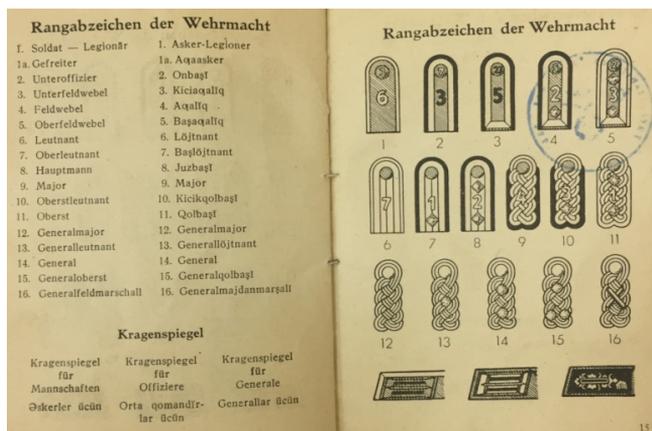
Солдатская книжка содержала полную информацию о владельце с указанием номера, данных о рождении, профессии, с указанием когда и что было выдано из обмундирования, а также прочая служебная информация. Солдатская книжка содержала визуальную информацию ранжирования военнослужащих, были указаны ранги различия и эмблемы военнослужащих Туркестанского легиона.

Рисунок 3. Ранги различия в Туркестанском легионе

(Архив ДВД по ВКО фонды проверочно-фильтрационных документов).

Рисунок 4 Ранги различия в Туркестанском легионе

Заключение

Каждое дело отдельная судьба, отдельный рассказ. Мы не можем говорить о полной лояльности к советской власти, служивших в легионе, отдельные из них добровольно перешли на сторону немцев, другие оказались

в плену и попали на службу к немцам. Последние стремились при первой возможности старались вырваться к своим. Однако, все они проходили проверку, отсутствие факта применения оружия против советской армии облегчало участь и позволяло очень быстро пройти проверку НКВД и СМЕРШа.

Всех, прошедших плен, Туркестанский легион объединяет статус военнопленного, сначала немецких концлагерей, затем статус legionера национальных формирований немецкой армии, затем статус репатрианта американской, английской, французской зоны оккупации, оказавшихся в проверочно-фильтрационном лагере.

Большинство прошедших фильтрационные лагеря отправлялись в кадры угольной промышленности, согласно Директиве НКВД СССР от 15.03.45 № 39, где пятый пункт гласил: «Проверенные спецконтингенты, освобождаемые из проверочно-фильтрационных лагерей НКВД, направлять в Кузбасс, Донбасс и Кизелбасс организованным порядком по нарядам Отдела проверочно-фильтрационных лагерей НКВД СССР, согласованным с Наркоматом Угольной промышленности СССР...» (Ф. 20, Оп. 2, Д. 3593. -3 л.). Большая часть возвращавшихся домой бывших военнопленных с Восточного Казахстана прошла проверку в ПФЛ 240, спецлагерях НКВД 0316, 0317, 16006, Эбрау, в ПФЛ Сталинградской области УССР и т.д.

Вопрос о реабилитации военнопленных советской армии долго муссировался советским правительством, неоднократно пытались решить с учетом ситуации 50-х годов XX столетия. Лишь в 1955 году вышел приказ Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.». Он открыл лагерные двери всем, включая бывшим Туркестанским legionерам, практически большая часть скрывала факт пребывания в плену и службы в качестве legionера от своих близких.

Сотни тысяч военнопленных в условиях немецкого плена испытали ужас и страх ежедневной смерти от голода, от расстрела, затем чудом оставшиеся в живых прошли проверку у себя на родине. Проверочно-фильтрационный этап это вполне нормальное структурное явление в условиях военного и послевоенного времени. Советское правительство не рассматривало военнопленных как предателей, утверждает В. Земсков, и мы полагаем, что с данным утверждением вполне можно согласиться. Многолетние архивные исследования В.Земскова опровергают множество мифов о военнопленных, в том числе и сталинские лагеря и репрессии. Лишь те, кто не прошел проверку, а их было чуть более 300 тысяч человек получили наказание 6 лет ссылки на поселения, были направлены в строительные батальоны (Ф. 20, Оп. 2, Д. 3593. -3 л.).

История Туркестанского легиона в фокусе ее непосредственных участников требует конкретизации, объективной детализации без политического пафоса, мифологизации и конъюнктуры. Историческая правда и только правда, вместе с тем недоступность архивных материалов пока не позволяет раскрыть в полной мере участие наших соотечественников в Туркестанском легионе.

References:

- Aiagan B. (2005) Krasnye i chernye (Materialy Gyverovskogo arhiva SShA) – Almaty – 240 s.;
- Arhiv DVD po VKO F.20. O.2. D.4180 – 34l.
- Arhiv DVD po VKO F.20. O.2. D.4244 – 7l
- Arhiv DVD po VKO F.20. O.2. D.4249 – 8l.
- Arhiv DVD po VKO F.20.O.2. D.4172-42l.
- Arhiv DVD po VKO F.20.Op.2.D.3558. -26l.
- Arhiv DVD po VKO F.20.Op.2.D.3593. -3l.
- Arhiv DVD po VKO F.20.Op.2.D.3622. – 5l.
- Arhiv DVD po VKO fondy proverchno-filtratsionnyh dokumentov
- g.
- Gilazov I. Drama Legiona «Idel-Yrab»// Radio Svoboda. Istoriia. 23 apreliia 2016. Okno dostypa: <https://www.svoboda.org/a/27689788.html>. Data obraeniia: 04.01.2018
- Helm (Holm). Lager voennoplennyh// Okno dostypa: <http://www.etoretro.ru/pic87956.htm>. Data obrasheniia: 21.01.2018.
- Kachinskii A. Vziatyie v plen kazahstansy voevali za reih// Okno dostypa: https://tengrinews.kz/vov_facts/vzyatyie-v-plen-kazahstansyi-voevali-za-reyh-206870/. Data obrasheniia 01.12.2017
- Karabek E. Mystafa Shokai: s kem borolsia, te ego vnov i perekrashivaiyt// Okno dostypa: <https://rus.azattyq.org/a/1188342.html>. Data obrasheniia: 21.06.2012
- Kontslager Gross-Rozen (Polsha): Sovremennye podhody k memorializatsii//Yroki istorii XX vek. 29.03.2013 Okno dostypa: <https://urokiistorii.ru/article/51717>. Data obrasheniia: 20.12.2017
- Orlov D. Tyrkestanskii legion//Delo №...20.12.2017. Okno dostypa: <http://delo.kg/index.php/2011-08-04-18-06-33/11412-turkestanskij-legion>. Data obrasheniia 25.12.2017
- Sadykova B. (2002) Istoriia Tyrkestanskogo legionia v dokumentah. Almaty: «Kainar» - 247 s.
- Sait klyba «Pamiat»//Okno dostypa: <http://forum.vgd.ru/181/28320/>. Data obrasheniia: 20.01.2018
- Sait klyba «Pamiat»//Okno dostypa: <http://samsv.narod.ru/KIb/City/Rovno/gorod.html>. Data obrasheniia: 20.01.2018
- Tolganbaev A. (1993) «Ispoved sydby jestokoi» Almaty, Kazahstan, Tyrkestanskii legion: gorkie stranitsy istorii//Okno dostypa: <http://e-history.kz/ru/publications/view/675>. Data obrasheniia 01.12.2017.
- Ymarov A. Tyrkestanskii legion. Kazahstanskii fashisty: est jelaiiye reabilitirovat//Nomad.05.12.2002
- Zemskov V. Tsifry, okonchatelno zakryvaiiye temy repressirovannyh pri Staline// Okno dostypa: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:IqDu8DVZH3YJ>. Data obrasheniia 21.01.2018

Литература:

- Архив ДВД по ВКО Ф.20. О.2. Д.4180 – 34 л.
- Архив ДВД по ВКО Ф.20. О.2. Д.4244 – 7 л
- Архив ДВД по ВКО Ф.20. О.2. Д.4249 – 8 л.

- Архив ДВД по ВКО Ф.20.О.2. Д.4172-42 л.
Архив ДВД по ВКО Ф.20.Оп.2.Д.3558. -26 л.
Архив ДВД по ВКО Ф.20.Оп.2.Д.3593. -3 л.
Архив ДВД по ВКО Ф.20.Оп.2.Д.3622. – 5 л.
Архив ДВД по ВКО фонды проверочно-фильтрационных документов
Аяган Б. (2005) Красные и черные (Материалы Гуверовского архива США)– Алматы– 240 с.; Туркестанский легион: горькие страницы истории//
Окно доступа: <http://e-history.kz/ru/publications/view/675>. Дата обращения 01.12.2017.
- г. Хелм (Холм). Лагерь военнопленных// Окно доступа: <http://www.etoretro.ru/pic87956.htm>. Дата обращения: 21.01.2018.
- Гилязов И. Драма Легиона «Идель-Урал»// Радио Свобода. История. 23 апреля 2016. Окно доступа: <https://www.svoboda.org/a/27689788.html>. Дата обращения: 04.01.2018
- Земсков В. Цифры, окончательно закрывающие тему репрессированных при Сталине// Окно доступа: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:JqDu8DVZHZYJ>. Дата обращения 21.01.2018
- Карабек Е. Мустафа Шокай: с кем боролся, те его вновь и перекрашивают//Окно доступа: <https://rus.azattyq.org/a/1188342.html>. Дата обращения: 21.06.2012
- Качиньский А. Взятые в плен казахстанцы воевали за рейх// Окно доступа: https://tengrinews.kz/vov_facts/vzyatyie-v-plen-kazahstantsyi-voevali-za-reyh-206870/. Дата обращения 01.12.2017
- Концлагерь Гросс-Розен (Польша): Современные подходы к мемориализации//Уроки истории XX век. 29.03.2013 Окно доступа: <https://urokiistorii.ru/article/51717>. Дата обращения: 20.12.2017
- Орлов Д. Туркестанский легион//Дело №...20.12.2017. Окно доступа: <http://delo.kg/index.php/2011-08-04-18-06-33/11412-turkestantskij-legion>. Дата обращения 25.12.2017
- Садыкова Б. (2002) История Туркестанского легиона в документах. Алматы: «Кайнар» - 2 47 с.
- Сайт клуба «Память»//Окно доступа: <http://forum.vgd.ru/181/28320/>. Дата обращения: 20.01.2018
- Сайт клуба «Память»//Окно доступа: <http://samsv.narod.ru/Klb/City/Rovno/gorod.html>. Дата обращения: 20.01.2018
- Толганбаев А. (1993) «Исповедь судьбы жестокой» - Алматы, Казахстан.
- Умаров А. Туркестанский легион. Казахские фашисты: есть желающие реабилитировать (Номад.05.12.2002).

**САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

IRSTI 03.20/11.15

Kabuldinov Z.E.¹,

Doctor of Historical Sciences, Professor

¹Director of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,

Almaty, Kazakhstan

E-mail:kabulzia@rambler.ru

THE ABOLITION OF KHAN POWER IN KAZAKHSTAN

In this article, the author investigates the causes, process and consequences of the unilateral elimination of the remained Kazakhs by the Russian Empire during 1822-1824. At the beginning of the XIX century, tsarist government launched a unilateral elimination of the Khan's power in Kazakhstan. Russia had all the necessary technical and military resources. Sultans, whose name is personified as the independence of the Kazakh khanate, were discredited in the eyes of the nomads. The work is written on the basis of written and archival sources.

Key words: khan's power, Kazakh statehood, Russian empire, tsarism, abolition.

Қабылдинов З.Е.¹

тарих ғылымдарының докторы, профессор

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология

институтының директоры, Алматы қ., Қазақстан

E-mail:kabulzia@rambler.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАНДЫҚ БИЛІКТІҢ ЖОЙЫЛУЫ

Мақалада автор Ресей империясының 1822-1824 жылдардағы қазақ мемлекеттілігін түпкілікті жою себептерін, барысын және салдарларын зерттейді. XIX ғасырдың басында патшалық Қазақстан территориясындағы хандық билікті біржақты жоюға кірісті. Ресейдің бүкіл қажетті материалдық-техникалық және әскери ресурсы бар еді. Қазақ хандығының тәуелсіздігінің белгісі болған сұлтандардың көшпелі халық алдындағы беделі түсіп кетті. Жұмыс жазба және архив құжаттары негізінде жазылды.

Кілт сөздер: хандық билік, қазақ мемлекеттілігі, Ресей империясы, патшалық, жою.

Кабульдинов З.Е.¹

Доктор исторических наук, профессор

¹Директор института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

г. Алматы, Казахстан

E-mail: kabulzia@rambler.ru

ОТМЕНА ХАНСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Статья написана в рамках Проекта КН МОН РК ИРН: BR05233709:

В данной статье автор исследует причины, ход и последствия односторонней ликвидации Российской империей остатков казахской государственности в 1822-1824 годы. В самом начале XIX века царизм приступил к односторонней ликвидации ханской власти на территории Казахстана. Россия обладала всеми необходимыми материально-техническими и военными ресурсами. Султаны, с чьим именем олицетворялась независимость Казахского ханства, дискредитировали себя в глазах кочевников. Работа написана на основе письменных и архивных источников.

Ключевые слова: ханская власть, казахская государственность, Российская империя, царизм, упразднение.

The Kazakh-Russian contacts have a long history and originate from the XVIth century. Basically, they were limited to diplomatic and trade relations. There were attempts to conclude military alliances. Kaip Khan appealed to Russia with a proposal for joint action against the Jungars. After the death of Khan Tauke, Russia intensified its activities, including on the right bank of the Irtysh.

In 1715, a military expedition led by I.D. Buchholz was organized from Tobolsk up the Irtysh River. In the same year the Yamyshev fortress was laid. However, soon the Jungars surrounded the fortress and forced the Russians to retreat. (Kozhamzharova; 2017: 10).

After that, new military detachments were sent along the right bank of the Irtysh. In 1716, they built the Yamyshevskaya (anew) and the Omsk, in 1717 – Zhelezinskaya, in 1718 – Semipalatinskaya, in 1720 – the Ust-Kamenogorskata fortresses (Омарбеков, 2016: 15)

The Siberian authorities said to the Jungar rulers that the reason for the fortresses construction is the need to protect them from attacks by the Kazakhs. And the Kazakhs were told that these fortresses are built to protect them from belligerent Jungars. In fact, these fortifications served as a convenient springboard for strengthening the position of the tsarist authorities in the basin of the Irtysh river for the purpose of further joining both the territory of the Kazakh Khanate and the regions controlled by the Jungarian huntaji. This was also written by the famous Russian scholar N. Konshin: “Thus the Irtysh line of fortifications appeared, the task of which was to protect the right-bank land from the Jungars, and soon afterwards – from the Kirghizes”.

Since the beginning of the XVIII century the number of embassies sent by Russia to the Kazakh Khanate has increased. Along with the issues of establishing

trade, allied relations, Russia was looking for ways to bring the Kazakh Khanate into subjection, which caused active opposition from the Kazakh rulers. Border conflicts began, based on land conflicts.

Despite of the heavy and protracted war with Jungaria ended with an impressive victories of the people's militia, the success was not fixed. The internecine struggle of khans and sultans for power led to the fact that the Russian Empire was drawn into it. The latter was looking for the opportunity to join Kazakhstan to Russia.

In 1730 the biys of the Junior zhuz instructed Abulkhair Khan to carry on negotiations with Russia on the military alliance. However, the negotiations took a completely different character. Abulkhair was looking for ways to strengthen his sole authority in the Kazakh Khanate. The ruler of the Junior zhuz decided to take advantage of the Russian state's support. With the aim of rapprochement with the Russian authorities, in September 1730 the embassy of Abulkhair headed by Batyr Seitkul Koidagululy and biy Kutlumbet Koshtayuly arrived in St. Petersburg with a message to Empress Anna Ioannovna about taking the Russia's citizenship by the Junior zhuz.

The embassy of Abulkhair was accepted with great honors. The guests received expensive gifts. Russia used such favorable conditions for incorporating the Junior zhuz into the Empire. By this time the Volga Kalmyks and the Kabardin principality had already been annexed to Russia.

To bring the Kazakhs to swear allegiance, in the spring of 1731 the tsarist government sent an embassy headed by diplomat A.I. Tevkelev to Abulkhair from St. Petersburg (Kozhamzharova, 2017: 22).

He was entrusted to persuade the rulers of the Junior zhuz to take Russian citizenship with any means. The possibility of direct bribing of the top of the zhuz was also not excluded. The Empress Anna Ioannovna passed expensive gifts to Abulkhair: a saber, sable fur coat, two fox hats, cloth, etc. They were given on condition of swearing allegiance on the Koran and putting a signature on the document on acceptance into citizenship. The influential Bashkir foreman and batyr Taimas Shaimov, who enjoyed great respect among the steppe people, was a member of the diplomatic mission.

Another function of the diplomatic mission was the collection of intelligence information: description of the area, information about the language, customs and rites of local residents, the mood of the population when taking citizenship. A. Tevkelev was ordered to collect data on the nearest neighbors of Kazakhs. The Russian Emperor Peter I owns words that testify to the great interest of joining the Kazakh Khanate to Russia: "Despite the great costs of keeping it, even up to the million, but keep it under the patronage of the Russian Empire... the Kirghiz-Kaisak Horde ... is a key and gates to all the Asian countries» (2010: 108-109).

A considerable part of the nobility of the Junior zhuz categorically refused to accept Russian citizenship. On the spot it became clear that the adoption of Russian citizenship was a personal initiative of the Khan Abulkhair. On the part of the opposition-minded steppe rulers, there were many who tried to frustrate the talks openly or even kill the Russian ambassadors. Therefore, the protection of the diplomatic mission was entrusted to the son of Khan Abulkhair, Sultan Nuraly.

The steppe nobles were more interested in a reliable military ally, in no way

encroaching on their freedom. The loss of independence was not even discussed. In the world history there are practically no cases of voluntary renunciation of statehood. Each side understood the essence of the term “citizenship” in its own way. The Russian Empire needed a formal reason and legal basis for the subsequent liquidation of its neighbors’ statehood.

Using bribery, persuasion, and sometimes an open threat, saying that he is a confidant of the Russian Empire, A. Tevkelev still managed to negotiate successfully. The Russian ambassador pushed a small entourage of Abulkhair to accept Russian citizenship.

In 1731 the Russian Empire, which was using complicated and insidious diplomatic negotiations for nomads, forced the Junior Kazakh zhuz to take the Russian citizenship.

In 1731, the Empress Anna Ioannovna signed a charter on the acceptance of the Kazakhs of the Junior zhuz into the Russian citizenship. When signing this certificate, a number of conditions were stipulated. First, Abulkhair’s subjects pledged to pay the *yasak* regularly, following the example of the Bashkirs. Secondly, on the part of other peoples of Russia, raids on the Kazakhs were to cease. Thirdly, in case of an attack of “enemies” on the new subjects, Russia undertook to protect them. Fourthly, Abulkhair was to return the prisoners, and live with peace and harmony with the Kalmyks and Bashkirs. Later events showed that almost none of these obligations was fulfilled by both parties. Each party wanted to gain its benefits. Nationality was fictitious, but from a formal point of view it became the starting point for the gradual joining of the Kazakh Khanate to the Russian Empire.

On October 10, 1731 Abulkhair Khan, some sultans and a small group of large *biys* and *batyrs* took the oath of allegiance to the Russian Empire. This event occurred in the interfluvium of the Irgiz and Tobol rivers in the Maityube tract. Only 29 Kazakh foremen took the oath. They were, first of all, those who formed the core of the so-called “Khan party”. Abulkhair Khan was the first to swear, and then his companions followed him. Part of the local nobility during the negotiation processes was openly bribed by the Russian diplomatic mission. Abulkhair, undertook to send his sons to Russia as *amanats*, as a token of loyalty to the Russian throne.

«Abulkhair’s goals were the following: 1) relying on the power of Russia, to subdue the Khiva and Karakalpaks, becoming the khan of the three zhuzs; 2) to make the power hereditary; 3) having become stronger, to leave Russia completely», - noted the well-known public figure K. Kemengerov in the work «From the History of the Kazakhs» (Kemengerov, 2005: 41-42).

Russian diplomats have been on the territory of Kazakhstan for more than one year. They thoroughly studied the Kazakh society and its potential opportunities. Tevkelev was awarded the title of colonel and later a general of the Russian army for a successful diplomatic mission in the Younger zhuz. His descendants became one of the major Muslim landowners of the Orenburg region, who owned thousands of serfs. Bashkir foreman Taimas Shaimov received the rank of *tarkhan*.

The ruler of the Junior zhuz, after accepting Russian citizenship, gradually lost authority and influence among his subjects. What Abulkhair expected from his citizenship did not come true. He was approved only by the Khan of the Junior

zhuz. The border conflicts between the Kazakhs and the Kalmyks, the Bashkirs and the Urals Cossacks did not stop. There was no real military assistance from the tsarist government to new subjects in the war with the Jungars. Because of the open reluctance of tsarism to help their new subjects, the scarcity of military garrisons and their weak armament, even the fortresses of Irtysh land did not protect the Kazakhs. Therefore, it is no coincidence that in 1741, the Jungarian ruler Galdan Tsaren organized a new devastating campaign against the territory of Kazakhstan. Only death at the hands of political opponents stopped him from active operations against the Russian Empire.

During the next decade, a similar step was taken by the Kazakh khans of the Middle zhuz. At the same time, tsarism did not skimp on gifts, as well as on money and grain salaries.

For each border fortress, considerable sums of money were allocated for the “maintenance” of the nomadic nobility.

The Kazakhs were also interested in barter trade on the border line. Becoming the Russian subjects promised them temporary transitions in the winter time to the inner part of the border line. In the first decades, Russia did not interfere in the internal or external affairs of its new subjects. As well as there were no attempts of penetration of the Russian Empire deep into Kazakhstan. Therefore, at the end of 1731, the khan of the Middle zhuz Sameke took the oath to become a part of the Russian Empire relatively easily. In 1733, from the side of the Senior zhuz, the first attempt was also made to join Russia. However, in the 30s the entry of the Senior zhuz into Russia did not take place due to its remoteness from Russia and difficult international situations. In 1740 in Orenburg under the mediation of Abulkhair the Russian citizenship was “accepted” by the khan of the Middle zhuz Abulmambet and Sultan Abylai. It should be noted that the Russian citizenship was mainly taken by those groups of Kazakh people who lived near the border line. In 1731, from the side of the tsarist government some attempts were made through khan Abulkhair to push the Khiva Khanate to become the Russian subject. But Khiva reacted categorically with a refusal. In 1742, with the active mediation of Abulkhair in Orenburg, the Karakalpaks (approximately 30,000 households) agreed to become the subjects as well. In the 30-40s of the XVIIIth century, Russia began to build fortresses on the outskirts of the Kazakh steppe (Levshin, 1996: 181 -185).

To consolidate the position of tsarism in the borderlands of the Junior zhuz in 1734, the Kirghiz-Kaisak expedition was created, headed by I.K. Kirillov, one of the companions of Peter I. His assistant was a great connoisseur of Kazakh customs and interpreter A. Tevkelev. Later, the Kirghiz-Kaisak expedition was renamed Orenburg. The expedition consisted of 2700 people. It received a government assignment on the comprehensive study of the Junior zhuz. In particular, it conducted exploration of natural resources and mapping of lands.

In 1735, at the request of Khan Abulkhair, the Orenburg fortress was founded. The Kazakh khan planned to take refuge in it in case of possible riots in the Steppe. The city was located at the confluence of the Or river in Zhayyk. Later, the fortress was renamed Orsk. The Orenburg fortress was moved to the interior of the Russian territory. It served as a major trade center between the European part of Russia and the Kazakh steppe, Central Asia. Later it was found out that Orenburg was viewed by tsarism not as a residence of the khan, but as a

military springboard of the Russian Empire for further advancement to the East.

The acceptance of Russian citizenship by a part of the Kazakhs of the Junior and Middle zhuzes had its own, further deepening negative consequences: the gradual loss of independence, the transformation of khans and sultans into tsarist officials.

The refusal of tsarism to recognize the all-Kazakh khan led to the beginning of territorial fragmentation and the destruction of the unity of the Kazakh state. Almost without coordination with local rulers, the intensive construction of military fortresses, outposts and redoubts began across the Kazakh-Russian border. The reduction of pasture lands and the lack of an opportunity to migrate to the border areas during the jute years resulted in a significant undermining of the foundations of nomadic and semi-nomadic cattle-breeding.

Kazakhstan's entry into the sphere of Russian influence subsequently caused deterioration in relations with the Central Asian states, which manifested itself in the increased military raids of the Khiva and Bukhara Khan troops to South Kazakhstan, in the establishment of taxes, etc. In 1755, the tsarist authorities provoked the Kazakh-Bashkir conflict, long decades cooled relations between two kindred peoples.

The Russian empire, using the Kazakh-Jungarian confrontation, began to seize the lands of the northern part of the Kazakh state openly.

And in 1752-1755, the Russian Empire openly annexed the Northern part of the Middle zhuz of the Kazakh Khanate, measuring almost 75,000 square kilometers, by constructing the Novoishimskaya line, tsarism was using the prolonged Kazakh-Dzungarian war, which was very favorable for the Russian Empire (Bukeikhan, 1995: 53).

The Novoishim line of military fortresses and redoubts connected the Uyskaya line with the Irtysh line. Here were built Zverinogolovskaya, Petropavlovskaya, Presnovskaya and other fortresses. A considerable number of military forces were stationed there. Former Staroishim border line, located in the form of an arc, was "straightened" and pushed into the depths of Kazakh nomadic areas to 250 versts.

Pastoralists, who roamed between Staroishimskaya and Novo-Ishimskaya lines from time immemorial, were forcibly evicted. This violated the existing system of migrations. The land seizures of tsarism deprived many Kazakh families of traditional pastures that are now on the "inside" side of the new line. The armed resistance of the autochthonous population began. These events are described in sufficient detail by one of the researchers of the XIXth century N. Petropavlovsky: "...In the Kurgan, Ishim and Tukalin districts, the struggle of the peasants was with the Kirghiz. Almost until recently, they defended their rights as owners, in the forties of this century (XIX - Auth.) Bloody clashes took place between peasants and Kirghizes...".

The new line served the tsarist administration as a defense of newly acquired lands from their recent masters, the Kazakhs. Against the backdrop of confrontation with the Jungars and conflict with the Bashkirs, the local population could not provide organized armed resistance to the land expansion of tsarism.

In 1765, the tsarist government withdrew a 10-verst lane along the left bank of the Irtysh River from the use of its new "subjects". This is how the participants of the statistical expedition on the study of Kazakhstan led by F. Sherbina wrote

about this: “In 1765, in accordance with the instructions of the commander of the Siberian troops, Springer, in the Kyrgyz steppe, along the Irtysh stream, a lane of 10 versts wide was allocated. This lane was declared neutral between the Russian possessions and the possessions of the Kirghiz, and nobody, neither the Russians nor the Kirgiz had the right to cross it without the permission of the border military authorities. In this way they thought to establish at least a kind of the tolerable agreement allowing conflicting restless neighbors to coexist peacefully and to protect Russian settlements from the raids of nomads. At the beginning of the last century, 10-verst lane was provided to the Siberian Cossack army for their use; in 1839 it was dissociated by the surveyor Kokulin and from this time the Cossacks began to consider it as their indispensable property” (1903: 51-52).

And in 1810-1822, taking an advantage of the very difficult social and economic situation in the Junior zhuz, the Russian Empire withdrew more than 600,000 dessiatines of the most fertile land of the Northern part of this ethno-territorial formation. The total area of the annexed land was about 600,000 dessiatines of land: “This troubled time did not prevent the Russian government from annexing the area, which was between the rivers Ilek and Berdyanka, to the province, where, as we have already mentioned, there were salt mines. This accession began in 1810, and in 1817, outposts were erected on the Kural and Berdyanka rivers, and the entire Iletsy district began to be populated. In 1840, this area became the part of the lands of the Orenburg Cossack army. It is clear that such a capture of the best part of the steppe could not please the Kirghiz” (Meier, 1865: 30).

By the 20s of the XIXth century, the tsarist government came to the conclusion that it is time to abolish khan power in Kazakhstan. They had good reasons for this, and some premises and conditions were created. First, the preservation of khan power prevented tsarism from starting a large-scale economic colonization of the region and annexing the Southern and South-Eastern regions of Kazakhstan to Russia. Secondly, Kazakh khans, appointed by the tsarist government, completely discredited themselves in the eyes of the majority of the steppe population. Unauthoritative rulers appointed by the tsar were perceived not as independent khans, but often as ordinary officials of the Russian empire, moreover, they received salaries from the authorities.

By that time, tsarism divided both the Junior and the Middle zhuzes into several parts. It was very convenient for managing nomads. In 1788, a significant part of the Priirtysh Kazakhs led by Sultan Sultanbet received the right for “eternal migration” on the right bank of the Irtysh river. The Middle zhuz was divided into two parts: the right-bank and left-bank “citizens”. In 1801, the Inner Horde was created from the Junior zhuzes by resettlement of people to the right bank of the Ural. Open communication between these groups of once united zhuzes was banned: “In 1801, the former Caucasian Inspector Lieutenant-General Knorring asked for the Highest Command on March, 11th, for the Kirghiz-Kaisak Minor Horde Sultan Bukey, due to his desire to have a nomadic migration, with the Kirghiz people who were loyal to him, from the other side of the Ural, between the latter and the Volga, with a view that they set up villages for the winter time in the local places where the convenient area is found, but this objective has not yet been achieved, as this people has got used to a nomadic life since ancient times, and there are no signs of any establishment of settlements” (GAOO. p.6, op.10,

d.2861.- LL.5-7).

Thirdly, at the beginning of the XIXth century, there were frequent cases of active march-off of a part of the Chingizides against the tsarist administration.

And, finally, after the end of the war with France, tsarism possessed sufficient military and human resources for the final abolition of the formal manifestation of the Kazakh independence – the institution of khan power.

Under these conditions, in 1822 and 1824, the tsarist government unilaterally, seriously violating the provisions on the citizenship of the Kazakh Khanates, which had not a single word about the abolition of statehood, cancelled the khan power in the Middle and Junior zhuzes. The Kazakhs finally lost their statehood, in fact turning into the most ordinary colony of the Russian Empire.

In the Middle zhuz after the death of Bokei khan and Uali khan, the tsarist government considered it unnecessary to elect new khans. In 1822, under the leadership of the Governor-General of the Western Siberia, M.M. Speransky “Charter on the Siberian Kirghiz” was drafted and approved by the tsar, actually this document let the tsarist government abolish the khan power in the Middle zhuz.

One of the main goals of the new reform in Kazakhstan was the elimination of khan power in the Middle zhuz. The “Charter” in its purpose and content was associated with a policy aimed at the actual annexation of the North-Eastern regions of Kazakhstan to the Russian Empire and turning them into a colony. The administrative, judicial and territorial management was radically changed. According to the facts of the Russian scholar N. Konshin, “the Siberian Administration, under the order of the Center, sent the agents across the steppe to persuade the Kazakhs to accept a new content of government, and then to do the same with the mullah from the Kazan Tatars”.

The decree introduced a new district management system. Outlying districts were created, which were subdivided into volosts, and volosts – into administrative auls. Each district consisted of 15-20 volosts, volosts had 10-12 auls in them, and administrative auls consisted of 50-70 households (“kibitka”), the outer districts were merged into the Region of the Siberian Kirghiz. The new administrative unit became a part of the vast Omsk region. Tomsk and Tobolsk provinces and Omsk region were subordinate to the West Siberian Governor-General, whose headquarter was located in Tobolsk, and later in Omsk.

When creating administrative units, the tsarist government tried, in a convenient case, to take into account both the tribal identity of the nomads, and also the commonness of wintering and migrating. The transition of inhabitants of the steppe from one district to another was carried out with the consent of the authorities.

The outer districts were ruled by senior sultans, volosts – by volost governors, and auls by senior representative. Volost governors and aul seniors performed administrative, economic and police functions (Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazahstana, 1960: 137).

In each district a district order was established under the command of the senior sultan. These included: two Russian assessors, appointed by the Omsk regional chief and two from the honorary Kazakhs elected by local societies. The internal guard consisted of Siberian Cossacks, which eventually turned into a force that periodically plundered the local inhabitants of the steppe: “The

privileges granted by the government to the Cossacks served not to increase their welfare and duties, but rather to develop complete idleness and indolence, to disorder their economy and the systematically-organized despoliation of the Kirghiz. The household of the old Cossacks, who settled in the steppes in the 20s, is extremely bad, agriculture is almost nonexistent; trade exists here and there, as an exception, and the production is more or less dull, nevertheless, with the seizure of Kirghiz lands, by scrapping and possible violence, they settle hostile feelings in the Kirghiz people toward the entire Russian population” (Gaines, 2006: 113).

The collegial order of management and the presence of the tsarist military detachment sharply limited the power of the senior sultan. His authority became the simple formality of the district. The aul seniors were selected by nomads and were approved in this post by a district order. Elections took place once in three years. The sultans did not participate in the election of the seniors.

Volost governors from among the sultans received the right to inherit their power. The transfer of their power passed along a straight descending line. In the future, it was allowed to elect persons of non-sultan origin for the post of volost governors. Such candidates should have had a merit in front of the tsarist government. Thus tsarism gradually began to shift the Chingizides from the authority structures.

The senior sultan was elected only by the sultans, and the assessors were exclusively selected from the honorable Kazakhs by biys and seniors. If the senior sultans were elected once in three years, but the assessors once in two years. Senior sultans could not begin to take up their responsibilities without the approval of the regional chief. The post of a senior sultan was equated with the rank of major of the Russian army. After 9 years of work the senior sultan received a noble rank. The election of the senior sultan was similar to the election of the khan. For example, he was raised on a white cloth. Since 1854, the right to be elected for the post of the senior sultan was officially given to people of non-sultan origin. Thus, tsarism implemented a plan for the gradual discredit and incremental shift the descendants of Genghis Khan from the authority structures, with whom the steppe people personalized a separate 600-year epoch of statehood.

The district order had strictly defined functions: ensuring the security of the district population, caring for enlightenment, improving everyday life and household activities, eradicating robbery, barymta and cases of disobedience of the authorities, suppressing arbitrariness and fair implementation of the investigation and trial, solving religious problems, control over the movement of merchant caravans and ensure their safety, as well as collecting yasak (taxes). Also the district authorities had to take care of the agriculture development.

One of the main functions of the district order was the implementation of the courts operation. But they turned out to be ineffective because not many people applied to the district courts. According to A. Gaines: “The consequences of the orders are endless and unsuccessful ... The judgment of the biys (good people) is speedy and is made in words; it is fairly fair ... is respected not only by the Kirghiz people, but also by the commoners and the Cossacks”.

With a view to the gradual and painless introduction of a new system of government, tsarism established a five-year privilege from the payment of all taxes. At that time, only voluntary fees were allowed for the construction

and maintenance of hospitals and schools. At the end of privilege years, the population of the districts paid yasak by cattle (they had to pay one from 100 heads of different cattle). At the same time, the tax was not levied for camels. This was done to stimulate trade in the province. Counting the number of cattle was done once in three years. In addition to yasak, Kazakhs carried road duties, provided horses for messengers.

Russian assessors in orders and Cossacks had to show a good example in the cultivation of land for conducting of horticulture, gardening and beekeeping. The Kazakh families who moved to a settled way of life and succeeded in these matters could count on getting awards from the authorities. But later the mass transition to agriculture from the Kazakh side was not noticed. The cattle-breeding Kazakh population treated agriculture with some contempt, considering it only for poor people-zhataks who did not have cattle. The population of districts got the right to unhindered extraction of salt from lakes. Salt was mined both for domestic consumption and for sale to its fellow tribesmen, as well as to Russian resellers.

According to the “Charter” the tsarist authorities encouraged trade. Each inhabitant of the district received the right to sell its products both in the territory of the district and outside it. The Sultans reserved the right to send trade caravans abroad and to the Siberian lines. The same right of movement to the territory of external districts was obtained by Russian merchants. It was forbidden to levy any fees from the caravans moving through the territory of the external districts.

Prior to the introduction of the “Charter” spiritual healers did their medical job in the steppe (synykshy, baksy, emshy, etc.). Under the new conditions, the situation changed a bit. In each district, two health practitioners/physicians started working. Institutional hospitals were established. The local authorities were instructed to introduce new posts for smallpox vaccination. The local population could be candidates for these positions.

The “Charter” ordered the regional authorities to promote the activation of Orthodox missionaries in the steppe. But it was recommended to act “with certain assurances and convictions without even the slightest enforcement”. But subsequent events showed that tsarism did not pursue this mission. From the side of the nomads, the missionaries were met with active opposition.

One of the positive aspects of the “Charter” was the permission to send children of the district residents to educational institutions located in the territory of the internal provinces of Russia. Actually, only some of the Kazakhs used this opportunity. The local population, as before, was afraid of the Russification and Christianization of their children.

The “Charter” was introduced in the steppe gradually. The new order of government management began to be introduced from those families who wandered closer to the border line, and who “asked for their patronage and took an oath to the Russian Empire”. There were no specific plans prepared in advance for opening and creating districts. One after another, small military troops with officials from the border administration were sent to the auls. They explained the necessity and profitability of adopting a new system of management in detail. Land disputes between different tribes and conflicts between Sultan groups allowed tsarism to open districts, as N. Konshin described well in his work: “The tribal clashes over land that were very skillfully used by the Siberian administration as

a circumstance that contributed greatly to the opening new districts. The desire to preserve the disputed grazings and even acquire new ones was the main reason that prompted the Kazakhs not only to agree, but even to beg for the opening the districts. This fact is described in archival matters with full clarity. For instance, the Sivan-Naiman volost (i.e. the clan group), agreeing in 1824 to a new management system, expressed the following desire: “the lands occupied in the summer time and winter time should be left in the possession of the Sivan-Naiman volost. The ownership must be noted in a decree”. In 1829 land disputes prompted one of the most high-powered Naiman sultans, Sivankul Khankhodzhin, to ask “to send a surveyor to divide the lands and provide them to the everlasting hereditary possession” of his volost”. In 1830, the Sadyr Naimans, willing to open a district, asked “to provide us with our places, which the Kireyans had taken over”. The Uaks and others asked about the same. In addition to land disputes, the Sultan conflicts of power division in different volosts contributed to taking the Russian citizenship. Particularly strong and continuous was the struggle in the Naiman volosts between two mighty sultans Sivankul Khankhodzhin (the grandson of Khan Barak) and Sarta Yuzhachin (cousin of Sivankul). This struggle was the reason for opening the Ayaguz and then the Kokpetinsky district” (Konshin, 2005: 89-82).

With the agreement of nomad groups, new districts emerged. So, in 1824 the Karkaralinsky and Kokchetavsky districts were created in this way, in 1831 Ayaguzsky, in 1832 Akmolinsky, in 1833 Bayanaul and Uch-Bulak, and others.

In 1854, the Semipalatinsk inner district was created for the Kazakhs of the right bank of the Irtysh River. In 1856, the Alatau Special District was opened in the territory of the Semirechye. At the head of these two districts there were Russian officers.

The Governor-General of the Western Siberia and the Governor of the Omsk region controlled the Middle zhuz.

The abolition of khan power in the Middle zhuz somewhat facilitated a similar step in the Junior zhuz. The conflicts between the sultans of the Junior zhuz never ended. Khan power was marked by weakness, lack of authoritativeness among subjects. In 1822, the Governor of the Orenburg region P.K. Essen sent a draft of the “Charter of the Orenburg Kirghiz” to the capital. In the Junior zhuz, Khan Shergazy still ruled at that time. Therefore, the project of the chief of the Orenburg region was sent for follow-on revision to the Asian Committee. The final version of the “Charter” was approved by the Russian tsar Alexander I in the spring of 1824. Khan Shergazy was summoned to Orenburg. He was given a monthly salary for life. Khan power in the Junior zhuz was cancelled (Meier, 1865: 42-43).

Within this reform, the territory of zhuz was divided into three external districts of the Trans-Ural region. In 1828, the names of administrative units were renamed into parts: Western, Middle and Eastern. The zhuz power was concentrated in the hands of three sultan rulers, who were directly subordinate to the Orenburg governor.

The Cossack detachments were subordinate to the sultan rulers. The total number of such a military unit ranged from 100 to 200 people. The rates of the sultan rulers were located in Cossack settlements and fortifications, which increased their dependence on the tsarist government. The main function of the

sultan rulers was to maintain the subordinate people “in the order and being always faithful and obeyed to the government”. All officials in the Junior zhuz, from the aul senior to the sultan ruler, were appointed by the Orenburg governor. The election in the Junior zhuz was completely absent.

Earlier in official documents the Kazakhs of the Junior zhuz were conditionally divided into two groups: those who lived near the border line and steppe people. Later, from the number of the near ones, distances were created, which were divided into seniorities or auls. The distances were new administrative-territorial units. They were managed by remote commanders. Over the time, the power of the remote commanders reached distant steppe auls. They watched timely and accurate collection of taxes, i.e. a tax from each nomad tent. The tax was 1.5 silver rubles from each tent (household). Now a new fee was added to the nomad tent tax collection, it was a fee for the right to be employed at a line and internal residents at a rate of 15 cents a month. For each month of expiration the steppe people paid 30 kopecks (Russian currency) in silver.

“The Charter of the Orenburg Kirghiz” was somewhat half-hearted. Therefore, in 1844, the “Provision on the Orenburg Kirghizes” was established. Now the lands occupied by the Kazakhs of the Orenburg department were declared as the part of the territories of the Russian Empire. The general management of the Junior zhuz was carried out by the Orenburg Border Commission. The commission included: the chairman, his deputy, four councilors from among the Kazakhs, the official for special assignments, the doctor and the vet. Under the Border Commission, a school for Kazakh children was established.

The new Provision cut the authority of the biy court greatly, since now it solved only insignificant matters. Anti-government speeches, murders, robberies, barymta was the matter of the military court. And such crimes as theft, fraud, property claims more than 50 rubles were dealt within the general laws of the Russian Empire under the order Commission. The Kazakhs of the Orenburg department were placed in more severe conditions than their fellow tribesmen from the Middle zhuz (Kraft, 2004: 123).

The Kazakhs of the Junior zhuz also had a post of trustee for the Kazakhs lived near the border line, whose main function was to protect the rights of bordered steppe nomads from the arbitrariness of settled population. The trustee was more concerned about the protection of the rights of the steppe people during the transition of nomads to the inner side of the border line.

Under sultan power there was one medical practitioner from among the same cattlemen. They performed the smallpox vaccination.

The tsarist government established a fixed state tax. It was spent on the maintenance of the chief department and military troops. The reform of the tsarist government consolidated the creation of an obedient apparatus of government from among the rulers and sultans. They were equated with Russian officials and now they served for rewards and ranks. The appointment and displacement of them depended on the favor of regional Russian authorities towards them.

Elections of volost governors and senior sultans led to the existence of such a disgraceful phenomenon as bribery, buying votes of electors and Russian officials. One of the German researchers, F. von Schwartz, wrote: “The district authorities were selling the most attractive posts of rural headmen (stewards – author’s) to those who gave more”. These elections gave rise to the opposition of

tribes and clans, when the people voted for candidates only of their identity. And when the election of senior sultans was made by representatives of the “black bone”, then the opposition of the sultans and tribal nobility began.

The centers of district orders became a springboard for the further military and colonial actions of the empire in the territory of Kazakhstan and in the Central Asian possessions. A part of the sultans protested against the tsarist reform, especially the one that was ignored in the distribution of new posts. The protests turned into armed uprisings.

In spite of this colonizing essence, the reforms of the 1920s contributed to the development of trade, healthcare and education in the steppe. It was strictly forbidden to settle voluntarily on the lands of nomads for Russian residents. This circumstance delayed the process of resettlement of peasants to Kazakhstan for almost half a century. The Kazakhs were legally exempt from military service.

Basically, the introduction of charters had far-reaching negative consequences. The population of the Junior and Middle zhuzes finally lost their statehood. Kazakhstan gradually became a colony of the Russian Empire. The Russian empire, having rudely intervened in the internal affairs of the Kazakhs, eliminated the Kazakh statehood unilaterally and secretly. Although such steps on the part of tsarism were not predicted and planned when in the 30-40s of the XVIIIth century the Kazakhs agreed to take on the Russian citizenship.

Innovations significantly limited freedom of nomad migration. They led to a mixture of tribal groups, especially in reforming the Junior zhuz, that was told by the American diplomat and journalist Eugene Skyler: “In 1824, the power of the khans was destroyed, and the whole country (Junior zhuz) was divided into three areas (parts), governed by regents-sultans. However, this separation was carried out thoughtlessly, the tribal distinctions and land rights have not been taken into account”. Anciently flourishing nomadic and seminomadic cattle breeding began to decline (Sedelnikov, 2006: 23).

The abolition of khan power allowed tsarism to relatively painlessly withdraw the Novoileiny district in favor of the Orenburg province, as described by the expert of the province A. Dobrosmyslov: “To protect the rest of the empire border from the invasion of the Kirhiyz gangs, on March 5, 1835, Perovsky petitioned the Supreme Command to transfer the border, in the territory between the fortresses of Orsk and Troitsk, to the East, almost in a straight line between the mentioned fortresses, and the settlement of the area between the old and the new lines of the Cossacks, who should be protecting this new line. The Kirghiz residents, who live here, have been given the right to stay between the lines, but under the condition of payment for the land, which should have been paid in proportion to the area occupied by the nomadic people. In addition, the Orenburg military governor was ordered to gradually prepare the Kirghizes of this region to ensure that they would eventually be removed beyond the new line. At the disposal of the Cossacks it was ordered to take a 15-verst lane along the entire new line. The area of the Novoileiny district is 10,100 square versts. This is the second dispossession of land from the use of the Kirghiz of the Little Horde. In addition to this prevention, Perovskiy intended to separate our border from the Kirghiz steppes between the Orsk and Troitsk fortresses, over 400 versts, with a huge construction like the Chinese wall – a continuous rampart with a moat. This was supposed to be carried out by a troop of the Bashkir army and finished within

6 years; the cost of the construction would be 25 000 rubles. In 1836, part of this rampart was ready, it was 18 versts and 162 sazhen long; the construction had its start from 45 versts to the North of the Orsk fortress and had 6 feet of height and a moat was of the same depth. Further work was not done, and this completely unnecessary venture of Perovsky was ended. The remains of the rampart and the moat can be seen nowadays. In 1835, Perovsky began resettling Cossacks and erecting outposts at the new line: the Imperial, Naslednitsky, Kostaninovsky, Nikolaevsky and Mikhailovsky. The choice of a place for fortifications and dispossession of land from the Kirghiz possession was produced by colonel Zhemchuzhnikov. The Cossacks settled reluctantly and therefore the construction of settlements occurred slowly” (Dobrosmyslov, 1902: 311-312).

The abolition of khan power was also triggered the national liberation movement under the leadership of the khan Kenessary Kassymuly (1837-1847). The khan managed to recreate the statehood on the basis of the rebel army for a short period of time, and the foreign researchers made the most excellent comments about it: “Apparently, Kenessary was training excellent soldiers from the Kirghizes. Many people told me that it was the extraordinary dexterity in handling the spear and the battle ax that allowed the warriors of Kenessary to fight against the superior forces of the enemy successfully. Having good officers, the Kirghizes could make up the best horse cavalry in the world. They have all the qualities that glorified the famous hordes of Genghis Khan in history” (Atkinson, 1998: 154).

The introduction of the two charters led to a marked deterioration in the well-being of the steppe inhabitants, which was well written by the well-known Turkologist V. Radlov: “However, I had quite a few cases to observe the operation of the former Charter. It established the order and, in addition, provided protection to settled farmers living next door to the Kirghizes. But it cannot be denied that with the establishment of the order the people’s welfare has diminished. The inner Horde near Semipalatinsk, completely subdued, almost completely ruined, while as you approach to the Big Horde the wealth of the people increases” (Radlov, 2005: 173).

One of the main reasons of the easy elimination of khan power was the disunity of the Kazakh rulers and the stronger and more sophisticated policy of diplomacy and the military machine of the Russian Empire.

References:

Atkinson (Tomas-Vilgelm). (1998) *Srednaya Aziya i Zapadnaya Sibir.*- London, 1858 *Kazahi. Deviatitomnyi populiarnyi spravochnik «O Kazahstane i kazahah»* [Central Asia and Western Siberia.-London, 1858 // *Kazakhs. The nine-volume popular reference book “On Kazakhstan and Kazakhs”*]- Almaty - t.7.- s. 154.

Bukeihan A. (1995) *Izbrannoe* [Selected] – Almaty – s.53.

Geins A.K. (2006) *Sobranie literaturnykh trudov. Biblioteka kazahskoi etnografii* [Collection of literary works. Library of Kazakh ethnography] – Pavlodar - T.37 – s.113.

Gosudarstvennyy arhiv Orenburskoy oblasti [The State Archives of the Orenburg Region] f.6, op.10, d.2861.- LL.5-7.

Dobrosmyslov A.I. (1902) *Turgaiskaya oblast. Istoricheskii ocherk.*

Izvestia Orenbërgskogo otdela Imperatorskogo rësskogo Geograficheskogo obestva [Turgai region. A historical sketch. / News of the Orenburg Hotel of the Imperial Russian Geographical Society] – Tver - Вып.17.- S.311-312.

Kraft I. (2004) Spravedlivyy sãdia (Drevniy mir prava kazahov) [A Just Judge. Ancient World of Law of Kazakhs] —Almaty,- T.1.- s.123.

Konshin N. (2005) Ot Pavlodara do Karkaralinska. Trudy po kazahskoi etnografii [. From Pavlodar to Karkaralinsk. Proceedings on Kazakh Ethnography] - Pavlodar – s.89-82.

Levshin A.I. (1996) Opisanie kirgiz-kazatskih, ili kirgiz-kaisatskih ord i stepei [Description of Kirghiz-Kazakh, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes] - Almaty: «Sanat» - s.181 -185

Materialy po kirgizskomë zemlepolzovaniië, sobrannye i razrobotannye ekspeditsiei po issledovaniië stepnyh oblasteri. Semipalatinskaya oblast. 4. Pavlodarskii ëezd (1903) [Materials on the Kirghiz land use, collected and developed by the expedition to study the steppe regions. The Semipalatinsk region. 4. Pavlodar Uyezd] - Voronej.- t.4.- s.51-52.

Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana (1960) [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]- Alma-Ata -T.1. – s.137.

Meier L. (1865) Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami generalnogo shtaba. Kirgizskaya step Orenbërgskogo vedomstva [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kirghiz steppe of the Orenburg department] – Sankt-Peterburg – s.30.

Radlov V. (2005) Turkskie stepnye kochevniki. Biblioteka kazahskoi etnografii [Turk steppe nomads. The library of the Kazakh ethnography] – Pavlodar – T. 5 – s.173.

Sedel'nikov T. (2006) Borba za zemli v kirgizskoi stepi [Struggle for land in the Kirghiz steppe] – Pavlodar – T.31 – s.23.

Литература:

Аткинсон (Томас-Вильгельм). (1858) Средняя Азия и Западная Сибирь -Лондон, / Казахи. Девяти томный популярный справочник «О Казахстане и казахах» - Алматы, 1998.- т.7.-с. 154. Букейхан А. (1995) Избранное - Алматы,- С.53.

Гейнс А.К. (2006) Собрание литературных трудов /Библиотека казахской этнографии.-Павлодар - Т.37 - С.113. Государственный архив Оренбургской области, ф.6, оп.10, д.2861.- ЛЛ.5-7.

Добросмыслов А.И. (1902) Тургайская область. Исторический очерк.// известия Оренбургского отела Императорского русского Географического общества.- Тверь - Вып.17.- С.311-312.

Крафт И. (2004) Справедливый судья // Древний мир права казахов.—Алматы - Т.1.- с.123.

Коншин Н. (2005) От Павлодара до Каркаралинска //Труды по казахской этнографии.- Павлодар - С.89-82.

Левшин А.И. (1996) Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы: «Санат» - с.181 -185.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные

и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. 4. Павлодарский уезд.- Воронеж, 1903.- т.4.- с.51-52.

Материалы по истории политического строя Казахстана.- Алма-Ата, 1960.-Т.1.-с.137.

Мейер Л. (1865) Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – Санкт-Петербург - С.30.

Радлов В. (2005) Тюркские степные кочевники// Библиотека казахской этнографии.-Павлодар – Т. 5.- С.173.

Седелников Т. (2006) Борьба за землю в киргизской степи. – Павлодар -Т.31 - с.23.

IRSTI 03.23.55.

Shamshidenova F.M.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
E-mail: fakiya_sh@mail.ru

SIBERIAN FRONTIER IN THE LATE XVI - FIRST QUARTER OF THE XVII CENTURIES

The article identifies the epistemological foundations of the frontier thesis claimed by the American historian F.J. Turner in 1890s and borrowed by the Siberiologists in the 1990s. The necessity of the social and philosophical analysis of the frontier theses in order to lead frontier research out of specific historical areas into the field of interdisciplinary research, as well as to identity construction of social philosophy, which is now in a state of self-determination.

The concept of the frontier becomes one of the parts of the research methodology. The concept of the frontier, being specifically historical at the end of the XIXth century, after some time began to be interdisciplinary, applied in various fields of scientific knowledge, and sometimes it does not coincide with its original idea.

Kew words: frontier, F.J. Turner, Siberia, colonization, Russians.

Шамшиденова Ф.М.¹

¹к.и.н., ассоциированный профессор
института истории и этнологии им. Ч. Валиханова
E-mail: fakiya_sh@mail.ru

СИБИРСКИЙ ФРОНТИР В КОНЦЕ XVI – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVII В.

В статье рассматриваются эпистемологические основы концепции фронта, заявленной американским историком Ф.Дж. Тернером в

1890-х годах и заимствованные сибирологами в 1990-х годах. Необходимость социального и философского анализа концепции фронта в целях выведения фронтальных исследований из конкретных исторических областей в поле междисциплинарных исследований, а также для построения идентичности социальной философии, которая сейчас находится в состоянии самоопределения.

Концепция границы становится одной из частей методологии исследования. Концепция границы, будучи особенно исторической в конце XIX века, через некоторое время стала междисциплинарной, применялась в различных областях научного знания, а иногда и не совпадает с ее первоначальной идеей.

Ключевые слова: фронт, Ф.Дж. Тернер, Сибирь, колонизация, русские.

¹ Статья написана в рамках Проекта КН МОН РК ИРН: BR05236643

Шамшиденова Ф.М.¹

¹т.ғ.к., Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының қауымдастырылған профессоры
E-mail: fakiya_sh@mail.ru

XVI Ғ. АЯҒЫ–XVII Ғ. БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ СІБІР ФРОНТИРІ

Мақалада американ тарихшысы Ф.Дж. Тернер 1890 ж. жасаған және сибірді зерттеушілер 1990-жж. қабылдаған фронтальды тұжырымдамасының эпистемологиялық негізі қарастырылады. Фронтальды зерттеулерді нақты тарихи саладан пәнаралық зерттеулер аясына енгізу мақсатында бұл тұжырымдамаға әлеуметтік және философиялық талдау жасау қажет. Сонымен қатар, өзін өзі енді анықтап жатқан әлеуметтік философияның бірегейлігін құруға қажет болады.

Кілт сөздер: фронт, Ф.Дж. Тернер, Сибирь, отарлау, орыстар.

Introduction.

Peculiarities of frontier processes during the starting period of Russian colonizing of Siberia was not specifically considered by the historians. This article attempts to check the interpretation of Siberian frontier, proposed by the scholars. It is possible to assume that the period of the end of XVI - first quarter of the XVII century is characterized by a state of unstable balance in most of the reclaimed areas.

In the modern historical scholarship the theory of the frontier is actively developing. According to the definition of F. Turner, the American historian, who introduced the definition of frontier into scientific: «the frontier – is the meeting point of savagery and civilization, where interaction between the colonizers and the local population takes place, which results in the formation of a new society» (F.J. Turner, 1920: 25).

In Soviet historiography, in our view, the notion of the frontier was more

accurately articulated by the historians D.Y. Rezun and M.V. Shilov, engaged in identifying features of the colonization of Siberia. D.Y. Rezun gave a general notion of the frontier, defining it as «a place or time of the meeting of two cultures at different levels of civilization development («movable boundary»» (Rezun D., 2005: 16). M.V. Shilovskiy also sees a multi-level structure in the Siberian frontier. He identifies the external, internal and inner civilization stages of the Frontier. The process of changing stages takes place as follows. First the external frontier operates and an acquaintance of civilizations that have «not entered» enclosing the field «colonization» takes place (Shilovskiy M.V., 2003: 101). Further it transforms to the inner stage, when the nationalization of the new territories autochthonous inhabitants are not being terminated, but become citizens of the metropolis. The final transition from the internal frontier to intra-civilization one starts with appearance of specific local or cross-over culture, formation of a special mentality of Siberians at the new territory, recognition of self-identity, perceptions of them by the new Russian immigrants to Siberia as «chaldons».

Methodology.

The article is based on the principles of system, objectivism and historicism, from the standpoint of which all facts and phenomena are in development and interconnection. Objectivism makes it possible to interpret historical facts with a relatively high degree of their approximation to real events.

The general scientific methods of cognition were used in the article. These include description and measurement, analysis and synthesis, induction and deduction, ascent from specific to abstract and from abstract to specific, classification and typologization. The concept of the «Siberian Frontier» was used as a historiosophical theoretical and methodological basis.

Literature review

The frontier concept by F.J. Turner should be regarded as a project of imperial reinterpretation of history. Local is present in its constructions only externally, and the theory itself fits into the colonization macro-historical model. It is no accident that the tendency to view the frontier as one of the types of modernization appeared (in the works of I.V. Poberezhnikov and other representatives of the Ural school); in our context this means that the frontier concept with all its categorical apparatus, placed in the discursive space of the modernization paradigm, acquires a new importance. F.J. Turner actually articulated – in historiographical terms and procedures – a national American identity, just like in the same XIX century it was done by American writers, beginning with the actual ancestor of the national literature.

In the interpretation of literary feminism, which develops the circle of ideas of J. Lacan and J. Derrida, W. Irving's novel "Rip Van Winkle" is assessed as one of the two "most American" in the spirit works of American literature (the second is "Farewell to arms!" by E. Hemingway). They most fully expressed the self-awareness of the Americans, their archetypal masculine attitude toward the world of civilization.

Rip Van Winkle, the hero of the earliest period of colonization, embodies the universal American dream: he is a man on the run, whose main characteristic is "an irresistible aversion to productive labor" (Rezun D., 2005: 4), ready to escape anywhere: in the wilderness of forests and prairies, to war – just to avoid the

burdens of civilization (it is about fulfilling the duties of the father of the family, farm maintenance, etc. – all this seemed to Rip “unthinkable and impossible” (Rezun D., 2005: 5).

The novel by W. Irving, written in 1819, fixes the fact of the American identity formation: for twenty years of the hero's absence, there was a war for independence and the overthrow of the yoke of Old England, and Rip himself became a free citizen of the United States. As a result, as the novelist notes, “the very character of people seemed to change. Instead of the former equanimity and sleepy calmness, the business-like character, assertiveness, and fussiness appeared in everything” (Ирвинг В., 1954: 14).

The issue of the influence made by American frontier fiction's poetics on the basic provisions of the concept of F.J. Turner has yet to be put. Here we only illustrate the productivity of such a problematization. According to F.J. Turner, “the American intellect owes its stunning features to Frontier. This rudeness and strength, combined with insight and curiosity; this is a practical, inventive mindset... this masterful understanding of the essence of the material world, devoid of artistry, but powerful in achieving great goals; this restless nervous energy, this dominant individualism, working for the sake of good and evil; and at the same time, these cheerfulness and excess of feelings. Freshness, trust, and contempt for the old society” (F.J. Turner, 1920: 39-40). It is a hymn to the man of the frontier, the type of which itself is inspired by literary reminiscences, but, of course, not an academic analysis of the frontier habit.

The theory of colonization was an openly metropolitan model, which not only became the first systematic experience of creating a “big” history, but also became an instrument for constructing a professional historical field, formed a scientific ethos – in other words, it became a means of substantiating metropolitan historical science.

The concept of Frontier against this background looks at first glance as a model of a decolonial one, however, a consistent epistemological analysis reveals a significant amount of colonial overtones in it.

The ideas of the philosophy of life were also imprinted explicitly on the interpretation of the frontier. According to F.J. Turner, the sociocultural dynamics of the frontier appears in the form of an institutional manifestation of the hidden “vital forces” that evoke certain social forms, which, in his opinion, is possible only because of the activity of a “growing people”. The most important indicator of “growth” is the constant expansion carried out by such a people, which is consonant with the L.N. Gumilyov's passionarity idea. Frontier is a process (territorial, cultural, and economic one). Justifying his theory of sectarianism, Turner stressed that, no matter how significant the local differences within the section are, it has “in its physical geography, economic and social life, such unity and interdependence that give grounds to study the region as a single organism” (F.J. Turner, 1962: 13, 116).

This line was continued in the geopolitical tradition, where the thesis of the “pressure of borders” in a “suffocatingly close space” logically suggests the existence of some “life instinct” resisting this pressure and assuming a historically defined “life form”. The classics of geopolitics interpreted the manifestations of this instinct in connection with the Darwinian concept of the struggle for existence, which logically led K. Haushofer to the “border organism” postulate

as a life form filled with “a single vital will” (Haushofer K., 2003: 231-247).

SIBERIAN FRONTIER

Conventionally, two phases of the external frontier can be defined in this period. Chronologically, the first phase covers the 70s of XVI - beginning of XVII century, and the second one - the beginning of XVII - first quarter of XVII century. And the space vector of the external frontier was presented by the northern and southern areas, which were considerably different.

With respect to the outer northern Siberian frontier it could be said that its first phase began before the Southern one, with coming of the first free fishermen, coast-dwellers in the northern part of the Ugra land, located to the East from Urals (Pavlov P.N., 1972: 61), and was completed with the distribution of power of the Moscow government to the territory of Mangazeya and construction of burgs in these lands (Miller G., 1999: 386). The only driving force in the north was the desire of manufacturers, coming from different strata of Russian society to obtain income through production and sale of «soft stuff». For thirty years, the territory had the status of the external frontier of the Russian state. Here the situation of unstable balance disclosed itself to the greatest degree. On the one hand, the northern territories of West Siberia were not included directly in the Russian state, the power of Tsar was not extended to them, there were no local bodies to exercise power on his behalf. On the other hand, there were lots of Russian people in the region, who actively reclaimed the region, successfully interacted with the representatives of local population, built their settlements, which were formally independent, but maintained connections with Russia. In fact, this area has experienced the Russian influence of the same strength as the lands located in the lower reaches of the Irtysh river and in the middle reaches of the Ob river.

Chronological framework of the external frontier in southern Siberia, cover the period of 1581-1600. The first date is the beginning of Yermak expedition to Siberia (Siberskie letopisi, 1907: 205), which facilitated the purposeful penetration of Russians to the territory beyond Urals. The final date demonstrates the transition from external frontier to internal one. At this time, the momentum of progressive advance has exhausted itself, and main efforts of colonizers were directed at consolidating and reclaiming the inland territories. Construction of Verkhoturye and Turinsk could serve as a proof for that (Miller G., 1999: 367, 369).

External Siberian frontier, which was located in the southern part of Western Siberia, had a number of its features.

The first feature was that the initiative to advance deep into the territory belonged primarily to the Government and was executed mainly by the soldiers. The basic form of this development was the creation of fortified towns and burgs. With respect to this feature the frontier influence was manifested in the fact, that due to the instability of relations with local inhabitants and natural disasters location of burgs was changing frequently. This can be seen most vividly on the example of Narym burg (Butsinskii P.N., 1893:16).

The second feature was that the advance of Russians to south-east faced a more tough opposition of autochthonous inhabitants of Siberia, than the one in the north, and authorities frequently were using all means to suppress it. For example, the future governor of Pelym Peter Gorchakov and secretary Nikifor

Trahkaniotov were instructed to «lure the Pelym prince Ablegerim, also his elder son Tagay, also his nephew, also the grandchildren of Pelym prince, all of them, lure, and terminate and his best five hundred men, which are the most bold ones, from whom the unrest came, find them, take and terminate» (RIB, 1875: 107). Rejection to Russians was reasoned by two factors. First, the south had more native population, than the north. Second, this area had potestary formations in the form of Siberian Khanate, Kondinsk principalities and Pied horde. If the Siberian Khanate collapsed after the expedition of Yermak, the Kondinsk principality and Pied Horde, becoming a part of the Russian state, retained their autonomy and independence of internal life.

The third feature – rapid transition of the external frontier to the internal one. This process began after seventeen years after Russian penetration to the southern part of Siberia (1581-1598). The consequence is the emergence of a more or less sharp boundary of the external frontier. This boundary was not something static, it is always in a mobile state. Nevertheless, we can assume that in 1598 in an easterly direction she went to the Ob River basin to the confluence of its tributary Chulym.

The fourth feature is establishing a rigid state system of subordination of the local population to Russian colonizers. Payment of yasak tax, as the main form of render, went only to the Tsar's treasury. It is important to emphasize that the collection of yasak was done at the territory of the frontier, where there was still an instable balance of relations between local population and the Russian colonizers. For example, it is evidenced by the writing from Moscow the to Vasily Golovin, Verkhotursk governor: “And you are being instructed to have the same profit of our yasak in advance from those Tatars and Ostyaks paying yasa, they will have the ability to pay it” (Akty istoricheskie...1841: 10). I.e. although the obligation to pay yasak is declared, but its size is not strictly defined. In the northern direction the relations between the Russian and the local population were lead by trade, although there were sporadic attempts to impose a yasak to the local population (RIB, 1875: 820).

The fifth feature follows from the differences in climate and is expressed in specifics of economic activities. In southern Siberia, climatic conditions to a greater extent than in the north, contributed to the development of traditional economic activities of Russian people. It is commonly known that this occupation is agriculture, which contributed to the settlement of the permanent population in the reclaimed lands. In the first instructions to burgs being built in potentially agricultural zone, the requirement is met to deliberately start and promote the development of plough-lands (Miller, 1999: 342, 347.375). Later, in the conditions of a small number of Russian people in Siberia, there were attempts to lay the burden of organizing the local agriculture to the local population (RGADA: 185]. Hence, the contact zone between Russians and autochthonous inhabitants of the frontier expanded. In the north the nature of colonization was largely determined by fur-trade and fishery industries.

Second stage of expansion of the northern external frontier was done at the territory of Eastern Siberia. The starting date of this process could be considered as 50-80s of the XVI century, to which a number of notes on penetration of Russians to the shores of Yenisei River relates (Pamiyatniki...1883: 48).

The main driving force of the impact of colonization were still coast-dweller

industrialists. But compared with the first phase of the frontier a significant role was played by the soldiers in this process. Such were organizers of expeditions to Siberia, information on which was collected by Isaac Massa (Alekseev M.P., 1932: 258), and Berezov Cossak Mikhail Kashmylov, who imposed yassak on Tungus people of Turukhansk (Miller G., 2000: 29). Mainly, reclaiming this territory of Siberia took place peacefully, because the local population many times exceeded the number of Russian explorers, and in case of an armed clash, the latter found themselves in extremely unfavorable conditions. Also there was an effect of the fact, that the industry people, contrary to soldiers, were not professional militarists and were not interested in worsening the relations with the local population. Although, as historians write, armed clashes occurred, as soon as the slightest reasons or occasions appeared. It was affected by suggestion, i.e., the counteraction of “us” and «them» ethnicity driven kind.

Despite the fact that data on the distribution area of the external frontier in the north of eastern Siberia are scarce enough, we can roughly determine its territorial boundaries. By the end of this phase, that is, by 1620, when the Tsar’s decree banned the movement along the coast of Siberia via northern sea way (Pavlov P.N., 1972: 73), the Russians passed through Taimyr, visited Thaddeus island and the Gulf of Sims (Okladnikov A.P., 1979: 178), within the boundaries of basins of the left affluents of Lena river (the trip of Penda) (Okladnikov A.P., 1979: 170-177). State colonization movement came to this land with a delay of 10 years.

Development of a second wave of southern direction of external Siberian frontier should be dated from 1604 to 1621. The first date - is the construction of Tomsk (Miller G., 1999: 403), and the Russian advance into the upper reaches of Ob river, and since 1621 with the construction of a Melesskiy burg (Miller G., 2000:185) the external frontier begins to transform into the internal one. At this phase, the external frontier to the south of the Russian colonization has not gone beyond the Western Siberia, because its development took place more controversially than in the North. This was facilitated by several factors. The first factor is the more stubborn, and organized resistance of the nomads. For example, the Tomsk military governors cited as one of the reasons for the impossibility of creating the Melesskiy burg, that in this place «black Kolmaks wander, and peoples from many other hordes and want to be under the city of Tomsk with war» (Miller G., 2000: 304). This historical fact is a clear indication of the presence of a moving boundary in the south of Siberia. The second factor – the more aggressive policy of Moscow, which in a situation of military confrontation demanded the unconditional subordination of the indigenous population and rigorous payment of yasak by them. The third factor – the Time of troubles in Russian statehood. The Moscow government was not able to fully fund and to support with cadre forces the authority of Siberian governors, so the main challenge was to maintain the acquired lands. So in 1608 close to Berezovsky burg a major revolt of indigenous population against the Russian authorities in Siberia took place, and it was a great deal of difficulty to suppress it (RIB, 1875: 171). This fact proves the fragility of Russian power in the Frontier. The main outcome of the development of southern direction of the external frontier in the first quarter of the XVII century was the expansion of the Russian state power to the whole territory of Western Siberia.

In view of geographical peculiarities in the second phase of development of external Siberian frontier, in most cases contacts of the northern and southern flows of Russian colonization are not noted. Higher rates of colonization in the northern direction in Eastern Siberia have contributed to the subsequent period of its relatively rapid entry into the Russian state.

At the beginning of the XVII century, in some territories of Western Siberia the stage of external frontier began to transform into the internal one. Internal frontier was a multilevel structure (system) of interaction of Russians with the indigenous population.

One component of the internal frontier was formed by the economic development, which evolved in a specific pattern. First came the industrialists, as long as the main Siberian wealth were furs, or soldiers, sent by the state for accession of new lands. Then, in the suitable lands farmers and artisans appeared to provide food and necessary household belongings to the industrialists and military men. As soon as agriculture, handicraft, fishing began to give the product surplus, a more or less organized trade started to appear. Nevertheless, in this process a common feature was interchanging of roles of its participants. Thus, according to documents, of Siberian order, Tarsk county soldiers had 30 villages, repair shops, 6 floodplains and 77 plough-lands (RGADA: 299-344). In addition to it, a specific social group of Siberia were the «wandering people». Such phenomena demonstrate, that the Siberian social structure was in the stage of formation, which was typical for any frontier society. Western Siberia was the kind of experimental field, where in the internal frontier Russian people adapted their skills to the specific conditions of the new territories. Since the beginning of the XVII century a foundation as laid, through which Russian explorers were able so quickly, within 30-40 years to reach the Pacific Ocean.

In the beginning of the XVII century, social structure of the Russian population of the internal frontier had a number of specific features. Among Russians dominant social groups were industrial and soldier population. Class division was largely a formality, the boundaries between social groups were vague, and economic specialization was absent. Therefore, the inhabitants of the internal frontier were characterized with both horizontal and in some cases vertical mobility, inherent, however in all traditional societies being in the stage of formation. Many social strata had no single main occupation, as long as often they were engaged to some crafts. For example, in the first quarter of the XVII century the soldiers often sold lanterns and fat for candles and also the ready candles, and sometimes such “products” and “goods” as “tubs for a sovereign’s bath, basts for renovation of state-owned ships, caskets and paper, “to the gathering house for state affairs”, hop, nails, axes, etc (Nikitin N.I., 1988: 174-175). By the end of the first quarter of XVII century in Siberia, there were all the main social groups that existed in Russia. At the same time, indigenous people of the internal frontier transformed from the tributaries to citizens, paying a specific tax – a rent in the form of yasak.

Conclusion

Political structures in the context of internal Siberian frontier had a number of specific features. Interaction between center of the country and its periphery was done via a special body - first the Ambassadorial department, and then Kazan department, but in the beginning of the XVII century the territory of Siberia,

which was under Russian influence, was not so great as to create a special body to control its affairs. A distinctive feature of Siberia was presence of a strong governing department, when an administrator in the field had a broad set of rights and responsibilities to address current issues. But only such a system of local governance was matching the needs of frontier areas development. During the studied period the authority over the Siberian natives was kept largely due to the military superiority of Russians. In conditions of unstable balance relations with the natives were extremely controversial, including both military confrontations, especially during troubled times, and peaceful interaction.

In the beginning of the XVII century ideological influence from the side of Russian Orthodox Church was very insignificant. A number of churches and monasteries were founded in Siberia, which allowed launching Tobolsk diocese. Despite this, a significant part of colonists, only nominally observed the Christian rituals and traditions (RGADA: 7). During the studied period the church in Siberia did not have such an impact on secular authorities, which was observed in the central part of the country. Nevertheless, in Siberia the monasteries were founded, with plough-lands, craft shops, industries, the temples with rural and urban clergy were created – all of this expanded the contact zone of interaction between the Russians and the local population. However, the success of missionary activity was not noted.

The greatest difficulties arise with identifying the internal-civilization frontier. Its well-known manifestation is distribution of a number of legal norms of European Russia to the Siberian territory, for instance awarding the status of recruited soldiers to Cossaks, despite of their previous social adherence, singular awards of the ranks of “boyar children” and noblemen of “Moscow list” to the representatives of high local authorities, which gave them a general status of provincial Russian noblemen. The noble exiled foreigners and representatives of native noblemen, accepting the Russian citizenship, kept their privileged status.

So, the end of XVIth – first quarter of XVIIth century is one of the bright periods of development of Siberian frontier. Within the relatively short period of time development of all stages of frontier development can be followed. On the grounds of the stated above the conclusion can be made, that the situation of unstable balance on its all manifestations was a distinctive feature of this period of colonizing the Siberia.

References:

Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссией императорской Академии наук. Т. II. - Спб., 1841.

Алексеев М. П. Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и писателей. XVII век. Т. I. - Иркутск, 1932.

Буцинский П. Н. К истории Сибири: Сургут, Нарым, Кетск до 1845 года. - Харьков, 1893.

Ирвинг В. Рип Ван Винкль // Ирвинг В. Новеллы. - М.: Гослитиздат, 1954.

Миллер Г. Ф. История Сибири. Т. II. - М., 2000.

Никитин Н. И. Служилые люди в Западной Сибири в XVII веке. - Новосибирск, 1988.

Haushofer K. Granicy v ih istoricheskom i politicheskom znachenii //

- Klassika geopolitiki, NN vek: sb. / sost. K. Koroljov. - M.: AST, 2003. - S. 227-598. - (Philosophy).
- Окладников А.П. Открытие Сибири. - М., 1979.
- Павлов П.Н. Пушной промысел в Сибири XVII века. – Красноярск, 1972.
- Памятники дипломатических сношений Московского государства с Англией Т.И. (с 1581-1604г.). - Спб., 1883.
- Резун Д.Я. Сибирь, конец XVI – начало XX века: фронтир в контексте этносоциальных и этнокультурных процессов. – Новосибирск, 2005.
- Русская историческая библиотека. - Спб. 1875. Т.И.
- РГАДА. Ф.214. Оп.1. Кн.5.
- Сибирские летописи, изданные императорской Археографической комиссией. - Спб. 1907.
- РГАДА. Ф.199. Оп.1. Портф.478.Ч.И. Д.№7
- Turner F.G. The Frontier in American History. - N.Y., 1920.
- Turner F. J. The frontier in American history. N. Y.: Henry Holt And Company, 1962. 373 p.
- Шиловский М.В. Фронтир и переселения (сибирский опыт)// Фронтир в истории Сибири и Северной Америки в XVII-XX вв. - 2003. - Вып.3. - С.101-118.

References:

- Akty istoricheskie, sobrannye i izdannye Arheograficheskoi komissiei imperatorskoi Akademii nauk. Т.И. - Spb., 1841.
- Alekseev M.P. Sibir v izvestniakh zapadnoevropeiskih puteshestvennikov i pisatelei. XVII vek. Т.И.- Irkutsk, 1932.
- Butsiinskii P.N. K iistorii Sibiri: Surgut, Narym, Ketsk do 1845 goda. - Harkov, 1893.
- Irving W. Rip Van Vinkl // Irving V. Novelty. - M.: Goslitizdat, 1954.
- Miller G.F. Istoriiia Sibiri. Т.И. - M., 2000.
- Nikitin N.I. Slujilye Iiudi v Zapadnoi Sibiri v XVII veke. – Novosibirsk, 1988.
- Haushofer K. Granicy v ih istoricheskom i politicheskom znachenii // Klassika geopolitiki, XX vek: sb. / sost. K. Koroljov. - M.: AST, 2003. - S. 227-598. - (Philosophy).
- Okladnikov A.P. Otkrytie Sibiri. - M., 1979.
- Pavlov P.N. Pushnoi promysel v Sibiri XVII veka. – Krasnoarsk, 1972.
- Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Angliiei Т.И. (s 1581-1604g.). - Spb., 1883.
- Rezun D.Ia. Sibir, konets XVI – nachalo XX veka: frontir v kontekste etnosotsialnyh I etnokulturnyh protsessov. – Novosibirsk, 2005.
- Rəsskaia istoricheskaia biblioteka. - Spb. 1875. Т.И.
- RGADA. F.214. Op.1. Kn.5.
- Sibirskie letopisi, izdannye imperatorskoi Arheograficheskoi komissiei.- Spb. 1907.
- RGADA. F.199. Op.1. Portf.478.Ch.II. D.№7.
- Turner F.G. The Frontier in American History. - N.Y., 1920.

Turner F. J. The frontier in American history. N.Y.: Henry Holt And Company, 1962. 373 p.

Shilovskii M. V. Frontir i pereseleniia (sibirskii opyt) // Frontir v istorii Sibir i Severnoi Ameriki v XVII-XX vv. - 2003. - Vyp.3. - S.101-118.

МРНТИ 03.01.07

Z. Zh. Mardanova ¹

¹S. Toraighyrov Pavlodar State University
the Head of the History of the Department, Candidate of Historical Sciences,

S.N. Mamytova ²

²professor, doctor of Historical Sciences
Pavlodar, Kazakhstan

FORCED MIGRATION IN KAZAKHSTAN IN THE FIRST HALF OF THE XX-TH CENTURY: MAIN TENDENCIES AND CONSEQUENCES

In this article, taking into account the modern historiographic situation, the results of a retrospective analysis of ways and methods of implementing violent migration policy in Kazakhstan in the first half of the XIX century are presented.

Based on the principles of historicism and objectivity, the main tendencies of deportation and its consequences for the process of population reproduction in Kazakhstan were revealed.

Keywords: migration, deportation, totalitarianism, special settlements, marginals, discrimination, forced labour, rehabilitation.

З.Ж. Марданова¹

¹С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к.

С.Н. Мамытова²

²т.ғ.д., С. Торайғыров атындағы ПМУ-нің профессоры

XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДА ЗОРЛЫҚ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫ: НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ ЖӘНЕ САЛДАРЫ

Бұл мақалада, қазіргі заманғы тарихнамалық жағдайды ескере отырып, Қазақстанда XIX ғасырдың бірінші жартысында күштеп жүргізілген көш-қон саясатың іске асырудың жолдары мен тәсілдеріне ретроспективті талдаудың нәтижелері ұсынылды. Тарихилық және объективтілік принциптеріне сүйене отырып, депортацияның негізгі үрдістері және оның салдары анықталды.

Кілт сөздер: көші-қон, депортациялау, тоталитаризм, арнайы қоныстар, маргиналдар, дискриминациялау, күштеп еңбек еткізу.

Марданова З.Ж¹.

к.и.н., зав. кафедрой истории Казахстана

¹Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова

Мамытова С.Н².

²д.и.н., профессор ПГУ им. С. Торайгырова

НАСИЛЬСТВЕННАЯ МИГРАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В данной статье с учетом современной историографической ситуации представлены результаты ретроспективного анализа путей и методов реализации насильственной миграционной политики в Казахстане в первой половине XIX века. Опираясь на принципы историзма и объективности, выявлены основные тенденции депортации и ее последствия на процесс воспроизводства населения в Казахстане.

Ключевые слова: миграция, депортация, тоталитаризм, спецпоселения, маргиналы, дискриминация, насильственный труд, реабилитация.

Introduction

The study of historical lessons forced migration in Kazakhstan in the first half of the XX-th century is a very important and urgent task of historical demography. A retrospective analysis of the conditions for the implementation of the Soviet migration policy, carried out taking into account the modern historiographic situation, will reveal the main trends, place and role of deportation in the system of a large-scale repressive state policy, as well as its consequences on the reproduction of the population of our country.

Methodology of the study

The reliance on the principles of historicism and objectivity allowed us to determine the historical process, to analyze the events that were influenced by the socio-political decisions of the period under study in the development of Soviet society. During the preparation of the article, the problem-chronological and comparative-historical methods were used, through which an attempt was made to consider the dynamics of migration policy in the context of the development of the Soviet state, its particular implementation in Kazakhstan. Structural and functional analysis facilitated the study of migration policy as an integrated system with a complex structure.

Literature review

This problem was mentioned in the works of such Western scientists as Wheatcroft S.G., Anderson B.A., Silver B.D., Conquest R. [1].

Among Russian scientists of particular interest are the works of I.E. Zelenin, who reveals the “white spots” of solid collectivization and the policy of eliminating the kulaks as a class [2].

In the dissertation L.N. Ignatieva paid much attention to the formation of the population of Kazakhstan in the late XIX - first quarter of the XX century during the main migration flows (dekulakization, deportation, evacuation, organizational recruitment, development of virgin and fallow lands) [3].

The modern historiographic situation in Kazakhstan, unfortunately, does not provide an opportunity to obtain an exhaustive description of the historical process under study. A number of generalizing papers have examined some of its aspects [4].

The lag in the complex study of the problem was undoubtedly influenced by the long ideological pressure that deprived the possibility of objective study, as well as the restriction of access to important archival materials.

Main part

The first half of the twentieth century was a time of maximum expansion of Soviet resettlement policy. At this time all the main migration types emerged, which on the basis of their nature, are classified as: voluntary, forced (evacuation, refugee), “voluntary-compulsory” and coercive.

Forced deports of social character are in the focus of our special interest. Forced migration can be defined as the movement of large numbers of people, undertaken by the State in relation to its citizens or others through coercion. Forcing itself may be at the same time direct or indirect. In the first case we are dealing with forced migration, in the second - with the combination of voluntary and forced migration. Kazakhstan became a territory where all the mentioned types of migrations were continuously practiced.

Deportation (forced migration) is one of the specific forms or varieties of political repression. The term “deportation” was first recorded in the Dictionary of Foreign Words 1988 edition, from the Lat. *deportatio* - exile, expulsion from the country as a measure of criminal or administrative punishment [5, p. 7]. This concept is relatively new in literature and press, though it was used by authorities in the secret documents in 1940-ies.

Deportation as a way to implement the state policy of suppressing the people is recognized by the law of the Republic of Kazakhstan “On the Rehabilitation of Victims of Political Repression,” which states that “political repression is recognized as the various enforcement measures used by the state for political reasons in the form of deprivation of liberty ... Evictions of population groups from dwellings, exile, banishment... forced labor in a restriction of freedom, as well as other deprivation or restriction of the rights and freedoms of persons recognized as socially dangerous to the state or political system by class, social, national, religious or other grounds “[6, p. 35].

The administrative (non-judicial) character is the defining feature of deportation as a repression. Deportation decisions were taken, as a rule, by the party and the government, at the initiative of the OGPU-NKVD-KGB. This puts the deportation beyond the competence and legal framework of the Soviet justice. Soviet authorities used forced migration as neutralization and isolation of potential opponents. In this case, an aggravating circumstance is the principle of collective responsibility of the family, social classes and ethnic groups.

Forced migration was accompanied by all the social and political movements of Soviet power. First deportations apply only to members of the political opposition, but gradually, closely intertwined with the ideas of dispossession and ethnic cleansing, has become the central mechanism of implementation.

In contrary to popular opinion that the Soviet government began deportation only in the thirties, it can be argued that it started in the very first

years of the Bolsheviks regime. Though, a set of local operations of 20s does not yet reveal the systemic and rigid character of political will which will be found and developed in the 30s. Undoubtedly, the use of deportation as a preventive measure against potential opponents of the regime, the dissidents, were sufficiently expressive symptoms of the large scale repressive policies.

Internal forced migration in general, from the deportation of Cossacks in 1919 up to deportations of “parasites” in the mid-1950s., - is a large-scale historical phenomenon that affected more than 6 million people (including 2 million - to Kazakhstan). They are part of a totalitarian state system migrations in the USSR due to a complex mix of political and economic factors. The so-called “kulak exile” and total deportation of people in the Great Patriotic War were their basic and most significant elements.

From the point of view of the current classification, there are four classes of repressive migration or deportation: the social, ethnic, religious and political lines. The motives of forced migration - a combination of political and economic factors.

Theoretical, political, ideological factors are the primary aspects of the policy: preventive “purification” from potentially dissenting, adjustment of ethnic homogeneity in territories.

However, starting in the 30’s, the role of the economic component becomes a priority, and with time, as a rule, it removes the initial political impetus: cheap (almost free) labor, thrown to the destination, according to the plans of industrialization, collectivization, and colonization.

The study of official documents showed that in the 30 years of colonization, resettlement tasks of government were implemented in two directions: special resettlement and deportation or voluntary resettlement planning and mobilization, between which there was a kind of differentiation on a geographical basis. Organized recruitment (not repressive migration) was used by the government for the resettlement of people in areas with favorable climatic conditions (North Caucasus, Ukraine, Eastern Siberia, South, North-East Kazakhstan, the Far East). Gulag was focused, as you know, mainly for the development of resource-rich uninhabited areas with severe climatic conditions (Norilsk, Kolyma region of BAM, the steppes of Kazakhstan, etc.). The study of official statistics showed that the difference was purely theoretical.

The system of special settlements, formed in the course of peasant deportations, covered the European North, the Urals, Western Siberia, Kazakhstan. The territory of Kazakhstan in this respect was the most versatile macro geographical area in the USSR, where all major types of migration coexisted: forced, voluntary, and voluntary-coercive.

Kazakhstan, having a huge natural potential, but experiencing an acute shortage of labor for its operation, had become the main area for resettlement. By 1933 Kazakhstan accounted for 97% of all the deportees and continued to have the priority. Interaction of forced migration eventually led to the creation of such industrial enclaves in the territory of Kazakhstan as Karugol, virgin lands of northern Kazakhstan, functioning according to the laws and principles of the forced economy. The real boom of deportations was brought by World War II

and its related events. It added lots of new and tragic to the concept of forced migration.

Overall, the study finds that forced migration over time strengthens the commitment of the Soviet system not primarily to the class, but to the ethnic criteria of repressions. A classic example is the so-called “punished peoples”. The official version of the individual nation’s total deportation was a punitive action for committing “treason” or prevent the possibility of its commission. In fact, preventive deportation is the punishment even not for the potential betrayal, but for “... belonging to a nation, with foreign compatriots of which the war is carried out” (P.Polyan ...). Party leaders determined the geography of the so-called “unreliability” and together with the native land the “punished peoples” were deprived of the relative statehood - autonomy.

Regardless of any statistics imposing collective guilt and collective punishment on the basis of ethnicity is a clear crime against humanity. In fact, ten peoples were subjected to total deportation. Seven of them - the Germans, Karachai, Kalmyks, Ingush, Chechens, Balkar and Crimean Tatars, were also deprived of their national autonomy (the total population - about 2 million people, the area inhabited by them before deportation is more than 150 thousand square km.). Three peoples - the Finns, Koreans, and Meskhetian Turks experienced total deportation.

In general, the statistical analysis of archival data on the distribution of all the deported peoples on the USSR territory has revealed that Kazakhstan as a collection area for deportation and migration occupied the 4th position in 1938 after the Urals, Western Siberia, and the North. However, by 1945, Kazakhstan promotes to the 1st position and retains this position until 1953.

The vast majority of Chechens, Ingush, was sent to Kazakhstan (239,768 Chechens and 78,470 Ingush). Several areas of Kazakstan, including Pavlodar oblast, were a collection area for Chechens. Pavlodar oblast is recorded in archives as a place of deportees collection back in 1930. The records reveal that in 1939 more than 100 families of deportees were settled in Koryakovsk trade of Kazsol trust in Pavlodar oblast.

“Affection” for Kazakhstan continued in 1941, when mass preventive deportation of the German and the Finnish population from the Volga region, the Crimea, the Northern Caucasus, Transcaucasia, and the Kola Peninsula was carried out. In the result of mass deportations more than half (52.4%) of Soviet Germans were concentrated in Kazakhstan. In 1959, the Germans in Kazakhstan were the fourth largest nation, and in 1989 - even the third (surpassing Ukrainians). Kazakhstan became the main deportation area also for Chechens (77.2%), Ingush (96.8%), and Karachai (56.4%) and Balkar (50.6%). By the end of 1945 there were 967,085 households, or 2 342 506 people in special settlements. The total number of deportees increased rapidly in Kazakhstan in 1938-1945. The 8-9-fold increase in the number of deportees is fixed.

Forced migrations were practiced in the USSR from 1919-1920 to 1952-1953., that is, within the third of a century, during which the deportation technology only improved and perfected. Forced migrations of this scale exerted significant influence on the entire system of Kazakhstan’s population, dramatically breaking or slowing the natural course of the demographic development of ethnic groups. Meanwhile, almost all of the deported contingents showed remarkable

acclimation ability and managed to adapt to the new conditions of life, and, despite the discrimination status, give good education to their children.

Deportation was unprofitable for the state on a macroeconomic level as it interfered with the everyday life and regular labor cycle of the million families, led to the abandonment of land and villages and the loss of labor skills and traditions, the decline of agriculture and industry, as well as the costs of relocation, reconstruction, secondary arrangement in place, etc. Loss of millions of people caused by the famine and violations related with deportations created serious additional problems in the Great Patriotic War, including the mobilization aspect.

Forced migration led to the formation of “internal Diasporas” almost in every repressed ethnic group. With the collapse of the Soviet Union and the formation of the independent states, these “internal Diasporas” gained official international status that had both the negative and positive sides.

Controversial and still unresolved is the issue of rehabilitation of deported peoples. In this respect, the ethnic groups were divided into three categories. The first group consisted of Karachay and Balkar - rehabilitated people (their rehabilitation was at least satisfactory in all formal criteria). The second group consisted of the Chechens, Ingush and Kalmyks - partially rehabilitated people (rehabilitated in civil, administrative and public respects, but not in the territorial one). The third group - Germans, Crimean Tatars and Meskhetian Turks - not rehabilitated people, whose rehabilitation has been reduced to political or civil rehabilitation, but not to the administrative state and territorial.

Deportation of peoples originally contained a potential conflict for the future. “Some current tensions, for example, the Ossetian-Ingush conflict, and some others have their roots in the criminal deportation policy of the Soviet state,” which is characterized in the national historiography as a “crime of the totalitarian regime” [7].

Although more and more amount of time is separating us from the period of the repressive Soviet system and its mechanisms, we are still not always able to distance from the devastating consequences of both economic and socio-political nature, which resulted in a dubious social experiments and historically unjustified decisions of the state in forced migration.

Transfer to a marginal, or peripheral and discriminatory state can be considered as the most serious consequence of deportations. Artificial marginalization in society has had an enormous size and has become one of the ways to address political and economic problems. Undoubtedly, migration has been one of the most important and stable channels of population formation in Kazakhstan. The demographic aspect of the problem is very important here. When thinking about how many kulaks, how many Germans, Koreans, and people of the North Caucasus has Kazakhstan settled over the years of deportation, it can be stated that the demographic blow of 1932-1933 caused by famine and Kazakhs’ carting away, has been compensated and overcome.

Conclusion

Based on the study, we concluded that since the beginning of the 1930s Kazakhstan has become one of the main regions of the country where the colonization and resettlement tasks of the Soviet totalitarian state are being implemented. Forced migration became the key vector of the ethno-demographic development of Kazakhstan in the first half of the XXth Century,

when mass collectivization took place, which under the root destroyed peasants with entrepreneurial skills. A significant factor in increasing the scale of population migration was the famine of 1932-1933, which was the direct result of collectivization. Under the influence of these factors, there was a significant reduction in the number of the titular ethnoses of the population, a decrease in the rates of its natural growth, which continued up to the present time. In the process of further development of the topic, it is necessary to master an extensive array of primary documents that are stored not only in the central archive, but also in the regional, district, and departmental archives. To introduce them into scientific circulation, in our opinion, it is necessary to develop and introduce new information technologies.

References:

Wheatcroft S.G. More light on the scale of repression and excessive mortality in the Soviet Union in the 1930s // *Soviet Studies*, vol.42, no.2, April 1990; Anderson B.A., Silver B.D. Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR // *Slavic Review*, vol.44, Fall 1985; Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the terror famine*. L., 1986.

Zelenin I.E. On some "white spots" of the final stage of continuous collectivization // *History of the USSR*. - M., 1989. - № 2; it's the same. Implementation of the policy of eliminating the kulaks as a class (autumn 1930-1932) // *History of the USSR*. - M., 1990. - № 6.

Ignatieva L.N. The role of migration in the formation of the population of Kazakhstan. - Barnaul, 2006 // <http://cheloveknauka.com/rol-migratsii-v-formirovanii-naseleniya-kazahstana#ixzz59hCH4qzC>

Asylbekov M.Kh., Galiyev A.B. Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980). - Alma-Ata, 1991; Aldazhumanov K.S., Aldajumanov E.K. The deportation of peoples is the crime of the totalitarian regime. - Almaty, 1997; Alekseenko A.N. The population of Kazakhstan in 1926-1939 // *Computer and historical demography*. - Barnaul, 2000. - pp. 9-26; Zhumasultanov T.Zh., Ibraev A.T. The population of Kazakhstan from ancient times to our days. - Almaty, 2000.

Soviet village by-OGPU-NKVD eyes: 1918-1939. Documents and materials. In 4 parts / Comp. Berelovich A., Daniel B. - M., 2000. - T. 3. - 1930-1933. - M., 2003. - 864 p. - S.398.

Dobkin AI Disfranchised, 1918-1936. // *Links: Historical Almanac*. Moscow, 1992, s.607.

History of political repression and lack of freedom in the Soviet resistance. Book. In 2 parts - Moscow, 2002. - Part 2. - 380 p. - S. 83.

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL-ECONOMIC HISTORY**

МРНТИ 83.01.21

Бегалиева А.К.¹, Амирханов М.Б.², Айтуарова Б.М.³

¹ҚазНУ имени аль-Фараби, ст.преподаватель факультета
двузовского образования

²ҚазНУ имени аль-Фараби, ст.преподаватель факультета д
вузовского образования

³кандидат социальных наук, ст.преподаватель факультета
двузовского образования, ҚазНУ имени аль-Фараби

**УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ПРОМЫШЛЕННЫМ
СЕКТОРОМ ЭКОНОМИКИ В 20-Е ГОДЫ XX В.**

В статье вопросы управления промышленным сектором экономики в 20-х гг. XX в. рассматриваются с позиции неинституционального подхода, позволяющего выявлять обратные связи между экономикой и политическими институтами. Авторы доказывают, что, нэп не был законченной и целостной системой управления и представлял собой набор не всегда согласованных мер по ликвидации основных диспропорций народного хозяйства. Управленческие решения вполне вписывались в общую схему утверждения механизма централизованного управления государственной промышленностью, а рыночная тенденция реализовывалась преимущественно в периферийных секторах экономики. Попытки приспособления государственного сектора экономики к рынку в целях преодоления последнего создавали питательную среду для кризисных явлений.

Ключевые слова: новая экономическая политика, управление, промышленность, рыночные отношения, трест, Совнарком, внешняя торговля.

Бегалиева А.К.¹, Амирханов М.Б.², Айтуарова Б.М.³

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ЖОО-ға дейінгі білім беру
факультетінің аға оқытушысы

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ЖОО-ға дейінгі білім беру
факультетінің аға оқытушысы

³Әлеуметтік ғылымдар кандидаты, әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы

**XX Ғ. 20-ЖЖ. МЕМЛЕКЕТТІК ЭКОНОМИКАНЫҢ
ӨНЕРКӘСІП САЛАСЫН БАСҚАРУ**

Мақалада XX ғ. 20-жж. экономиканың өнеркәсіп секторын басқару мәселелері экономика мен саяси институттар арасындағы кері байланысты

көрсетуге мүмкіндік беретін неоинституционалды тәсіл тұрғысынан қарастырылады. Авторлар жәс аяқталған, тұтас басқару жүйесі болмағанын дәлелдейді және халық шаруашылығының негізгі диспропорциясын жою бойынша шаралар әрқашан жүргізіле бермегенін көрсетеді. Басқарма шешімдері үнемі мемлекеттік өнеркәсіпті орталықтан басқару механизмін бекітудің жалпы схемасына сай келді, ал нарықтық ұстаным экономиканың перифериялық секторында жүзеге асты. Экономиканың мемлекеттік секторын нарыққа ыңғайластыру дағдарысты құбылыстарды туғызды.

Ключевые слова: жаңа экономикалық саясат, басқару, өнеркәсіп, нарықтық қатынас, трест, Халық комиссарлар кеңесі, сыртқы сауда.

Begalyeva A.K.¹, Amirkhanov M.B.², Aituarova B.M.³

¹KazNU named after al-Farabi, senior lecturer of the faculty of pre-university education

²KazNU named after al-Farabi, senior lecturer of the faculty of pre-university education

³candidate of social sciences, senior lecturer of the faculty of pre-university education, of KazNU named after al-Farabi

MANAGEMENT OF THE STATE INDUSTRIAL SECTOR OF THE ECONOMY IN 20-IES OF THE XXTH CENTURY

In the article the questions of the state industrial policy of the 1920s are considered from the perspective of neoinstitutional approach that identifies feedback between the economy and political institutions and explore real but not only formal management practices. It is shown that the NEP management system was not complete and holistic. It consisted of a set of not always correlated measures aimed at the elimination of major imbalances of the economy. Management decisions fitted into the overall scheme of approval mechanism for centralized management of state industry and market trend were implemented mainly in the peripheral sectors of the economy. Attempts to fit the public sector of economy to a market economy in order to overcome the latter provided fertile ground for the crisis. A series of crises of the twenties (the financial crisis of 1922, the crisis of sale in 1923, commodity hunger in 1924-1925, the grain procurement crisis in 1927-1928, etc.) were broken out due to the combination of natural process of market relations revival and active but poorly efficient intervention of the party-state leaders. And measures taken to overcome another crisis contributed to further decrease of the market space.

Key words: new economic policy, management, industry, market relations, trust, Council of People's Commissars, foreign trade.

Вопросы управления нэповской промышленностью (в том числе государственной) довольно основательно рассмотрены как в советской, так и в постсоветской историографии (Богомолова Е.В., 1993, Дробижев В.З., 1966. Хозяйственный механизм ...1990). Но в большинстве случаев (прежде всего, в работах по истории государства и права) речь идет о формальной институциональной составляющей

управленческих технологий (Коржихина Т.П., 1986. Непин А.Е., 1999). Но в последние годы все большее распространение получает исследование неформальных аспектов осуществления промышленной политики. Если традиционная неоклассическая теория рассматривает производство как взаимосвязь ресурсных затрат и технологий с объемами ВВП, то в рамках неинституционального подхода внимание обращается, прежде всего, на обратные связи между экономикой и институтами, определяющими «правила игры» (Орлов И.Г., 2015). При этом к анализу деятельности формальных и неформальных институтов добавляется изучение реальных (в том числе, формальных) практик. Тем самым проблема эффективности неэффективности управления приобретает еще одно, весьма важное, измерение.

Новую экономическую политику следует рассматривать не только как реальную экономику 1920-х гг., но и как модель управления и хозяйствования, нацеленную на решение задач экономического восстановления. Конечно, нэп не был законченной и целостной системой управления. Управленческие решения этого периода вписывались в общую схему утверждения механизма централизованного управления экономикой. Рыночная тенденция реализовывалась, в основном, в периферийных секторах экономики. Функционирование государственного и негосударственного секторов не было органически увязано единым рынком. В этом ключе нэп следует рассматривать как попытку приспособления государственного сектора экономики к рынку в целях преодоления последнего.

Тем не менее, как это ни парадоксально, значение нэпа состоит не столько в переходе к рыночной экономике и демонтаже сверхцентрализованной директивной системы военного коммунизма, сколько в опыте выхода из кризисной ситуации. Но антикризисный и восстановительный потенциал нэпа был ограничен рядом демографических (к 1921 г. на оставшихся от империи территориях потери населения в сравнении с 1914 г. составили около 25 млн. чел.), экономических (общий объем промышленного производства снизился в 5 раз, а сельскохозяйственное производства на 40%) и политических факторов (вооруженные выступления против коммунистического режима).

Переход к рыночным отношениям в основном завершился к осени 1921 г., побудив партийное руководство к осуществлению реформ в области государственной промышленности. Хозяйственная реформа 1921-1923 гг. в промышленности состояла в выделении в государственный сектор наиболее крупных и эффективных предприятий, более - менее обеспеченных топливом, сырьем и кадрами и подчинявшихся непосредственно ВСНХ. Соответственно была перестроена система управления государственной промышленностью. Еще в конце 1920 г. число главков и центров ВСНХ было сокращено в несколько раз, а с перехода к нэпу сопровождала некоторая децентрализация управления промышленностью. В мае 1921 г. в составе ВСНХ были созданы 16 главных управлений по отраслям промышленности, которые руководили промышленными предприятиями через губернские советы народного хозяйства.

В промышленности была восстановлена денежная оплата труда и введены тарифы, исключаяющие уравниловку. Были ликвидированы

трудоустройство армии и отменена обязательная трудовая повинность. Значительная часть предприятий была изъята из управления ВСНХ и передавалась местным органам. Помимо того, часть мелких предприятий была предоставлена в аренду государственным и кооперативным организациям и частным предпринимателям. Но переход местной промышленности на новые хозяйственные отношения оказался тяжелым и болезненным процессом. Оборудование большинства предприятий было крайне изношенным, а хозяйственные связи между различными регионами страны были прерваны в годы Гражданской войны. Многие предприятия, согласно указу Совнаркома от 9 августа 1921 г., снятые с государственного снабжения и предоставленные во власть рынка, оказались в очень трудном положении.

Опубликованный 11 августа 1921 г. «Наказ Совета Народных Комиссаров о проведении в жизнь начал новой экономической политики» предусматривал уже коренную реорганизацию главкистской системы. Для управления наиболее крупными предприятиями создавались тресты - объединения однородных или взаимосвязанных между собой предприятий, получившие определенную хозяйственную и финансовую независимость. В частности, хозяйственный расчет предусматривал право трестов (после обязательных фиксированных взносов в государственный бюджет и отчислений на формирование резервного капитала) распоряжаться доходами от продажи продукции и отвечать за результаты своей хозяйственной деятельности. Уже к концу 1922 г. почти 90% промышленных предприятий были объединены в 421 трест (из них 40% - централизованного, а 60% - местного подчинения). Правда, хозяйственную самостоятельность получили только тресты, а отдельные предприятия не стали субъектами права. Хозрасчетные права фабрики и заводы получили лишь в 1927 г.

После реорганизации ВСНХ в связи с образованием СССР вместо главков были созданы Главное экономическое управление (регулирующий и планирующий орган) и Центральное управление государственной промышленностью (орган оперативного управления). Собственно управление государственной промышленностью было сосредоточено в ЦУГПРОМе, состав Правления которого был определен постановлением Президиума ВСНХ в начале 1924 г. Председателем Правления стал Г.Л. Пятаков, а его заместителем - С.Д. Шеин. В состав Правления вошли А.И. Юлин, М.Л. Никифоров, А.П. Чубаров и В.Н. Ксандров, а также А.Н. Долгов и А.М. Гинзбург от ГЭУ ВСНХ. В свою очередь, два члена Правления ЦУГПРОМа (Шеин и Юлин) были назначены представителями в Коллегию ГЭУ ВСНХ. В составе ЦУГПРОМа были образованы функциональные отделы, бюро и отраслевые директораты. Последние создавались в целях координирования и наблюдения за деятельностью подведомственных промышленных и торговых предприятий. Обязанности между членами Правления распределились следующим образом: Пятаков и Долгов ведали финансово-бюджетным отделом, главной бухгалтерией, экономическим бюро и руководили общей деятельностью Правления. Шеин заведовал директоратом, Юлин - отчетно-ревизионным отделом, учраспредом, секретариатом и всей административной работой, а Никифоров - отделом внешней торговли и отделом управления капиталами (Орлов И.Г., 2015).

Как мы видим, созданная модель управления госпромышленностью предусматривала координацию принимаемых решений и действий в сфере планирования и реальной практики. Другое дело, что общие принципы и приоритеты промышленной политики вырабатывались партийно-государственным руководством страны, в среде которого, как уже отмечалось, не было единства.

Общее руководство экономической политикой осуществлял реорганизованный Совет труда и обороны (СТО), главой которого являлся председатель Совнаркома, а членами - наркомы по военным делам, труда, путей сообщения, земледелия, продовольствия, председатели ВСНХ и ВЦСПС. В качестве местных органов экономического управления с 1921 г. были образованы областные, губернские и уездные экономические совещания (эконо). Низовыми органами СТО стали экономические совещания на предприятиях.

В свою очередь, на созданную в феврале 1921 г. Государственную плановую комиссию (Госплан) возлагалась задача по выработке общехозяйственных (в том числе, промышленных) планов. Если СТО осуществлял общее руководство экономической политикой, а Госплан вырабатывал общехозяйственный план и увязывал интересы промышленности с другими отраслями, то ВСНХ (на правах комиссариата), проводил в жизнь утвержденные СТО планы и общехозяйственные директивы в области промышленности. По Конституции 1924 г. ВСНХ рассматривался как объединенный наркомат, руководивший республиканскими совнархозами, которые одновременно подчинялись своим ЦИК и Совнаркомам.

То есть очевиден заложенный с самого начала осуществления новой экономической политики параллелизм в управлении государственной промышленностью. Характерной чертой промышленной политики стало стремление сочетать функциональный (управление нижестоящими организациями и предприятиями по отдельным функциям планирования, снабжения, финансирования и технического обеспечения) и отраслевой (руководство целой отраслью по всем вышеуказанным вопросам) принципы. Одновременно в связи с внедрением рыночных отношений и формированием смешанной экономики усилилась роль финансово-регулирующих органов. В числе прочего возродилась кредитная система: в октябре 1921 г. был воссоздан Государственный банк РСФСР, начавший кредитование промышленности и торговли на коммерческой основе. Это открыло полосу банковского строительства и развертывания коммерческого кредита. Специально для инвестирования промышленности в 1922 г. были созданы акционерное общество «Электрокредит» и Промышленный банк, преобразованные позднее в Электробанк и Торгово-промышленный банк СССР. Кроме того, в 1922-1925 гг. был создан целый ряд специализированных банков для кредитования отдельных отраслей хозяйства и районов страны.

На пути подъема крупной государственной промышленности стоял целый ряд проблем, связанных, в том числе, с трудностями управления трестами. Согласно законодательства 1923 г., из прибыли трестов в казну отчислялось 10% в виде подоходного налога. Затем ВСНХ по соглашению с Наркоматом финансов определял размер прочих отчислений в различные

фонды, удельный вес которых неуклонно рос: с 34% в 1923/1924 г. до 43% в 1925/1926 г. Кроме того, производились отчисления в фонд улучшения быта рабочих (не ниже 10% прибыли), в тантъемы (наградные) - не более 2%, а с 1925 г. - не более 0,5% прибыли. Остаток прибыли направлялся на расширение производства - в резервный (20%) и амортизационный капитал (Коржихина Т.П. 1999: 27].

Циркуляры вышестоящих органов трестам в 1923-1925 гг. отражают весьма жесткую регламентацию их деятельности. Но анализ реальных практик демонстрирует попытки трестов обойти или даже игнорировать спускаемые свыше предписания. Например, циркулярами Президиума ВСНХ от 16 января и 22 июня 1923 г. трестам было предложено при заключении кредитных сделок с частными организациями и лицами предварительно каждый раз наводить справки о платежеспособности и деловых качествах будущих контрагентов в Российском товариществе «Кредит-Бюро». Справедливости ради, надо отметить, что целый ряд трестов общесоюзного значения не выполнял эти циркуляры до июля 1924 г. (Орлов И.Г., 2015). Приобретение и изъятие любого имущества по основному фонду трестов были связаны с изменением их уставных капиталов, что, в силу декрета от 10 апреля 1923 г., требовало санкции СТО. С конца ноября 1924 г. функции представлений в СТО по этому вопросу взяло на себя Правление ЦУГПРОМа [37. Д. 946. Л. 123-126]. В соответствии с «Положением о резервном капитале треста» от 12 апреля 1924 г. трестам предлагалось представить данные об обеспечении резервного капитала, а в случае отсутствия такого обеспечения -выработать до 1 июня план такого обеспечения [47]. Данное решение 24 апреля было подтверждено специальным циркуляром Президиума ВСНХ правлениям трестов (Орлов И.Г., 2015).

Отдельным циркуляром ЦУГПРОМа от 10 ноября 1924 г. трестам общесоюзного значения было указано на необходимость производства необходимых для трестов заказов и покупок товаров, в первую очередь, у аналогичных трестов. Мотивировалось это тем, что условия максимального сотрудничества, взаимной поддержки и взаимопомощи общесоюзных трестов являются залогом успешного развития «всего социалистического хозяйства». Однако, согласно уже сложившейся управленческой традиции, циркуляр был понят как прямое запрещение операций с предприятиями республиканского и местного значения, вне зависимости от выгоды предлагаемых последними условий. Понадобилось специальное разъяснение, что вышеуказанный циркуляр имел в виду «лишь необходимость общесоюзных трестов оказания поддержки друг другу» (Орлов И.Г., 2015).

Совнарком СССР своим постановлением от 8 января 1925 г., продублированным приказом ВСНХ от 25 января «О порядке хранения свободных денежных сумм государственных учреждений и предприятий, действующих на началах коммерческого расчета» и циркуляром правлениям трестов общесоюзного значения от 28 февраля 1925 г., обязал тресты составлять заявки на предельные размеры сумм, которые допускались к хранению в кассах по каждому предприятию треста и синдиката для удовлетворения текущих расходов. Данное постановление отменяло

соответствующие установления СНК РСФСР от 30 марта и 22 мая 1922 г., и 19 апреля 1923 г. о кассовых операциях государственных предприятий и учреждений и постановление СТО РСФСР от 25 августа 1922 г. о хранении денежной наличности в кассах государственных предприятий и учреждений для выдачи заработной платы рабочим и служащим. Теперь устанавливалось, что государственные учреждения и предприятия могли хранить в своих кассах лишь суммы, необходимые для удовлетворения текущих расходов. Предельный размер сумм устанавливался соответствующим наркоматом СССР или союзной республики по согласованию с Наркомфином Союза и республики, а для учреждений и предприятий местного значения - исполкомами советов депутатов. Сверх этих сумм в кассах могли храниться не более чем за три дня до срока выдачи, зарплаты и три после этого средства, необходимые для текущих платежей. Все остальные суммы должны были вноситься не позже следующего за их поступлением дня на текущие счета в Госбанке СССР, Промышленно-Торговом банке СССР, Банке для Внешней Торговли СССР и других кредитных учреждений, список которых устанавливается Наркомфином СССР (Орлов И.Г., 2015).

Приказом ВСНХ от 12 января 1925 г. всем трестам и предприятиям ВСНХ было предложено использовать для реализации неликвидных фондов созданную Промбанком и Электробанком контору «Реалфонд». Так как тресты упорно избегали ее услуг, ЦУГПРОМ циркуляром от 9 марта 1925 г. был вынужден настоятельно рекомендовать трестам пользоваться услугами этой конторы (Орлов И.Г., 2015). 10 марта было принято решение об утверждении коллективных договоров предприятий, получающих государственные дотации (к числу таких трестов были отнесены металлические, угольные и нефтяные), правлением ЦУГПРОМа. Очередное распоряжение ЦУГПРОМа от 22 мая 1925 г. предписывало трестам страховать принадлежащее им имущество не непосредственно в Госстрахе, а через страховой отдел Промбанка. Несмотря на то, что аккумуляция в Промбанке страховых ставок давала банку возможность увеличить свои активные операции в интересах промышленности, судя по всему, тресты нередко игнорировали данные приказы (Орлов И.Г., 2015).

Отдельным циркуляром ЦУГПРОМа 16 марта 1925 г. трестам было предложено прекратить выдачу авансов в счет заработной платы и всякого рода пособий. Но циркуляры июня и августа этого же года свидетельствуют о частом нарушении трестами данного предписания, включая разрешение командировок неправомочным лицам, выплату суточных при местных командировках, пользование спальными вагонами, выплату суточных в размере большем 1/24 месячного оклада командированного и т.п. (Орлов И.Г., 2015).

Как мы видим, «гладко было на бумаге». Несмотря на быстро распространяющийся хозрасчет, продолжали процветать бесхозяйственность и разбазаривание основных фонтов и денежных средств предприятий. Особенно отличался неразберихой начальный период нэпа. К примеру, осенью 1921 г. Главкожа отпустила Богородскому объединению кожевенных заводов 50 тыс. фунтов хрома для продажи и 80 тыс. для обмена на продовольствие. Но при отпуске не были установлены ни порядок продажи, ни минимум продажных цен. В результате почти 38 тыс. фунтов

были проданы по цене, значительно ниже рыночной. Примечательно, что этот хром прошел через 4-х лиц, служащих или ранее служивших в Главкоже, и их родственников (Бюллетень техпроминспекции НК РКИ. 1921: 1).

На государственном Измайловском заводе при приемке 22 бочек льняного масла в двух из них была обнаружена вода, а в остальных - недостача в 23 пуда. Во время приемки ниток на склад Главкустпрома № 1 в двух ящиках оказались камни. 16 сентября 1921 г. из московского Пятницкого склада Главкожи было отправлено на Осташковский государственный кожевенный завод 7 бочек дегтя весом 198 пудов 20 фунтов. По прибытии в бочках оказалось 47 пудов воды (Бюллетень техпроминспекции НК РКИ.8. № 2: 3).

Отчетность трестов оставляла желать лучшего. Так, материалы Центрального отдела статистики ГЭУ ВСНХ СССР за апрель 1924 г. показывают, что ряд трестов (Уралплатина, Русские самоцветы, Сахартрест, Северолес, Югосталь и др.) не выполнили приказ ВСНХ СССР от 25 октября 1923 г. о представлении отчетности, то есть не представили ее ни за один месяц операционного года. Подведение итогов конкурса на лучший отчет и баланс треста и синдиката в июле 1925 г. показало, что лишь 15 из них были представлены к премированию, но с оговоркой, что и они не полностью отвечают всем требованиям. По этой же причине было решено не присуждать первую премию (Орлов И.Г., 2015).

На работе крупной промышленности ощутимо сказывалась система государственных заказов, которые стали распространяться уже с 1922 г. К середине десятилетия госзаказ охватывал в металлической промышленности - 30% продукции, в каменноугольной - 41%, а в нефтетопливной - 44%. Но так как работа предприятий на госзаказ была тесно связана с состоянием госбюджета, финансовые затруднения государства перекладывались на поставщиков продукции (Нэп и хозрасчет. 1991: 21). Финансовое состояние трестов усугублялось тем, что на их балансе «зависли» учреждения социального воспитания (школы 1-й и 2-й ступеней, детдома, учреждения дошкольного воспитания и пр.). Несмотря на декрет СНК от 30 июля 1923 г., предписывающий трестам не позднее 1 октября передать эти учреждения органам Наркомата просвещения, и аналогичный Циркуляр ВСНХ от 26 сентября 1923 г., процесс передачи затянулся до весны 1925 г. И это несмотря на то, что трестам в конце июля 1924 г. было предписано никаких расходов по содержанию этих учреждений в 1924-1925 операционном году не производить.

Неспособность трестов конкурировать на рынке с частником обусловила быстрое и принудительное синдицирование государственной промышленности. Уже к концу 1922 г. было синдицировано 80% трестированной промышленности, а к началу 1928 г. насчитывалось 23 синдиката, которые действовали почти во всех отраслях промышленности, сосредоточив в своих руках основную часть оптовой торговли. Так как реализация готовой продукции, закупка сырья, материалов и оборудования производились синдикатами на рынке, это определило возникновение широкой сети товарных бирж, ярмарок и торговых предприятий.

В условиях нэпа экономические функции государства изменились.

Если в предыдущие годы центр устанавливал в приказном порядке натуральные и технологические пропорции промышленного производства, то теперь он перешел к регулированию цен, пытаясь косвенными методами обеспечить сбалансированный хозяйственный рост. Широкая кампания по снижению промышленных цен была начата правительством еще в конце 1923 г., а в следующем году перешли к всеобъемлющему их регулированию. Еще в апреле 1923 г. Президиум ВСНХ на основании доклада Совета синдикатов высказался за проведение дискуссии по вопросам состояния рынка и регулирования промышленных цен. Но до осени 1923 г. руководство промышленностью высказывалось за необходимость крайне осторожного подхода к проблеме ценообразования и предлагало перенести центр тяжести по регулированию цен на торговую политику трестов и синдикатов.

В целом ценовое регулирование первоначально планировалось осуществлять экономическим давлением на рынок с помощью маневрирования товарами согласно требованиям конъюнктуры, а установление твердых и предельных цен административным путем признавалось нецелесообразным. Вновь вопрос о ценовом регулировании был поднят в связи с рассмотрением в Госплане проекта Наркомфина об установлении цен на продукты массового потребления в червонном исчислении. Данный проект был вызван к жизни, с одной стороны, желанием финансового ведомства сжать «ножницы» цен на промышленную и сельскохозяйственную продукцию, а с другой стороны, возникшей «заминкой» в сбыте промышленных товаров. На заседании Президиума Госплана 9 октября 1923 г. председатель финансовой секции В.М. Смирнов высказался против предлагаемого Наркомфином принудительного сжатия «ножниц». Взамен декретирования жестких цен им была предложена система мер по их регулированию: расширение промышленного производства, удешевление себестоимости продукции, ввоз товаров из-за границы и т.п.

Но такая ценовая политика, с помощью которой государственные органы пытались управлять государственным сектором экономики, оказалась малоэффективной. Так, снижение общего индекса к 1 апреля 1924 г. имело место только в отношении отпускных цен трестов (21%), а все остальные общетоварные индексы, наоборот, демонстрировали повышение. Причем рост сельскохозяйственных цен при незначительном снижении промышленных привел к общему росту дороговизны. Кроме того, индексы промышленной группы снизились в рознице на меньший процент, чем были снижены отпускные цены. И, наконец, определилась тенденция ко все большему расхождению отпускных, оптовых и розничных цен промышленности. Как и в начале нэпа, снижение отпускных цен трестов в этих условиях оказалось на руку только посредникам (Канторович В. 1924: 103-107).

Летом 1924 г. в связи с решениями августовского (1924 г.) пленума ЦК РКП (б) о расширении производства и удешевлении изделий промышленности был открыт новый этап в снижении цен (Правда. 1924). Но эта политика привела к товарному кризису осени 1924 г., переросшему в следующем году в настоящий товарный голод (Рыков А.И. 1924: 25-26,28). Дело в том, что в ходе ликвидации «кризиса сбыта» осени-зимы 1923/1924 г. произошло снижение промышленной конъюнктуры больше,

реальными народнохозяйственными пропорциями и финансовым положением индустрии. Еще одним следствием политики снижения промышленных цен любой ценой стало образование излишков топлива в связи с нехваткой оборотных средств у государственной промышленности и «страшное», по признанию Л.Б. Каменева, отставание металлургии (Каменев Л.Б., 1924).

Для поддержания политики снижения промышленных цен были использованы даже рычаги внешней торговли. Например, 23 апреля 1924 г. СТО принял решение о выделении 50 млн. руб. на финансирование закупок за границей готовых изделий в целях удержания низких цен на промтовары. Для реализации этой задачи и наблюдения за импортными операциями была создана специальная комиссия во главе с Л.Б. Красиным. В июне 1924 г. Ф.Э. Держинский высказался за необходимость завоза сельскохозяйственных орудий, а в декабре признал, что не совсем правильной, а иногда и совсем неправильной была политика сопротивления ввозу из-за границы средств производства и потребления (Держинский Ф.Э., 1977:12, 91) Это было фактическим признанием предложенной оппозицией еще в конце 1923 г. политики товарной интервенции.

В свою очередь, средством «поддержки» промышленности в условиях снижения цен стала выступать эмиссия, толчок которой был дан индустриальными планами лета 1925 г. Кроме того, на ухудшение состояния промышленности влияли «долгострой», замедление (а в ряде отраслей прекращение) процесса снижения себестоимости и роста производительности труда, неэкономное расходование ресурсов. Негативное действие оказывала на государственную промышленность и налоговая политика. Несмотря на то что положение о промысловом налоге января 1923 г. устанавливало льготные условия для госпредприятий (Советская товарная биржа: 20-е годы., 1992: 88-89], удельный вес подоходного налога с них в бюджете обнаруживает в двадцатые годы тенденцию к росту. Если в 1923-1924 г. он составлял всего 0,8%, то в 1924-1925 г. - 1,7%, в 1925/1926 г. - 2,6%. В следующем операционном году, несмотря на принятые в этой области меры, удельный вес подоходного налога снизился незначительно - до 2,3% (Попов Н.В., 1927).

В 1925-1927 гг. Наркомфин допустил объемы кредитования промышленности, приведшие к очередному росту инфляции. Просто регулирующие органы перевели ее в скрытую форму через административное назначение низких цен. Эта скрытая инфляция в форме товарного голода разваливала рынок потребительских товаров, а затем и средств производства, закладывая основу для замены рыночных форм нерыночными, а торговли - централизованным распределением (Симонов Н.С., 1990: 65-57). В конце 1927 г. Госбанк также резко расширил кредитование промышленности, что вызвало новый рост цен, усилило нехватку товаров и обострило хлебозаготовительные трудности (Маневич В.Е., 1989: 70-71). То есть кампания по регулированию (точнее, по снижению) цен промышленности под давлением НКВТ способствовала превращению регулирования цен в рычаг для установления господства бюрократического аппарата над экономикой страны.

Переход от «смешанной» к административно-командной модели

управления. Уже на начальном этапе нэпа (1921-1923) признание роли рынка сочеталось с мерами по его упразднению, а с середины 1920-х гг. меры по сдерживанию развития нэпа сменились открытым курсом на его свертывание. Слом нэпа был обусловлен, прежде всего, его внутренними противоречиями: между «командными высотами» и частным сектором, рыночными и административными методами управления экономикой и т.п. В нэпе было много пережитков военного коммунизма: натуральная система налога, просуществовавшая до 1924 г.; огосударствление кооперации; децентрализация управления промышленностью только на уровне трестовского хозрасчета и т.д. Отсутствовал рыночный механизм во взаимоотношениях между тяжелой и легкой промышленностью, тяжелая индустрия работала на госзаказах и дотациях.

Слом нэпа во многом был обусловлен противоречивостью и неэффективностью системы управления государственным сектором промышленности. При этом все неудачные попытки создания «единой экономики» были свалены на частный капитал, несмотря на то что в 1923-1924 г. на его долю в основном капитале всей промышленности приходилась весьма скромная часть - всего 12%. В ценовой промышленности¹ она была вообще ничтожна - не более 0,7% (Долгов Л.Н., 1993: 126).

Сохранялись стратегические ориентиры, отраженные в плане ГОЭЛРО, что ограничивало пределы новой экономической политики как в содержательном (отступление для того, чтобы разбежаться для прыжка вперед), так и в хронологическом плане - «всерьез и надолго, но не навсегда». Нэп рассматривался как временная политика, а привлечение частного капитала расценивалось как путь его «диалектического» преодоления. В свою очередь, «внешнеполитический» нэп был нацелен на преодоление международной (прежде всего, экономической) изоляции в условиях отсрочки мировой революции.

Программа РКП (б) не была пересмотрена при переходе к нэпу. Складывающейся концепции нэпа противостояла идеологическая схема переходного периода, подводящая к обязательной победе социализма. Политическим итогом нэпа стало выживание и укрепление большевистского режима, который начал выдвигать на первый план реализацию политических и идеологических задач партии, оказавшихся с переходом к нэпу в тени. Система с соединением экономической и политической власти в лице государства и наличием квазирынка закономерно переросла в «экономику принуждения».

Именно в этом направлении трансформировалась организационная структура управления государственной промышленностью. 3 июня 1925 г. при отделе торговой политики и цен ГЭУ ВСНХ был создан специальный подотдел синдикатов, а сам отдел из совещательного превратился в орган оперативного руководства синдикатской деятельностью. Осенью 1925 г. появляется идея создания всесоюзного совета синдикатов (ВСС).

Электростанции считались ценовыми при мощности от 15 киловатт, а горнозаводская промышленность - независимо от числа рабочих. Совета синдикатов, объединяющего последние сверху. Именно такой совет был создан в начале 1926 г. В него вошли 15 синдикатов, 4 треста синдикатского типа, 3 сырьевых общества, Совет съездов химической промышленности,

Совет местных торгов и Промбанк. В целях согласования деятельности местных филиалов и отделений синдикатов, и, главное, выполнения директив руководящих органов в октябре 1926 г. были созданы 11 областных бюро ВСС. К весне 1927 г. было развернуто 16 местных бюро, чьи функции не ограничились оперативно плановым регулированием снабженческо-сбытовой деятельности синдикатов. В орбиту деятельности бюро попали представительства крупных трестов и местные торги, филиалы банков и кооперативные объединения. Тем самым местный аппарат ВСС внес свой вклад в установление контроля синдикатов над местной промышленностью (Лютов Л.Н., 1996: 67-69).

Для 1920-х гг. характерна сложная и многоступенчатая система ведения переговоров и учреждения концессий: переговоры вели местные и Главный Концессионный комитет, соглашения заключал последний, а ратифицировал договора (за исключением соглашений о допущении иностранных фирм к торговым операциям в СССР) Совнарком СССР. Но и последние должны были согласовываться Главконцескомом с КВТ при СТО и НКВТ. Права предоставления концессий также принадлежали разным органам: разрешение на торговую, сельскохозяйственную и транспортную деятельность давал Главконцеском; соглашения о технической помощи, финансировании экспорта и строительстве заключались напрямую с госорганами с разрешения правительства и под контролем Главконцескома. Допускались и прямые соглашения между правительством СССР и иностранными фирмами (Яковлева Е.Л., 1990: 163,166-167).

В связи с ухудшением международной обстановки сталинское руководство вновь начало стимулировать развитие концессий. В частности, 24 июля 1928 г. СНК принял решение об активизации концессионной политики. Был утвержден ориентировочный план сдачи объектов в концессию, а Госплану было поручено разработать детальный план, опубликованный в сентябре 1928 г. (Экономическая жизнь, 1928). Но уже в декабре 1928 г. на VIII съезде профсоюзов в докладе В.В. Куйбышева прозвучал призыв организовать наступление на концессии как последний островок капитализма. О «вредности» концессионной политики говорилось и в резолюции съезда (8-й Всесоюзный съезд профессиональных союзов, 1929: 374,515). Поэтому к 1930 г. концессионная политика практически была прекращена. В конце 1930 г. советское правительство приняло решение в целях экономии средств не заключать в текущем хозяйственном году новых договоров о технической помощи, а в 1931 г. был решено прекратить вообще заключение таких договоров (Богомолова Е.В., 1992: 161-162). К 1936 г. в СССР оставалось всего 11 концессий, но они были небольшими, и польза от них была скорее политической, нежели экономической (Пинтелин А.В., 1998).

Механизм хозяйствования периода нэпа оказал серьезное влияние на возможности государственной политики отраслевых научных исследований в промышленности. Предполагавшаяся стабильность планов, особенно ГОЭЛРО, была подорвана ориентацией народного хозяйства на восстановление рыночных связей. Например, электротехнические тресты находились под контролем государства, в силу чего общетраслевая перспективная научно-техническая политика в электротехнике не

зависела от хозрасчетных интересов, то есть именно от тех факторов, которые в наибольшей степени стимулировали поиск эффективных путей научнотехнического переоснащения промышленности. Здесь не было синдикатов, а ведь именно последние в двадцатые годы были активными проводниками перспективной научно-технической политики. К 1926 г. темп восстановления народного хозяйства замедлился, в результате чего снизились и темпы электрификации. Никакие дотации государства не могли компенсировать недостаток машин и оборудования и неразвитость инфраструктуры (Богомолова Е.В., 1992: 135-136).

Нэп также выявил ряд проблем, обусловленных новыми формами хозяйственных связей в сфере научных исследований и опытных конструкторских разработок (НИОКР). Со второй половины 1920-х гг. госорганы стали все жестче увязывать работу исследовательских институтов с отдельными частями перспективного плана развития народного хозяйства.

На практике это вело к свертыванию ряда научно-технических разработок и закладыванию основы для того, чтобы наука в значительной мере следовала в хвосте государственных заданий. Да и сами институты отдавали предпочтение договорным работам в ущерб долгосрочным научно-техническим проектам. В свою очередь, слабое развитие договорных отношений между наукой и промышленностью сужало сферу применения результатов проведенных работ в рамках отрасли или даже одного треста (Богомолова Е.В., 1992: 141-145).

Весьма противоречивыми оказались и результаты нэповской политики в целом и промышленной политики, в частности. Всего за период 1921-1928 гг. среднегодовой темп прироста национального дохода составлял 18%. Но при этом на душу населения национальный доход в конце 1920-х гг. составлял менее 19% американского. По расчетам А. Л. Вайнштейна, в 1928 г. реальный объем национального дохода составил не 119% (как утверждала официальная статистика), а только 90% от уровня 1913 г. В годы нэпа не произошло сдвигов в структуре народного хозяйства: хозяйство было восстановлено почти до довоенного уровня, но диспропорции между секторами экономики сохранялись. СССР по-прежнему оставался на начальном этапе индустриализации: крупной промышленностью производилось не более 25% национального дохода страны.

Несомненным успехом нэпа было восстановление разрушенной экономики. Но значительные темпы роста экономики были достигнуты в преобладающей степени за счет введения в строй довоенных мощностей. Частный сектор не допускался на «командные высоты в экономике», а иностранные инвестиции особо не приветствовались. К 1928 г. доля «социалистического» сектора в промышленности достигла 86%.

На пересечении естественного процесса возрождения рыночных отношений и активного, но малокомпетентного вмешательства партийно-государственного руководства во все сферы жизни общества рождалась вереница кризисов 1920-х гг. Неотъемлемой частью нэповской реальности стал серьезный структурный кризис, проявлявшийся в различных формах: финансовый кризис 1922 г., «кризис сбыта» 1923 г., товарный голод 1924-1925 гг., кризис хлебозаготовок 1927-1928 гг. В свою очередь, принимаемые меры по преодолению очередного кризиса способствовали дальнейшему

сужению нэповских свобод и формированию жесткой административной системы.

Литература:

Богомолова Е.В. (1992). Государственная научно-техническая политика // Организационные формы и методы государственного регулирования экономики в период новой экономической политики. Сб. обзоров. Москва. - С. 111-165.

Богомолова Е.В. (1993). Управление советской экономикой в 20-е годы: опыт регулирования и самоорганизации. Москва: ИНИОН РАН. - 160 с.

Бюллетень техпроинспекции НК РКИ. (1921). 8. № 1.

Дзержинский Ф.Э. Избр. произв. В 2-х тт. 3-е изд. Т. 2. Москва.

Долгов Л.Н. (1993). Нэп: между экономическим прагматизмом и революционным экстремизмом // Очерки по отечественной истории. Комсомольск-на-Амуре. - С. 120-133.

Дробижев В.З. (1966). Главный штаб социалистической промышленности (Очерки истории ВСНХ. 1917-1932 гг.). М.: Мысль. - 285 с.

Каменев Л.Б. (1924). Очередные задачи: Речь в Свердловском университете // Правда. 21 сентябрь. № 215.

Канторович В. (1924). Обзор промышленной конъюнктуры в 1-м полугодии 1923/24 хоз. года // Вестник промышленности, торговли и транспорта. № 6-7. - С. 103-107.

Коржихина Т.П. (1986). История государственных учреждений СССР. М.: Высшая школа. - 400 с.

Лютов Л.Н. (1996). Государственная промышленность в годы нэпа (1921-1929). Саратов: Изд-во СГУ. - 320 с.

Маневич В.Е. (1989). Экономические дискуссии 20-х годов. М.: Экономика. - 142 с.

Непин А.Е. (1999). Совнарком и новая экономическая политика (1921-1923 гг.). Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской акад. гос. службы. - 159 с.

Нэп и хозрасчет. (1991). М.: Экономика. - 370 с.

Орлов И.Г. (2015). Государственная промышленная политика в 1920-е гг.: антикризисная или кризисная модель? // Российские регионы: взгляд в будущее // КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-promyshlennaya-politika-v-1920-e-gg-antikrizisnaya-ili-krizisnaya-model>

Пинтелин А.В. (1998). Советская государственно-капиталистическая концессионная политика в 20-е годы. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Москва.

Попов Н.В. (1927). Советская налоговая политика // Вестник финансов. - № 11. С. 57-83.

Правда. (1924). 5 сент.

Рыков А.И. (1924). Основные вопросы хозяйственной политики СССР: Доклад на VI Всесоюзном съезде профессиональных союзов. Москва-Ленинград. -45 с.

Советская товарная биржа: 20-е годы. Документы и материалы. (1992). Москва: Дело. - 343 с.

Хозяйственный механизм периода новой экономической политики (По материалам 20-х годов). (1990). Сб. обзоров. М.: ИНИОН АН СССР. -178 с.

Экономическая жизнь. (1928). 15 сент., 28 и 31 окт.

Яковлева Е.Л. Концессионная политика и практика (1990). // Хозяйственный механизм периода новой экономической политики (По материалам 20-х годов). Сб. обзоров. М.: ИНИОН АН СССР. - С. 130177.

8-й Всесоюзный съезд профессиональных союзов. Москва, 1928. Полный стенографический отчет. (1929). Москва.

References:

Bogomolova E.V. (1992). Gosudarstvennaya nauchno-tehnicheskaya politika // Organizatsionnye formy i metody gosudarstvennogo regulirovaniya ekonomiki v period novoy ekonomicheskoy politiki. Sb. obzorov. Moskva. - S. 111-165.

Bogomolova E.V. (1993). Upravlenie sovetskoy ekonomikoy v 20-e gody: opyt regulirovaniya i samoorganizatsii. Moskva: INION RAN. - 160 s.

Bulleten tehprominspektsii NK RKI. (1921). 8. № 1.

Dzerzhinskiy F.E. Izbr. proizv. V 2-h tt. 3-e izd. T. 2. Moskva.

Dolgov L.N. (1993). Nep: mejda ekonomicheskim pragmatizmom i revoliutsionnym ekstremizmom // Ocherki po otechestvennoy istorii. Komsomolsk-na-Amure. - S. 120-133.

Drobijev V.Z. (1966). Glavnyi shtab sotsialisticheskoy promyshlennosti (Ocherki istorii VSNH. 1917-1932 gg.). M.: Mysl. - 285 s.

Kamenev L.B. (1924). Ocherednye zadachi: Rech v Sverdlovskom universitete // Pravda. 21 sentiabr. № 215.

Kantorovich V. (1924). Obzor promyshlennoy konyunktury v 1-m pologodii 1923/24 hoz. goda // Vestnik promyshlennosti, trgovli i transporta. № 6-7. - S. 103-107.

Korjulina T.P. (1986). Istoriya gosudarstvennykh uchrejdenii SSSR. M.: Vysshaya shkola. - 400 s.

Liotov L.N. (1996). Gosudarstvennaya promyshlennost v gody nepa (1921-1929). Saratov: Izd-vo SGU. - 320 s.

Manevich V.E. (1989). Ekonomicheskie diskussii 20-h godov. M.: Ekonomika. - 142 s.

Nepin A.E. (1999). Sovnarkom i novaya ekonomicheskaya politika (1921-1923 gg.). N. Novgorod: Izd-vo Volgo-Viatskoy akad. gos. slujby. - 159 s.

Nep i hozraschet. (1991). M.: Ekonomika. - 370 s.

Orlov I.G. (2015). Gosudarstvennaya promyshlennaya politika v 1920-e gg.: antikrizisnaya ili krizisnaya model? // Rossijskie regiony: vzgljad v buduce // KiberLeninka: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-promyshlennaya-politika-v-1920-e-gg-antikrizisnaya-ili-krizisnaya-model>

Pintelin A.V. (1998). Sovetskaya gosudarstvenno-kapitalisticheskaya kontsessionnaya politika v 20-e gody. Avtoref. diss. na soisk. achen. step. kand. ist. naek. Moskva.

Popov N.V. (1927). Sovetskaya nalogovaya politika // Vestnik finansov. - № 11. S. 57-83.

Pravda. (1924). 5 sent.

Doklad na VI Vsesoĭǝznom sezde professionalnyh soĭǝzov. Moskva-Leningrad. -45 s.

Sovetskaia tovarnaia birja: 20-e gody. Dokǝmenty i materialy. (1992). Moskva: Delo. - 343 s.

Simonov N.S. (1990). Sovetskaia finansovaa politika v ǝsloviiah nepa (1921-1927 gg.) // Istorii SSSR. № 5. - S. 42-59.

Hoziaistvennyi mehanizm perioda novoi ekonomicheskoi politiki (Po materialam 20-h godov). (1990). Sb. obzorov. M.: INION AN SSSR. -178 s.

Ekonomicheskaia jizn. (1928). 15 sent., 28 i 31 okt.

Iakovleva E.L. Kontsessionnaia politika i praktika (1990). // Hoziaistvennyi mehanizm perioda novoi ekonomicheskoi politiki (Po materialam 20-h godov). Sb. obzorov. M.: INION AN SSSR. - S. 130177.

8-i Vsesoĭǝznyi sezid professionalnyh soĭǝzov. Moskva, 1928. Polnyi stenograficheskii otchet. (1929). Moskva.

IRSTI 12.41.51

Tileubergenov E.M.¹

¹Kazakh National pedagogical university named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: damu_kaznpu@mail.ru

FEATURES OF THE USE OF INNOVATIVE METHODS IN THE CLASSROOM TEACHING OF HISTORY IN UNIVERSITIES

The article deals with the practical application of innovative methods of learning the lessons of history and social studies for students of pedagogical high school in the conditions of realization of the State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. Particular attention is paid to interactive teaching methods. The use of innovative technologies in history lessons allows students to develop the skills of interpersonal interaction, the ability to productive activity, the overall level of mental development. Students learn better causal and chronological connection. A variety of forms and methods of organization of the lesson increases the interest of students in the subject, forms of historical consciousness.

In today's education system increases the importance of information-communicative competence of pupils and teachers in schools and universities who carry out their professional activities in a broad introduction of means of information and communication technologies in the educational environment of the school or university. On how quality will be prepared pedagogical staff, how "free" they will apply the tools of information technology by which means the software, firmware and hardware information technologies by which means the software, firmware, and hardware and devices that operate on the basis of microprocessor, computer technology, as well as modern facilities and broadcast of information systems, information exchange, ensuring operation for the collection, the production, accumulation, storage, processing, transmission of information and the ability to information resources of local and global networks,

in the educational process depends to a large extent, the future of the world society. The use in the educational process of information technology aimed at the intensification of the training process, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process of training, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process, ensuring the transition from mechanical assimilation of students factual knowledge to master their skills to independently acquire new knowledge.

Keywords: Innovative teaching methods, interactive methods of teaching, multimedia technology, intra-group cooperation, problem-based learning.

Тилеубергенов Е.М.¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: damu_kaznpu@mail.ru

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕГІ ТАРИХТЫ ОҚИТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында педагогикалық университеттердегі студенттер үшін тарих және қоғамдық пәндерді оқыту барысында инновациялық әдістерді қолданудың тәжірибелік мәселелері қарастырылған. Педагогикалық университеттердегі оқытудың интербелсенді әдістерін пайдалануының ерекшелігіне назар аударылған. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Қазіргі ақпараттық қоғамда өндірістің дамуының негізгі құралы болып ақпараттық ресурстардың қажеттілігі көрінеді. Сондықтан білім беру саласы да өзінің дамуы үшін жаңа қадамдарға баруда. Осыған байланысты адамға ақпараттар кеңістігінде дұрыс бағытты таңдауға мүмкіндік жасай алатын оқытудың инновациялық технологиялары пайда болуда. Инновациялық әдістермен оқытудың ақпараттық технологияларын қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ақпараттық технологиялар негізінде ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру, тарихи объективизмді ұстана отырып шынайы дерек көздерінен мәліметтерді жинақтау. Ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы тарих сабақтарын жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми – педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады.

Кілт сөздер: Оқытудың инновациялық әдістері, оқытудың интерактивті әдістері, мультимедиялық технологиялар, топ ішіндегі

интерактивті әдістері, мультимедиялық технологиялар, топшіндегі қатынас, проблемалық оқыту.

Тилеубергенов Е.М.¹

¹Казахский Национальный педагогический
университет имени Абая,
г. Алматы, Казакстан
E-mail: damu_kaznpu@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

В статье рассматриваются вопросы особенностей практического использования инновационных методов обучения на уроках истории для студентов педагогических вузов в условиях реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Особое внимание уделяется интерактивным методам обучения. В современной системе образования возрастает значимость информационно-коммуникативной компетентности учащихся и учителей школ и вузов, осуществляющих свою профессиональную деятельность в условиях широкого внедрения средств информационных и коммуникативных технологий в образовательное пространство школы или вуза. От того, насколько качественно будут подготовлены педагогические кадры, насколько «свободно» они будут применять средства информационных технологий под которыми подразумевается программные, программно-аппаратные и технические средства информационных технологий функционирующие на базе микропроцессорной, вычислительной техники, а также современных средств и систем транслирования информации, информационного обмена, обеспечивающие операции по сбору, продуцированию, накоплению, хранению, обработке, передаче информации и возможность к информационным ресурсам локальных и глобальных сетей, в учебном процессе зависит в большой степени, будущее всего мирового социума. Использование в учебно-воспитательном процессе средств информационной технологий направлено на интенсификацию процесса обучения, реализацию идей развивающего обучения, совершенствование форм и методов организации учебного процесса обучения, реализацию идей развивающего обучения, совершенствование форм и методов организации учебного процесса, обеспечивающих переход от механического усвоения учащимися фактологических знаний к овладению ими умениями самостоятельно приобретать новые знания.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, интерактивные методы, мультимедийные технологии, внутригрупповое взаимодействие, проблемное обучение.

Introduction

Each teacher aims to provide positive motivation training and enhance cognitive activity of students. In order to achieve this goal, it is necessary to use effective methods and innovative technologies. The innovation process in education has a close connection with research activities. New Times raised new questions. Changing society, changing attitudes to the subject. The history in this

regard is most subject to change. Increased volume of information being studied, expanded source base. In a society, in the press, on television, in books there were different views on the same issues and events. In this regard, the question arises: whether the student is able to remember and understand this information or not? Today, many professors and teachers are looking for ways that would help improve the effectiveness of training. At all times, the teacher worried about the problem of how to make sure that everyone was interested in the activities that they were all involved in the educational process, and the main thing that there is not one indifferent.

Methodology

The priority of historical education is the formation of students' key competences, general learning skills, universal methods of activity. In the course of developing the students' ability to self-organize and motivate cognitive activity, to use elements of the causal and structural-functional analysis to determine the essential characteristics of the object being studied, to choose their own criteria for comparison, a comparison. On the lessons apply various educational technologies, with which organize and spend training and research, including developing the ability to hypothesize, to carry out their inspection, hold the elementary techniques of research, to create their own algorithms.

In modern Kazakhstan is becoming his, national model of education. In the "Address to the people of Kazakhstan the President," N. Nazarbayev said: "We are more than ever necessary to build the world a priceless capital of knowledge and education, to give it a modern form." To this aim the law of The Republic of Kazakhstan "On Education", "The priorities of the education system are: the development of creative, spiritual and physical abilities of the person, the formation of the solid foundations of morality, intelligence enrichment by creating conditions for the development of personality." In modern teaching distinguish passive, active and interactive strategy. The skillful combination of these strategies ensures the effectiveness of teaching and quality of education. [1 p.16-37].

Design technology, problem-based learning, debate technology enables students to independent projects, identify and convincingly prove their position, point of view, to reveal creative potential, enhance self-realization and self-determination. Actively implement online training as a special form of organization of informative, practical and creative activities. From the use of interactive methods such as "mat ideas", "decision tree", "Six Thinking Hats" and so on. This implies very specific and predictable target. One result of the use of interactive teaching methods are:

- Creating a comfortable learning environment;
- Create a sense of success of the student;
- Productivity of the learning process;
- That extremely important to address the strategic development of college.

Through online training can be found the following tasks: almost all the students are involved in the learning process, they are able to understand and reflect about what they know and think everyone makes their own special individual contribution, is the exchange of knowledge, ideas, ways of activity, and, it happens in an atmosphere of goodwill and mutual support, which allows

not only to obtain new knowledge, but also develops the very cognitive activity, it translates into higher forms of cooperation and collaboration. Interactive activities in the classroom involves the organization and development dialog dialogue that leads to mutual understanding, interaction, to jointly address common but important task for each participant. Information and communication technologies make it possible to develop the skills of independent, research, creative work, promote self-expression and self-development of personality. My students showed quite good results in their use - make your presentation. The introduction of information and communication technologies in the educational process has strengthened the visibility and the emotional component of learning, allowed to conduct virtual tours of museums and so on. For myself, I note that the use of modern information technology to increase the activity of students in the classroom, allowed to effectively organize informative and research activities of children, increased visibility and emotional content of the lesson, and all this contributes to the development of creative qualities of students and their fulfillment.[2 p.25-30]. Particular attention I paid to the preservation of health of students. The use of health-saving technologies can improve the work aimed at preserving and strengthening the health of children and inculcating healthy lifestyle, helps to preserve and promote the health of each student in the process of training and education; forms at about the responsibility for the presentation of the children's own health and the health of others; It provides students with the necessary information to form their own strategies and technologies to preserve and strengthen health.

With the transition to specialized education, taking into account the complexity of the material under study is necessary to apply the elements of the modular technology, which is based on the fact that every lesson should contribute both to assimilate new information and skills formation and processing of this information skills. Organizes lectures (lesson learning new material), seminars, research, laboratory work (lessons to improve knowledge and skills), Classifications (taking into account the lessons and assessment of knowledge and skills). Also consider the perspective of design and research activities of students on mastering the operational knowledge in the process of socialization. By implementing the project, the boys under my leadership synthesize knowledge in the course of their search, integrate information related disciplines, looking for more effective ways to solve the project tasks, communicate with each other. Joint activities really demonstrates the opportunities for cooperation, in which students set goals, determine the best means of achieving them, distribute the duties comprehensively demonstrate the competence of the individual (the ability to work in a team, to feel part of the team to take responsibility for the choice of solutions for themselves, to share the responsibility with others, to analyze the results of operations, etc.). For some time (from one lesson to 2-3 months), students solve the cognitive, research or other tasks. In organizing the project activities of students are widely used technology in the work groups.

For the development of autonomy and creativity of children in the study of history, as well as the formation of skills of group work, I use the study in groups of different educational material followed by a presentation and discussion. Within each group there is a distribution of activities between project participants in accordance with the abilities and inclinations of each. Such lessons spend in

the study of homogeneous historical material, for example, on the topic “Political parties in Russia at the beginning of the XX century”, “The fighting on the eastern front during the First World War (1914., 1915, 1916.)” So study the cultural issues, the group explore some of its areas: literature, painting, sculpture and the like. Pre-cook the sheets with tasks for each group, which can then perform these tasks (in the classroom, it is), and prepare presentation on the results of the work done. In training you need to pay attention to the requirements based on the activities of relevant psychological and age peculiarities and inclinations of students. I try to carry out a differentiated approach to each student, eager to help develop student’s personality based on his aptitudes, abilities and interests. This allows you to build individual educational trajectory of the individual student, to implement student-centered approach to learning. Using innovative technology allowed me to increase the motivation of students to study the history, to strengthen the visibility and strengthen the teaching activities of the children in the classroom. Modern techniques and methods of work on the lessons of history contribute to the fact that from the schools and universities out graduates who understand and think critically about social processes and situations.

Modern history lesson - the lesson is primarily student-centered, which excludes the principle of forming a “ZUN”, here the individual student and the teachers act as subjects, since the goal of training - the personality development of the student, his personality and abilities. [3 p.12-17]. Currently, there are a number of technologies, in whole or in part changing the educational process. Information and computer education, characteristic of the post-industrial society, and includes the development of pupils and students of the newest means of telecommunications Internet, methods and techniques of working with information arrays. The main task of the teacher is to awaken the student interest in student interest in history as a science. A huge role in this task plays the innovative teaching methods. [4 p.9-18]. According to leading Russian and foreign scientists such as (Kunapina K.K., Kokebaeva G., Abdygulova B.K, Lebedev O.E., Semenov A.L., Raven D., Krajewski V.V., Kuznetsov A.), innovative technologies in the teaching of history allow to develop:

- The ability to classify;
- The ability to make judgments, make inferences and conclusions;
- Skills of observation;
- Skills to work with the available information, its presence and ranking;
- Experimentation skills;
- Cognitive abilities and needs;
- Creative design skills and research search.

By innovative technologies related project activities. Project-based learning in history class is aimed at the formation of abilities that allow effectively in real life situations. The topics as research, should be manageable understanding of students. In the process of research student trying to solve the problem, put forward hypotheses, ask questions, make conclusions. Design teaches the definition, forms and self-determination. It allows to combine successfully established methodical ways of traditional systems and new approaches to learning support system abstracts, which can be used in history lessons. This system increases the level of understanding and comprehension of the material being studied, promotes systematization of knowledge. Also, the use of reference abstracts

assumes management of cognitive activity of schoolchildren, the development of skills of independent work, self-control. By the innovative technologies in the teaching of history and related information and communication technologies. Teachers can use multimedia presentations and lessons. In this case, students may also be self-supporting notes and present them in the form of the presentation, which will also be the part of the project activities. [5 p.45-52]. The use of innovative technologies in history lessons allows students to develop the skills of interpersonal interaction, the ability to productive activity, the overall level of mental development. Students learn better causal and chronological connection. A variety of forms and methods of organization of the lesson increases the interest of students in the subject, forms of historical consciousness. In today's education system increases the importance of information-communicative competence of pupils and teachers in schools and universities who carry out their professional activities in a broad introduction of means of information and communication technologies in the educational environment of the school or university. On how quality will be prepared pedagogical staff, how "free" they will apply the tools of information technology by which means the software, firmware and hardware information technologies by which means the software, firmware, and hardware and devices that operate on the basis of microprocessor, computer technology, as well as modern facilities and broadcast of information systems, information exchange, ensuring operation for the collection, the production, accumulation, storage, processing, transmission of information and the ability to information resources of local and global networks, in the educational process depends to a large extent, the future of the world society.

The use in the educational process of information technology aimed at the intensification of the training process, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process of training, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process, ensuring the transition from mechanical assimilation of students factual knowledge to master their skills to independently acquire new knowledge. [6 p.62-67]. Effective use of the widest range of options to be implemented on the basis of means of innovative methods, associated today with the formation of information-communication competence as an essential component of general intellectual information-communication competence of all participants in the educational process. Graduate school and then high school, and must have the skills to obtain information from various sources, process it using logical operations and used in real-life situations. Information education, understood as the mastery of methodological tools for receiving, of perception and critical analysis of information is a means of socialization of pupils and should be incorporated in the content of training courses. In the course of teaching the history of the innovative techniques can be used in several ways:

- for the quality of education diagnostics (tests);
- For the preparation and presentation of reports, presentations;
- As a means of visibility in the classroom with the introduction of a new material (multimedia, video, audio, CD-ROMs);
- for practical training (e-books);
- for self-education of students and teachers (Internet, CD-ROMs, distance

education, online Olympics);

-for e-mails, forums, conferences.

Electronic board helps students overcome the fear and embarrassment in front of a seated audience, easy to engage them in the learning process. Among the students do not remain indifferent, the subject becomes easier and more exciting. Due to the high visibility, the use of interactive whiteboard allows children to draw attention to the learning process, increases motivation. A clear program management, quick notes, hand adjustment on board, recording a video file that can be used as a handout that students can take home for homework. Sport becomes bright, interesting and memorable, which is accompanied by the story of a teacher presentations. On the Internet, there are many ready-made presentations for history teachers.

Conclusion

They require only a total revision and correction. Always easier to create your own slides. Whiteboard allows teachers and students while explaining amend token explanations and save or not save the recording directly into a slide. Teaching using interactive whiteboard has the following advantages:

- Materials for classes can be prepared in advance - it will provide a good pace and keep class time for such discussion.

- You can create links from one file to another. This allows you to not waste time searching for resources. In addition to the interactive whiteboard, you can connect both audio and video equipment. This is very important in the study of history, when teachers want students to read both text and image.

- Material can be structured through the pages that require a phased and logical approach facilitates planning.

- After the lesson, you can save a file so that students can have access to them. Creating presentations lessons that become an integral part of the educational process is a creative stimulus for the teacher. Presentations to help meet the creative ambitions of teachers and teaching materials swell base classes. The composition of the sources of information among scientists at the present stage of development of society greatly enriched by the formation and rapid development in the field of education of computer information network. The virtual information environment has a specific material. Components which are the unit of presentation of educational information, orientation of the device, the unit of learning. In comparison with traditional sources they have some indisputable advantages more accurately, the speed of processing and transmitting information, appearance information storage capacity on various media, computer capacity information, and so on. This circumstance requires pedagogical society to adequately assess the virtual environment as other sources of information on the scope and effectiveness of its educational impact. Using virtual educational space allows a fundamentally new way to present the conceptual part of the content of subject matter, and it is through - the hypertext as a means of non-linear architecture of presentation of educational material, animations - dynamic drawings, graphs, tables, charts, diagrams, demonstrations and handling dynamic models of objects and processes, audio, video clips, elements of "virtual reality." It is important to note that when using the lesson information and communication facilities will allow the student to master the subject as an integral part of the culture of civilization, see and study it in different contexts with other circumstances of

human activity. [7 p.14-18]. Software pedagogical tools form the different types of subject electronic publications. To date, they formed a system. Here are some types of electronic multimedia publications: electronic textbooks, electronic encyclopedias, electronic encyclopedias, electronic catalogs of drawings, photos, illustrations, models, videos, tables, charts, thematic presentations, etc., electronic libraries. But the main thing in the work of any teacher is always the possibility of individual creativity, so the more knowledge a teacher, it is desirable to create e-learning along with the students. In modern conditions the main task of education is not just getting the students a certain amount of knowledge but also the formation of their abilities and skills of independent learning.

Time has proven that students who are actively working with the computer, generated a higher level of self-education skills: the ability to allocate the main thing, to generalize, to draw conclusions. Innovative teaching methods significantly extend the capabilities of learning and training school and university students, that will make a practical exercise, interesting and entertaining process.

References:

The History of Kazakh school–Almaty, № 4.- 2007.- P.16.
Iskakov F. On the Strategy of entering of Kazakhstan into the 50 most competitive countries of the world. – History of Kazakhstan: teaching in schools.-Almaty, №6.- 2007.-P.25.

Gaidukova N. Lessons on development of technology of modular training.- History of Kazakhstan: teaching in schools.-Almaty, №5.-2006.-P.13.

Taranets L.Y. Innovative technologies in the teaching of law and history.- History of Kazakhstan in schools and universities.-Almaty, №4.-2006.-P.9.

Kaisarova M.M. Improving students' motivation to learn history through a civilized approach.- History of Kazakhstan: teaching in schools and universities.-Almaty, №6. 2005.-P.45.
Zhanguzhanova G.E. The use of information technologies at the lessons of history.- History of Kazakhstan: teaching at the school.-Almaty,№4.-2005.-P.62.

Shpilev A. Technological approach in the process of developing modular training at lessons of history.- History of Kazakhstan: teaching at the school.- Almaty, №4.-2005.-P.14.

МРНТИ 21.15.47

Нуртазина Н.Д.¹

¹профессор кафедры истории Казахстана Казахского Национального университета имени аль-Фараби, доктор исторических наук, религиовед
E-mail:nazira.nurtazina@mail.ru

Сабыргалиева Н.Б.²

²PhD-докторант кафедры истории Казахстана Казахского Национального университета имени аль-Фараби
E-mail:naz-sb@mail.ru

**«ПОВЕРХНОСТНЫЙ» ИСЛАМ? К ДИСКУССИИ
О РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО
КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА XVI-XIX ВВ.**

Религиозная идентификация казахов является сложной и дискуссионной проблемой, поскольку в научной литературе длительное время господствовал взгляд об индифферентизме казахов-кочевников к исламу («поверхностный ислам») и большой значимости в их культуре реликтов шаманизма. Однако в последние десятилетия становится все больше сторонников новой точки зрения о мусульманской идентичности казахов. В данном исследовании поставлена цель анализа религиозной идентификации казахов XVI-XIX вв., исходя из современной методологии, когда к его индикаторам относится прежде всего самосознание этноса. Аргументируется точка зрения о мусульманской идентичности казахов, основанная на изучении альтернативных сведений из этнографии и традиционной устной истории. Оригинальность позиции авторов заключается в том, что не отрицается факт слабости ислама в период XVIII-XIX вв., но ему дается другая интерпретация: в зоне исламского фронта, которой относился Казахстан, произошла частичная деисламизация, обусловленная неблагоприятными геополитическими и социальными условиями, прежде всего упорными протестными движениями против российской колонизации, имели место ослабление просвещения. Однако ядро идентичности было сохранено. Духовный кризис был вскоре преодолен благодаря миссионерам из Поволжья в XIX в.

Ключевые слова: Религия, традиционное казахское общество, исламизация, идентичность, дискурс, историография, альтернативные источники, методология, ханафитский мазхаб.

Нұртазина Н.Д.¹

¹ Өл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы, дінтанушы
E-mail:nazira.nurtazina@mail.ru

Сабырғалиева Н.Б.²

² Өл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының PhD-докторанты,
E-mail:naz-sb@mail.ru

«ҮСТІРТ ИСЛАМ», ӘЛДЕ... XVI-XIX ҒҒ. ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІГІНЕ ҚАТЫСТЫ ДИСКУССИЯ ЖАЙЛЫ

Ұзақ уақыт академиялық әдебиетте қазақ көшпелілерінің ислам дініне немқұрайлығы («үстірт Ислам») және олардың мәдениетінде Шаманизм іздерінің ықпалды болғаны жайлы пікір үстемдігі себебінен Қазақтардың діни идентификация (бірегейлену) проблемасы күрделі және қайшылықты мәселеге айналған. Әйткенмен соңғы онжылдықтар ішінде қазақ халқының мұсылмандық бірегейлігі туралы жаңа көзқарасты жақтайтындар саны едәуір артты. Бұл зерттеу қазақтардың діни бірегейлену мәселесін талдауға арналған және оны бірегейлікті (идентичность) қазіргі заманғы әдістеме бойынша, әсіресе индикаторлардың құрамында қауымның өзін-өзі бірегейлендіру (самоидентификация) көрсеткішін алға тарту арқылы жүзеге асырады. Мақала авторлары орыс, кеңестік

тарихнаманың таптаурын пікірлеріне қосылмайды, мәселен, исламды тек отырықшы халықтармен байланыстыру, суфизмді исламға дейінгі құбылыс деп қарайтын ескі дағды. Тарихи ақпараттың баламалық дереккөздері болып табылатын этнографиялық және дәстүрлі ауызша тарих материалдарына арқа сүйеп Қазақтардың мұсылмандық сипаты туралы пікірді негіздейді.

Nurtazina N.D.¹

¹Professor of Kazakh National University, Department of History of
Kazakhstan,

Doctor of History, expert on religion,

E-mail:nazira.nurtazina@mail.ru

Sabyrgalieva N.B.²

²Ph-D Doctoral Student of Kazakh National University,

Department of History of Kazakhstan,

E-mail:naz-sb@mail.ru

“SUPERFICIAL ISLAM”? ON THE DISCUSSION OF RELIGIOUS IDENTIFICATION OF TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY OF XVI-XIX CENTURIES

The religious identification of Kazakhs is a complex and debatable topic because for a long time academic literature was dominated by the view of Kazakh nomads' indifference to Islam (“superficial Islam”) and the great importance in their culture of traces of Shamanism. However, in the past decades the number of supporters of a new point of view about the Muslim identity of Kazakhs has grown. This research aimed to analyse the religious identification of the Kazakhs based on the modern methodology of defining identity when its indicators include, above all, the self-consciousness of society. The authors of this paper do not share stereotypes of Russian and Soviet historiographies, for example the understanding of Islam as a religion of sedentary-crop growing peoples and the obsolete assessment of Sufism as a pre-Islamic phenomenon. This paper argues for the point of view of the Muslim identity of Kazakhs based on studies of alternative information from ethnography and traditional oral history.

Введение

Анализ проблемы необходимо предварить кратким обзором этапов распространения ислама в Казахстане. Массовые акции обращения в ислам происходили с X - XII вв. в южных и юго-восточных областях современного Казахстана, но процесс мало коснулся центральных и северных регионов. Завоевание Чингис-хана привело к включению всей территории Казахстана (с центром в степях Дешт-и Кыпчак) в Золотую Орду. Несмотря на вторжение языческого элемента, вскоре начинается решающая фаза исламизации, обусловленная принятием мусульманской религии самими завоевателями. Поэтому вторая половина XIII-XV вв. н.э. характеризуются большим религиозным подъемом, процессами религиозного возрождения ислама, самое главное – исламизацией всей Великой Степи при хане Узбеке (новое имя – Султан Гийас ад Дин Мухаммед, 1312-1342 н.э.). О мусульманской Золотой Орде оставили свои ценные описания арабские

авторы и путешественники (Тизенгаузен, 1884:563).

Сами казахи в своих генеалогиях, фольклоре, преданиях говорили, что именно при великом Узбек-хане народ Степи полностью стал мусульманским, и «с тех пор народ наш веру не менял» (авторитетное «Шеджире» – Генеалогия казахов, записанное в нач. XX в. историком и просветителем Шакаримом Кудайбердыулы (Шакарим Кудайберды-улы, 1990:120). Некоторые современные западные исследователи считают правомерным акцентировать историческую значимость исламизации кочевников Золотой Орды и центральную роль ислама в системе коллективной идентичности казахов (Devin DeWeese, 1994:638) .

Тем не менее, именно по поводу срока завершения исламизации, т.е. верхней границы в периодизации ислама на территории Казахстана, в научной литературе имеется большой диапазон различных мнений. В частности, в русских и западных советологических трудах широко распространена версия о том, что Казахстан был окончательно исламизирован только в составе России с помощью российско-подданных татарских мулл в XIX в. В целом, проблема «казахи и ислам», роли и места мусульманства в коллективной идентичности народа до сих пор остается дискуссионной ввиду ее сложности и запутанности. На теоретико-методологические подходы к этой проблеме оказали свое влияние господствовавшие в советской историографии марксизм, атеистическая идеология, антиисламский синдром, евроцентризм и другие установки.

В этом дискурсе необходимо принять во внимание и слабую осведомленность многих русско- и англоязычных авторов прошлого в казахских источниках, устной исторической и эпической традиции народа, а также незнание нюансов самого ислама. На ислам часто бессознательно переносились критерии других религий (прежде всего христианства). Например, отсутствие зданий мечетей или специализированного класса духовных служителей у кочевников еще не может служить аргументом в пользу слабости религии, т.к. в исламе изначально нет понятия «освященный храм», а каждый мусульманин по сути «сам себе священник» и должен сам читать ежедневную ритуальную молитву (намаз) в любом чистом месте. И в целом, религия всегда – это прежде всего вера и духовное сознание, самоидентификация.

В результате не только в научной литературе России, Запада, но и в самом Казахстане весьма прочны стереотипы и клише о «плохом исламе» (или «поверхностном», «формальном») казахов-кочевников вплоть до эпохи Колониализма и даже до нач. XX века, о т.н. «религиозном синкретизме», когда доисламский шаманизм у казахов был просто покрыт тонким слоем ислама. Этот господствующий взгляд на религию казахов зиждется на советской «аксиоме» о противоречии номадизма исламу; также принято ссылаться на ряд стандартных фактов из этнографических описаний Казахстана XIX в. и ставшие хрестоматийными высказывания российских чиновников и путешественников, а также казахского просветителя Чокана Валиханова.

Однако парадокс (противоречие) заключается в том, что, во-первых, сам казахский этнос в своей коллективной идентичности и исторической памяти отводил исламу большую роль, почетное место и дистанцировался

от языческого Шаманизма. Казахи XVI-XIX вв. четко соотносили свое прошлое и настоящее с мусульманской традицией, о чем говорит богатое духовное наследие народа, ставшее полностью рассекреченным и доступным публике только после провозглашения независимости Республикой Казахстан, когда ученые получили возможность открыто публиковать и изучать все его образцы. Речь идет о генеалогиях (шаджара), в том числе сакральных родословных, поэмах религиозного содержания, происламских памфлетах, трактатах, песнях и пр.

Во-вторых, в трудах отдельных иностранных исследователей края XV-XIX вв. (восточных, русско-европейских авторов) также высказывалось альтернативное мнение – о безоговорочной, не только формальной, но и фактической принадлежности казахов к исламскому сообществу народов. Из современных авторов следует обратить внимание на усилия антрополога Д. Девиса (DeWeese) из США, изучающего религиозную историю Центральной Азии. Он и его сторонники (Allen Frank и др.) развенчивают миф о том, что казахи были «поверхностно исламизированы» (*superficially Islamised*), что в их идентичности не было места исламу и пр. (Devin Deweese, 2004:378-380).

Возникают вопросы: когда и почему казахов в русско-советской и западной ориенталистике стали считать «слабыми мусульманами», было ли это связано с колониальными предубеждениями, недостаточной информированностью, либо для такой оценки имелись какие-то реальные основания и факты? Совместим ли был ислам с номадизмом и скотоводством? Если да, то как практиковали казахи мусульманские ритуалы и обряды в условиях кочевой периферии «Мира Ислама»? Если казахи – мусульмане-сунниты, то с какого века мы можем говорить о данной религиозной идентификации?

Таким образом, проблема религиозного прошлого казахов приобретает серьезное научное и практическое значение. Необходимо методологическое переосмысление проблемы, объективное ее исследование без старых идеологических предубеждений и мифов типа «ислам в кочевом обществе неполноценен», «только ислам с мечетями – это настоящий ислам» или «суфизм – это не ислам, а шаманизм», «казахские «баксы»(целители) – это языческие шаманы». Здесь немаловажно обратить внимание на то, что в современном мире идеологи радикальных направлений ислама также не признают суфийский компонент мусульманским и легко объявляют целые народы и регионы дальних провинций исламского мира «кафирами» и «идолопоклонниками».

Методологическим принципом данного исследования является выбор в качестве главного критерия (индикатора) само-идентификации и самосознания изучаемого этноса, т.е. нужна корреляция сведений и оценок «извне» с оценкой и взглядом «изнутри», саморефлексией казахов (как самостоятельного, дееспособного этноса) по поводу веры в Бога, с коллективной памятью об исламе, коллективной симпатией или антипатией к Корану, Пророку и т.д. При этом можно обратить внимание на совпадение данного показателя даже с официальным критерием легитимности ислама со стороны господствовавшего в Центральной Азии суннитско-ханафитской правовой школы, опирающейся на теологическое учение Абу Матуриды.

Теоретико-методологические подходы авторов во многом созвучны с новой концепцией «регионального ислама» в постсоветском исламоведении (С. Прозоров, Россия) – с содержащейся в ней ценной идеей признания плюрализма и равноправия мусульманских регионов наряду с единством фундаментальных основ глобального ислама (Прозоров, 2004:378-380). Для анализа религиозной принадлежности казахов XVI-XVIII вв. нами выбрана именно та часть (фрагмент) источниковой базы, который (хотя и состоит из вполне доступных исследователю опубликованных документов и материалов) постоянно замалчивалась и не принималась во внимание большинством авторов российских и советологических трудов по Казахстану. Такой угол зрения и выбор необходим для ведения дискуссии и аргументации альтернативной позиции о казахском исламе – отличающейся от точки зрения официальной Советской и частично – от современной национальной историографии Казахстана.

Проведенный анализ устанавливает мусульманскую идентификацию казахов XVI-XIX вв., признание казахов мусульманами-кочевниками еще до эпохи Колониализма, поскольку мы располагаем объективными сведениями о том, что казахи не только декларировали «иман» (вероубеждение) и имели мусульманскую ментальность, но успешно практиковали эту религию в повседневности, даже обучались грамоте в «кочующих» школах-мактаб, читали книги, общались с мусульманами других стран Востока, отправлялись в хадж в Мекку и т.д.

В то же время в контексте исследования историографического аспекта нашей проблемы мы впервые формулируем новую научную гипотезу – о возможном промежуточном (временном) этапе частичной деградации мусульманской культуры и просвещения в Казахской Степи со второй половины XVIII-сер.XIX вв. по причине ухудшения геополитической и цивилизационной ситуации. Наблюдение картины кризиса мусульманского просвещения у казахов дало некоторым русско-европейским авторам основание для вывода о «шаманизме». В дальнейшем миф о Шаманизме оказался выгоден советской антиисламской идеологии. И все же, важно обратить внимание на то, что даже в полосу кризиса религии и просвещения конца XVIII-сер.XIX вв. оставалось неизменным мусульманское самосознание казахского этноса, о чем говорят исторические источники. Только другая, более жестокая эпоха религиозного прошлого Казахстана – культурная перекодировка казахов Советского периода на основе атеизации, смены алфавита и введения кириллицы – привела к настоящей деисламизации этого народа.

Часть 1. Русский фактор в истории казахов и формирование концепции «поверхностного ислама». Новые взгляды на ислам после государственной независимости (1991).

Для лучшего понимания истории Казахстана, в том числе и его религиозного прошлого, необходимо предельно внимательно отнестись к такому фактору в его истории, как длительная колониальная зависимость от России в период 1731-1991 гг. Подчинению соседней христианской империи и распаду традиционной системы предшествовало долгое вооруженное Соппротивление колонизации. В дальнейшем, когда Казахская Степь стала предметом этнографического изучения у ее жителей обнаружился «плохой

ислам» – религиозное невежество особенно низов общества. Типичным образцом такой характеристики может служить труд дипломата и краеведа А. Левшина (Левшин, 1996:656).

Постепенно в российской этнографии утверждается взгляд на казахов как на народ, который всегда пребывал в состоянии между язычеством («дикостью») и исламом. В XVIII веке царизм в лице Екатерины II начал политику распространения ислама в Степи через татарских мулл в целях ослабления на казахов влияния Бухары и Хивы (Прозоров, 2001:184). С помощью исламского просвещения царизм также желал «превратить казахов в имперские субъекты» (Robert, 2006:463). Вскоре эта политика была заменена политикой «невмешательства», активизации православного миссионерства (проект И. Ильминского), а затем, к нач. XX в. и открытой борьбой с исламом.

Хотя «до царствования Екатерины II положение мусульман в России было во многих отношениях хуже, чем положение христиан в Турции» (Бартольд, 1966:413-431), именно информация о кратковременной эпохе русского протекционизма исламу является популярной и укрепляет современное представление о слабой исламизированности казахов, которые окончательно были втянуты в Ислам только при русском владычестве. Получалось, что не Султан Мухаммед Узбек-хан, как это интерпретировала традиция казахов, а русский «Белый царь» (каз. «Ак Патша»), вернее «Белая королева» по-настоящему и великодушно просветила казахских кочевников исламом.

Поэтому хронология окончательного обращения в ислам населения Казахстана в российском востоковедении отодвигалась к XIX веку, хотя высказывались и другие мнения. Например, в XIX-нач.XX вв. В. Радлов, М. Бродовский, Р. Карутц и некоторые другие знатоки края считали, что казахи издавна являются обычным мусульманским народом. Академик В. Бартольд связывал решающий этап исламизации кочевников Евразии с эпохой Золотой Орды. Таким же было мнение ориенталиста Н. Веселовского (Веселовский, 187:343). Бартольд утверждал о безусловном мусульманском облике казахов даже исходя из простой логики их происхождения (откочевки) от Государства кочевых узбеков (Бартольд, 1963:473-543).

И все же в досоветский период существовал некоторый плюрализм в оценке религии казахов – от «шаманской» идентификации до обвинения в «мусульманском фанатизме». Почти все авторы единодушно признавали колоссальное влияние на сознание казахов личности суфийского святого Ходжи Ахмеда Йассави (XII в.). Многие факты свидетельствовали о том, что ислам выступал для казахов «как идеология, способная вдохновить антироссийские настроения» (Басилов, 1997:161). А. Алекторов в описании казахов XIX в. отметил: «уверены, что люди, не чтущие Пророка, суть неверные (кафир), которых можно мучить и против которых можно употреблять оружие...так думают о христианах, ламайцах (буддистах – авт.), шиитах» (Алекторов, 1892:178).

Однако в Советский период в связи с государственной атеизацией и борьбой с «панисламизмом» в историографии восторжествовало единственное и категоричное мнение об индифферентизме казахов к Исламу (за исключением ханов и аристократов, которые были оценены

как «враги народа»). Западные авторы, часто использующие российские источники и, в целом, слабо осведомленные о народах «русской» части Центральной Азии, чаще заимствовали этот тезис о «слабом исламе» и позднем завершении исламизации Казахстана.

В русской и западной историографии большим авторитетом пользуется ученый-востоковед Чокан Валиханов. Советская идеология охотно использовала высказывания Валиханова о «двоеверии» и Тенгризме у казахов в ряде его эссе (Валиханов, 1984:208 – 215). На самом деле можно легко догадаться, что в словах офицера и русского разведчика была тенденциозность. Любопытна его фраза: «Ислам не может помочь русскому и всякому другому христианскому правительству» (Валиханов, 1985:71-77). Д. Девис называет Ч.Валиханова «европеизированным казахом, оппонировавшим с Исламом» (Devin DeWeese, 1994:21) и его оценку считает «настойчивым субъективным желанием».

Вместе с тем, хотелось бы обратить внимание на серьезные расхождения в характеристике Ч. Валихановым религии казахов, для этого нами был предпринят тщательный анализ его историко-этнографического наследия (в 5-ти томах). Оказалось, что Ч. Валиханов в своих фундаментальных трудах дает другую оценку уровня исламизированности казахов. Такие «неудобные» фрагменты были известны лишь кругу специалистов. Так, просветитель жаловался, что казахи безнадежно ушли от Шаманизма и «погрузились в Ислам» (Валиханов, 1984:302 – 308), рьяно читают намаз, держат пост Рамадан, «очень уважают людей грамотных» (по мусульмански) (Валиханов, 1984:198-200) .

Ислам в Казахстане сделал, по выражению ученого, «чудовищный прогресс»; «в каждом ауле есть мулла и подвижное медресе-школа»; «кто не содержит тридцатидневную уразу и пятивременный намаз, тот не имеет голоса и уважения родичей» (Валиханов, 1984:302). Далее, религиозное рвение народа таково, что казах «в фанатизме нисколько не уступает какому-нибудь стамбульскому дервишу», «как подобает живо увлекающемуся сыну степи, [он] по уши погрузился [в ислам] и не терпит ничего, что не согласно с Кораном» (Валиханов, 1984:302). Мы бы добавили, что само настоящее мусульманское имя Чокана Валиханова – Мухаммед-Ханафия, данное ему с рождения, красноречиво говорит об Исламе как религиозной доминанте казахской культуры. Казахский этнограф приводил сведения о суфийских общинах в степном Казахстане.

В годы после провозглашения государственной независимости Казахстана (после 1991 г.) стало возможным открыто обсуждать сложную, запутанную, идеологизированную проблему «ислам и казахи». В этой связи исследователи в Казахстане, конечно, сразу обратили внимание на «чувство идентичности» и память казахов, отраженные в эпической традиции, устной историологии, а они свидетельствовали о формообразующей (центральной) роли Ислама.

Для формирования новых подходов оказались полезными знакомство с современными тенденциями в зарубежном исламоведении. Так, например, Суфизм сегодня интерпретируется как исламское явление. В трудах зарубежных антропологов нет резкого противопоставления ислама и номадизма. Проводятся исследования, которые показывают, что

«невежественный» или «примитивный» ислам в Афганистане, в сельских районах и поселениях кочевников, на деле ничем не уступает стандартам «высокой исламской традиции» (Devin DeWeese, 1994:53).

В настоящий момент трансформировались подходы и в российском исламоведении. Показателем религиозной идентификации определено самосознание народа, акцентируется равноправие локальных традиций мусульманства, где большую роль могли играть суфийские элементы (Прозоров, 2004:378). Касаясь прошлых взглядов, специалист В. Басилов говорит, что «посторонним наблюдателям были доступны, как правило, внешние проявления религиозной жизни казахов, и их рассуждения о якобы невежестве казахов в отношении основ ислама не опирались на серьезное знание действительности. Многие авторы, публиковавшие свои впечатления о казахах, сами не знали хорошо ислам» (Басилов, 1997:161).

В современном Казахстане ведущий исламовед А.Муминов разрабатывает концепцию «казахской мусульманской общины», критикуют миф о «поверхностном» исламе через изучение сакральных родословных, выявляющих роль сословия хаджей (кожалар) в истории казахского народа (Муминов, 2004:233). Одним из авторов данных строк проведено диахронное исследование процесса сложения «казахской мусульманской традиции», фундамент которой был заложен в поздний период Золотой Орды (Нуртазина, 2016:354). Другие эксперты считают, что возможно в XVIII веке ислам утвердился в Казахстане «уже на уровне массового сознания и в своих ритуально-догматических институтах» (Султангалиева, 1998:188).

Культуролог А.Жаксылыков доказывает абсолютное доминирование ислама в сознании казахов уже в позднем средневековье (XV-XVII вв.) и тот факт, что религия Тенгризма, будучи реликтовой, «полностью ушла в область архетипов, субстратов, суеверий и мифопоэтичности фольклорного мышления» (Жаксылыков, 2013:362). Также многие исследователи РК занимаются определением роли и места шейха Йассава в казахской традиции.

И все же несмотря на изменение парадигмы, еще не полностью изжиты русско-советологические подходы о «поверхностном» исламе. Например, об этом говорят работы А. Нургалиевой, Р. Мустафиной (Нургалиева, 2006:309), многие философские публикации в Республике Казахстан, пытающиеся доказать «тенгрианское» мировоззрение казахов. В академическом 5-томном издании «Истории Казахстана» (Алматы, 2000-2010 гг.) по инерции повторяются тезисы о формальном исламе у массы кочевников в XV-XVII вв. большой роли доисламских обычаев и верований у казахов даже в первой половине XIX в. (том 2, 2010:585., том 3, 2000:401-402).

Мы считаем, что не совсем корректно объяснять причину генезиса концепции «поверхностный ислам» или «религиозный синкретизм» только лишь заблуждениями, ошибками или предубеждениями колониальных служащих России. Грубой фальсификации истории, свойственной коммунистической эпохе, еще не наблюдалось в монархической России XVIII-XIX вв. Царские чиновники и офицеры в целом вполне адекватно описали плохое состояние религии, распространение суеверий и колдовства

(хотя некоторые из них слишком увлеклись этим). Другое дело: они не смогли дать более глубокую интерпретацию того, что видели, сделав скоропалительный вывод о казахском «шаманизме».

Истина, как это бывает часто, находится посередине. Следует допустить (это наша гипотеза), что в истории ислама в Казахстане были «приливы» и «отливы», в частности, был **регресс и деисламизация** после Ренессанса славной эпохи Узбек Мухаммед-хана. Таким образом, русские очевидцы зафиксировали картину не первичного «шаманизма», а его частичной реанимации из подсознания (скорее это были народные суеверия, демонология) в эпоху Колониализма. Это – обычная языческая реакция, случающаяся в жизни дальних провинций исламской цивилизации на фоне затяжного кризиса просвещения, изоляции и разрыва связей с центрами Востока.

Уже распад Золотой Орды (XV в.) означал тотальный кризис глобального номадизма. Номады Евразии, потерпев военно-техническое поражение, вскоре оказались в тисках между двумя континентальными державами – Россией и Китаем. В XV-XVI вв. в жизни региона стали ощутимыми последствия затухания Шелкового пути и периферизации всей Центральной Азии. Еще важнее то, что сама исламская цивилизация вступила в глубокий кризис (Wilfred Cantwell Smith, 1957:45). Для Казахстана комплекс негативных следствий глобального и регионального масштаба усугублялся трагическими реалиями фронта: борьбой с восточными кочевниками-буддистами (джунгары), русской и китайской экспансией, ростом бедности, миграций, эпидемий и т.д.

Нельзя думать, что процесс ликвидации Казахского Ханства и утверждения колониального, военно-оккупационного режима прошел бесследно для сферы культуры, религии, просвещения и ментальности народа. Из-за перманентных войн могли быть частично утрачены религиозно-культурные достижения предшествующих эпох, расшатаны моральные устои и т.д. Однако, что принципиально важно, не было утраты мусульманской идентичности и памяти. В дальнейшем неудовлетворительное состояние просвещения и нравов степняков по инерции сохранялось в составе Российской империи, пока не началась миссионерская деятельность татарского духовенства.

Часть 2. Реконструкция ислама казахов-кочевников (по сведениям альтернативных источников местного и иностранного происхождения).

Материалы устной истории, генеалогий, эпоса свидетельствуют о смене религиозной идентичности номадов Кыпчакской Степи в XIV в. (при Узбек хане), а также наличии нового религиозного подъема в конце XIV в. при эмире Едыге, воспетом в одноименном тюркском эпосе. На традиционную устную историю об обращении в ислам Узбек хана основывается автор «Чингиз наме» Отемиш-хаджи (Утемиш-хаджи, 1992:243). В этой связи интересно, что автор «Описания казахов Среднего жуза» И. Андреев (80-е гг. XVIII в.), расспрашивая казахов-найманов на крайнем востоке Казахстана о религии, узнал, что они придерживаются мусульманского закона со времен хана Золотой Орды Джанибека (сына Узбека, 1342-1357) (Андреев, 1796:27).

Хотя номады не оставляют после себя много материальных

артефактов, но их религиозную идентичность адекватно показывают погребальный обряд и культовая архитектура. Уже в первой половине XIV в. в погребальном обряде номадов Золотой Орды определенно проявляются фундаментальные инновации, свидетельствующие о принятии ислама массой кочевого населения империи. Это были массовые захоронения покойников без вещей, в грунтовых могильниках, на спине, в вытянутом положении, с небольшим наклоном на правый бок, головой на северо-запад, с лицом, повернутом вправо, на юго-запад, в сторону Мекки» (Степи Евразии в эпоху средневековья, 1981:199). Также в постмонгольский период на территории Казахстана начинается сооружение мусульманских мавзолеев.

Ислам в Золотой Орде чаще ассоциируется у исследователей с городской культурой Поволжья и Хорезма. На самом деле в 30-летнее «осевое время» Узбек-Мухаммеда Великая Степь – как никогда ранее или позже – оказалась успешно интегрированной в исламский цивилизационный комплекс. В советской литературе был создан отрицательный образ Узбек-хана, а исламизация Золотой Орды оценивалась как формальная или официальная, мало коснувшаяся масс. Однако исторические источники (арабские, тюркские) говорят о реальном авторитете хана-исламизатора; не зря вплоть до XVI в. кочевое население Дешт-и Кыпчака называли себя «людьми Узбека», «Узбекским улусом». У казахов и ногайцев сохранилась поговорка «Дін Өзбектен қалған» (букв. «Религия нам досталась от Узбек хана»).

Разумеется, в авторитарных обществах номадов обращение в ислам политической элиты было знаковым событием, сигналом для смены коллективной идентичности. Относительно официального статуса религии следует заметить, что Казахское ханство (конец XV-нач.XVIII вв.) образовалось на «осколках» Золотой Орды – в процессе его поэтапного распада и по сути является ее со-наследником. Промежуточными звеньями в политогенезе Казахского государства были Ногайская Орда, Белая Орда и др.

Бартольд давал исламскую идентификацию всех тюркских государств постмонгольского периода, в том числе Казахского Ханства (Бартольд, 1968:436). По словам В. Трепавлова, Ногайская Орда (часть ногаев волилась позже в состав казахского Младшего жуза) «входила в систему мусульманских политических образований как ее полноправный и полноценный компонент» (Трепавлов, 2001:563). В государстве «непререкаем был авторитет Корана, которым скреплялись международные договоры»; русские послы сообщали, что кочевники «в шатре пели намаз» и т.д. (Трепавлов, 2001:566).

Другими политическими предшественниками Казахского Ханства были Государство кочевых узбеков и Моголистан. Мусульманская принадлежность «кочевых узбеков» и «моголов» хорошо известны. Поэтому говорить о Шаманизме в государстве казахов при том, что все его «родители» (этно-политические предшественники) были мусульманскими сообществами, нелогично. В действительности самостоятельный этнос «Qazaq», появившийся в конце XV-нач. XVI вв. со своим ханством (polity) изначально позиционировал себя мусульманским государством (султанат)

на международной арене, а казахские правители-чингизиды были наследственными муридами суфийских шейхов Бухары (Шейхи Джуйбари, 1927:45). В постмонгольский период в связи со строительством мавзолея Ходжи Ахмеда Йасаи в регионе сложился небывалый культ этого святого («әулие»), в стенах культового комплекса стали хоронить великих казахов.

Для традиционного этнокультурного сознания было характерно совпадение (слияние) этнической и конфессиональной идентичности, отсюда старинное выражение «мұсылман қазақ баласы» (букв. «мусульманско-казахское дитя»). К своей мусульманской «судьбе» народ относился весьма положительно и заявлял об этом даже пафосно. По словам Ч. Валиханова, «всякий казах знает, что он последователь Магомета и что он мусульманин... оно составляет его гордость перед иноверцами... С самого детства он то и дело слышит, что он мусульманин...» (Валиханов, 1984:198).

Важно указать, что в ханафитской традиции условия вхождения в ислам были проще и демократичнее, нежели в других течениях. Произнесение формулы «шахада» считалось уже достаточным для признания личности или сообщества мусульманскими. В русской редакции до нас дошли законы хана Тауке XVII в. «*Жеты Шарғ*» («Семь установлений шариата»), отражающих местную специфику ислама. В государственной и юридической практике была широко распространена клятва на Коране. «Очень чтут присягу на Коране» (Вульфсон, 1901:72). О том, что казахи «любят употреблять благочестивые изречения из Корана», писал В. Радлов (Радлов, 1870:16).

Ибн Рузбихан (нач. XVI в.) написал о казахах, что они «сами себя причисляют к мусульманам» (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани, 1976:63). Сейфи Челеби (XVI в.), общаясь с казахами, назвал их «мусульманами, придерживающимися толка Имама Агзама» (ханафизм) (Сейфи Челеби). Путешественник Энтони Дженкинсон также определяет казахов XVI века как народ «магометовой веры» (Известия англичан о России XVI в., 1884:52), причем свидетельствует о том, что они совершают хадж в Мекку. Согласно сведениям очевидцев нач. XVIII в. (Johann Cassel и др.) казахи использовали арабское письмо, произносили слова исповедания веры (Из журнала путешествия Христофора Барданеса в Киргизскую степь 1771 года, IV том., 2007:179).

Казахский героический эпос, по мнению авторитетных специалистов, сложился в эпоху поздней Золотой Орды. Сегодня в Казахстане снято табу с изучения религиозных аспектов эпического наследия. Анализ не только эпоса, но и всех жанров фольклора и литературы показывает господство коранической картины мира, мусульманской эсхатологии, суфизма (Жаксылыков, 2013:21). Специфическим жанром фольклора являются казахские «qissa» (с араб. – «повествования»), запрещенные в советский период. Это казахские саги о Пророке Мухаммаде, его сподвижниках, халифах, праведниках (Бабалар сөзі. Жүз томдық., 2005:368).

Для казахских родословных исламизированность предков – факт сам собой разумеющийся, давний и похвальный. В содержании генеалогий повествование обычно начинается с сотворения Аллахом «пророка Адама» и пр. (Көпеев, , 1992:146). Также важно, что в генеалогиях племен предки, жившие около XIV-XVII вв. (притом в северных областях Казахстана)

нередко носят личные имена, указывающие на связь с исламом (например, антропонимы Ак-сопы, Багис, Джол-Мухамед, Дайыр-ходжа и пр.).

В вопросе функционирования религии в условиях кочевнического общества необходимо подчеркнуть, что в исламе для чтения ритуальной молитвы-намаза наличие специальных храмов не является строго обязательным. Эту функцию может выполнять и передвижное жилище кочевников. В средневековых источниках сообщается о «мечетях из шатров». Исполнение пять раз в день намаза в кочевом ауле описано И. Андреевым (Андреев, 1796:27).

В отличие от других религий в исламе также не требуется «службы» организованного духовенства, знания всей общиной арабского языка. Как показывают новые исследования, издавна инкорпорированное в этническую структуру казахов на правах субэтнического сословия «ходжа» (имеющие арабские корни) выполняли ведущую роль в поддержке и передаче духовной информации, обучали грамоте и суфийской практике (Муминов, 2004:233). Из ходжей выходили самые авторитетные духовные лидеры, например, титул «шайх ал-ислам» или *«пир»* трех казахских «джуз» имели Мусрали ходжа (ум. 1721 г.), Ходжа Абдужалил (ум. 1805 г.) и др. (Нуртазина, 2016:270).

Помимо этого, за нескольких столетий внутри каждого кочевого рода сформировался свой внутренний канал (механизм) сохранения и воспроизводства религии, который не могли увидеть или оценить сторонние наблюдатели. Это было связано с синкретизмом кочевнической культуры. Талантливые родовые вожди (не исключая и молодых индивидов) могли выступать полноценными координаторами религиозной традиции, ритуальными медиаторами. Хорошо зная Коран, ориентируясь как в книжной мусульманской культуре, так и эпической и музыкальной культуре кочевников, они сочиняли и распространяли поэтические импровизации на тему религии (феномен сказителей «жырау», «абыз» и др.) (Нуртазина, 2016:315).

Часто выступавшие в роли советников и воспитателей казахских ханов, выполнявших функции писарей, судей, послов, целителей такие «абызы» на самом деле и были «невидимыми» муллами и просветителями казахов.

Таким образом, не стоит преувеличивать духовную инфантильность казахского кочевого социума, его якобы абсолютную и вечную зависимость от «внешнего» ислама. Конечно, «дочернее», региональное исламское сообщество казахов-кочевников нуждалось в поддержке духовно-информационного обмена с центрами ислама для периодического духовного обновления, а в отдельные кризисные эпохи – и в масштабных миссионерских акциях со стороны зарубежных среднеазиатских *тарикатов* или татарского духовенства.

Наиболее смелые и целеустремленные казахские мужчины, подражая великому предку, кыпчаку ал-Фараби ат-Турки, сами отправлялись в далекие города и страны Востока – в поисках знаний, для совершения хаджа. Интересно, что у некоторых поэтов-«жырау» мы находим даже предостережение не увлекаться хаджем в Мекку в ущерб выполнению своего долга перед родителями и Родиной. В XIX в. паломничество

мусульман из «русской» части Туркестана, в том числе Казахской Степи, активизировалось и происходило тремя путями (Nurtazina, 2013:869-873).

Казахи в своей повседневности соблюдали пищевые запреты ислама, способы забоя скота; правила ритуального омовения. Их одежда также отражала каноны местного шариата. Выполнялись мусульманские обряды бракосочетания (каз. «неке»), обрезания, погребения и др. (Георги, 1776:112). Даже в нач. XX в. Р. Карутц, познакомившись с жизнью казахов полуострова Мангыстау, написал, что «они ... совершают предписанные им молитвы и исполняют некоторые правила строже, чем я это видел где бы то ни было» (Карутц, 1910:12).

Заключение

Современный подход к проблеме религиозной идентификации казахов требует изменения методологии, исследовательской позиции, а именно всемерной оценки самоидентификации этноса, критериев самой исламской религии, корреляции источников различного происхождения и жанра. Применение новых подходов, включение альтернативных источников информации показывает нам, что исламизация степной территории современного Казахстана, начавшись в X-XII вв., но замедленная монгольским вторжением XIII в., в XIV в. вступает в фазу своего завершения при мусульманских правителях Золотой Орды. Официальная исламизация стимулировала обращение в новую религию пришлые монгольские племена и укрепила мусульманскую культуру местного тюрко-кыпчакского населения.

Мы попытались доказать точку зрения о том, что задолго до прихода России казахи были мусульманским сообществом, т.к. ядро казахского этноса составили исламизированные в XIV в. при Узбек-хане кочевые племена Дешт-и Кыпчака. Историко-этнографическое исследование религии казахов XVI-XIX вв. позволило нам определить два совершенно различных этапа (стадий) этой истории. Первая – эпоха расцвета «степного» ислама, соответствующая расцвету номадизма и политической самостоятельности тюркских кочевников, XIV-нач.XVIII вв. В этот исторический период казахи были полноценными членами глобального и центральноазиатского мусульманско-суннитского сообщества.

Степень усвоения ислама кочевниками с учетом ханафитской доктрины позволяет говорить о самодостаточной казахской мусульманской традиции. Ислам играл системообразующую роль в структуре коллективной идентичности, цементировал национальную общность, авторитетом Корана освящал власть правителя и политической элиты. Ислам также выступал основой этики, просвещения, создал сакральное ядро казахской лексики (коранические, суфийские термины) и т.д. Вместе с тем, это был все-таки ислам с номадическим и казахским «лицом», в рамках которого могли бытовать переосмысленные доисламские народные обычаи, обряды, праздники и пр.

Другой этап ислама на территории Казахстана связан с серьезным кризисом номадизма и приходом русского колониализма, XVIII-нач. XX вв. Религия, духовность – весьма тонкие материи, и нельзя полагать, что после утверждения в какой-либо стране ислам функционирует в дальнейшем автоматически, сохраняя свой изначальный высокий статус

и эффективность. К сожалению, многим исследователям присущ именно такой механистический взгляд на религию.

В номадических обществах с их дисперсностью, отсутствием стационарных центров, некоторой склонностью коллективной ментальности к анархии (если к тому же они попадают в изоляцию и пр.) всегда были риски снижения стандартов исламского поведения, самодисциплины, знаний. Однако, анализируя источники, особенно традиционные, мы делаем вывод, что никакой реставрации шаманизма не было, поскольку кризис не затронул ядра идентичности. Вместе с тем дискуссия продолжается, и многие аспекты проблемы ислама в истории Казахстана нуждаются в дальнейшем обсуждении и исследовании. К примеру, мало изучена тема политизации ислама у казахов XIX в. в связи с ростом протестных движений против России. Также необходимо полнее исследовать роль религиозных персоналий в становлении и эволюции традиционного ислама в Казахстане.

Литература:

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. – Санкт-Петербург: Изд. на ижд. гр. Г. Строганова, 1884 – 563 с.

Шакарим Кудайберды-улы. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. – Алма-Ата: Дастан, 1990. – 120 с.

Devin DeWeese. Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. – 1994. – 638 p.

Devin Deweese. Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union // Journal of Islamic Studies, Volume 13, Number 3, September 2002 , pp. 298-330.

Прозоров С.М. Новый методологический подход к изучению ислама в России // Ислам как идеологическая система. – Москва: Изд.фирма «Восточная литература РАН», 2004. – С. 378-380.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь / Под ред.С.М. Прозорова. – Вып. 3. – Москва: «Восточная литература» РАН, 2001. – 184 с.

For Prophet and Tsar. Islam and Empire in Russia and Central Asia by Robert D. Crews. Havvard University Press, 2006 – 463 p.

Бартольд В.В. Турция, ислам и христианство // Собр. Соч., Т. 6. – Москва: Наука, 1966. С. 413-431.

Веселовский Н.И. История Востока (лекции). – Санкт-Петербург, 1887. – 343 с.

Бартольд. В.В. Киргизы. Исторический очерк // Собр. соч. в 9 т. – Т.2. Ч 1. – Москва: Изд.вост.лит, 1963. – С. – 473-543.

Басилов В.Н. Кармышева Дж. Х. Ислам у казахов (до 1917 г.). – Москва: РАН, Институт Этнологии и Антропологии, 1997. – 161 с.

Алекторов А.Е. Материалы для изучения страны, истории и быта киргизов. – Вып. 2. – Оренбург, 1892. – 178 с.

Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр.соч. в 5-ти т. 4.

Алма-Ата: Каз.совет.энцикл., 1985. – С. 48–70. Валиханов Ч.Ч. Тенкри (бог) // Собр.соч. в 5-ти т. 1. Алма-Ата: Каз.совет.энцикл., 1984. – Т.1. – С. 208 – 215.

Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи // Собр.соч. - Т. 4. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. - С. 71-77.

Валиханов Ч.Ч. Заметки по истории южносибирских племен // Собр. Соч. – Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 302 – 308.

Валиханов Ч.Ч. Замечания на третью часть описания киргиз–казачьих орд (А.И.Левшина) // Собрание соч. в пяти томах. – Том 1. – Алма-Ата: Гл. ред.Каз.совет.энц., 1984. – С. 198 – 200.

Муминов А.К. Казахские ходжи // Shygyys (Восток). – 2004. – № 1. – С. 229-235.

Нургазина Н.Д. Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции. (VIII-нач.XIX вв.) – Алматы: Қазақ университеті, 2016. -354 с.

Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. – Алматы: Казахстанский институт страт. исследований при Президенте РК, 1998. – 188 с.

Жаксылыков А.Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 362 с.

Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 224 с. Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX–XX вв.) (историко-этнографическое исследование). Дис. докт. ист. наук: 07.00.07 – Алматы, 2006. – 309 с.

История Казахстана с древнейших времен до наших дней в 5-ти томах. Том. 2, Алматы: Атамұра», 2010- 624 с. Том 3. Алматы: Атамұра», 2000-768 с.

Islam in Modern History. By Wilfred Cantwell Smith. – Princeton, Princeton University Press, 1957. – 317 p.

Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факсимиле, перевод, транскрипция, примечания, исследования В. П. Юдина. Алма-Ата: Гылым, 1992- 243 с.

Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Санкт-Петербург., 1796. – 83 с.

Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука 1981 - 300 с.

Бартольд В.В. Обзор истории тюркских народов// Собр. соч. – Т.5. – М.: Наука, 1968. – С. 425-437.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Москва: Восточная литература РАН, 2001. – 752 с.

Шейхи Джуйбари. Ходжа Ислам // В.В.Бартольду. Туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927. – С. 3–20.

Вульфсон Э.С. Киргизы. – М.: С. Курнин и К, 1901. – 79 с.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. – Ч.3. – СПб., 1870. – 712 с.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани. Михман–наме–йи Бухара. – М.: Наука, 1976. – 197 с.

Сейфи Челеби. «Таварих» («Хроника»). Текст // <http://www.vostlit>.

info/Text/rus17/Celebi_Sejfi/text1.phtml?id=12726

Известия англичан о России XVI в. – Москва: Университет. типография, 1884. – 105 с.

Из журнала путешествия Христофора Барданеса в Киргизскую степь 1771 года // История Казахстана в русских источниках XVI – XX вв. IV том. – Алматы: Дайк – Пресс, 2007. – С. 80-194.

Бабалар сөзі. Жүз томдық. Діни дастандар. – 11 том. – Алматы: Фолиант, 2005. – 368 б.

Көпеев М.-Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жазушы, 1994. – 56 б. Құрбанали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих) / Аударған Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы: Демей, 1992. – 146 б.

Nurtazina N. Islam and the role Hajj in the History of Kazakhstan // Middle East Journal of Scientific Research 15(6): 869-873. 2013 - P. 869-873.

Георги И.И. Описание всех в российском государстве обитающих народов, а также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. – Санкт-Петербург, 1776. – 112 с.

Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – Санкт-Петербург, 1910. – 136 с.

References:

Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. - T.1 - St Peterburg: Izd. na izhd. gr. G Stroganova, 1884 – S. 563.

Shakarim Kudayberdi-uly. Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazakhov i khanskikh dinastiy. – Alma-Ata: Dastan, 1990. – S. 120

Devin DeWeese. Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. – 1994. – p. 638

Devin Deweese. Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union // Journal of Islamic Studies, Volume 13, Number 3, September 2002 , pp. 298-330.

Prozorov S.M. Novyy metodologicheskiy podkhod k isucheniyu islama v Rossii // Islam kak ideologicheskaya sistema. – Moskva: Izd.firma “Vostochnaya literature RAN”, 2004. – s. 378-380.

Levshin A.I. Opisaniye Kirgiz-kazachikh ili Kirgiz-kaisatskikh ord i stepey. – Almaty: Sanat, 1996. – s. 656.

Islam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii. Entsiklopedicheskiy slovar / Pod. red. S. M. Prozorova. – Vyp. 3. – Moskva: “Vostochnaya literatura” RAN, 2001. – s. 184).

For Prophet and Tsar. Islam and Empire in Russia and Central Asia by Robert D. Crews. Havvard University Pres, 2006 – 463 p.

Bartold B.B. Turtsiya, islam i khristianstvo // Sobr. Soch., T. 6. – Moskva: Nauka, 1966. s. 413-431

Veselovsky, N.I. Istoriya Vostoka (lektsii). – St Peterburg, 1887. – s. 343. Bartold. V.V. Kirgizy. Istoricheskiy ocherk // Sobr. soch. v 9 t. – T.2. Ch 1. – Moskva: Isd.vost.lit, 1963. – s. 473-543

Basilov V.N. Karmysheva Dzh. Kh. Islam u kazakhov (do 1917 g.). – Moskva: RAN, Institut Etnologii i Antropologii, 1997. – s. 161

Alektorov A.E. Materilay dlya izucheniya strany, istorii i byta kirgizov. – Vyp.

2. – Orenburg, 1892. – s. 178

Valikhanov Ch.Ch. Sledy shamanstva u kirgizov // *Sobr. soch.* v 5-ti t. t. 4. Alma-Ata: Kaz.sovet.entsik., 1985. – s. 48-70. . Valikhanov Ch.Ch Tenkri (bog) // *Sobr. soch.* v 5-ti t. t. 1. Alma-Ata: Kaz.sovet.entsik., 1984. – s. 208-215

Valikhanov Ch.Ch. O musulmanstve v stepi // *Sobr. soch.* v 5-ti t. t. 4. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – s. 71-77

Valikhanov Ch.Ch. Zametki po istorii yuzhnosibirskikh plemen // *Sobr. soch.* – T. 1. - Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. – s. 302-308

Valikhanov Ch.Ch. Zamechaniya na tretyu chast opisaniya kirgiz-kazachikh ord (A.I.Levshina) // *Sobraniye soch.* v pyati tomakh– T. 1. - Alma-Ata: Gl. red. Kaz.sov.ents/, 1984. – s. 198-200

Muminov A.K. Kazakhskiy khodji // *Shygy (Vostok).* – 2004. – No 1. – s. 229-235.

Nurtazina N.D. Rasprostraneniye islama i formirovanie kazakhskoy musulmanskoj traditsii. (VIII-nach.XIX vv.) – *Almaty: Qazaq universiteti*, 2016. – s. 354

Sultangaliyeva A.K. Islam v Kazakhstane: istoriya, etnichnost i obshchestvo. – *Almaty: Kazakhstanskii institut strat. issledovaniy pri Prezidente RK*, 1998. – s. 188.

Zhaksylykov A.Zh. Sravnitel'naya tipologiya obrazov i motivov s religioznoj soderzhatelnostyu v proizvedeniyakh kazakhskoy literatury. Estetika, genezis. – *Almaty: Qazaq universiteti*, 2013. – s. 362

Nurgaliyeva A.M. Ocherki po istorii islama v Kazakhstane. – *Almaty: «Dayk-Press»*, 2005. – s. 224. Mustafina R.M. Bytovoy islam u kazakhov (XIX–XX vv.) (istoriko-etnograficheskoye issledovaniye). *Dis. dokt. ist. nauk: 07.00.07* – *Almaty*, 2006. – s. 309.

Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney v 5-ti tomakh. Tom. 2, *Almaty: “Atamura”*, 2010- s. 624. Tom 3. *Almaty: “Atamura”*, 2000- s. 768.

Islam in Modern History. By Wilfred Cantwell Smith. – *Princeton, Princeton University Press*, 1957. S. 317.

Utemish-hadzhi. Chingiz-name. Faksimile, perevod, transkriptsiya, primechaniya, issledovaniya V. P. Yudina. Alma-Ata: Gylym, s. 1992- 243

Andreev I.G. Opisaniye Sredney Ordy kirgiz-kaysakov. – *Sankt-Peterburg.*, 1796. – s. 83

Stepi Yevrazii v epokhu srednevekovya. – *Moskva: Nauka* 1981 - s. 300. Bartold V.V. Obzor istorii tyurkskikh narodov// *Sobr. soch.* – T.5. – *M.: Nauka*, 1968. – s. 425-437.

Trepavlov V.V. Istoriya Nogayskoy Ordy. – *Moskva: Vostochnaya literatura RAN*, 2001. – s. 752

Sheikhi Dzhuybari. Khodzha Islam // V.V.Bartoldu. *Turkestanskiye druzya, ucheniki i pochitateli.* – *Tashkent*, 1927 . – s. 3–20.

Vulfson E.S. Kirgizy. – *Moskva: S. Kurnin i K*, 1901. –s. 79.

Radlov V.V. Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen. – Ch.3. – *SPb.*, 1870. – s. 712

Fazlallah ibn Ruzbikhan Isfahani. Mihman–name–yi Bukhara. – *M.:*

Nauka, 1976. – s. 197

Seyfi Chelebi. «Tavarih» («Khronika»). Tekst// http://www.vostlit.info/Text/rus17/Celebi_Sejfi/text1.phtml?id=12726
Izvestiya anglichan o Rossii XVI v. – Moskva: Universitet. tipografiya, 1884. – s. 105.

Iz zhurnala puteshestviya Khristofora Bardanesa v Kirgizskuyu step 1771 goda // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI – XX vv. IV tom. – Almaty: Dayk – Press, 2007. – s. 80-194.

Babalar sozi. Zhuz tomdyq. Dini dastandar. – 11 tome. – Almaty: Foliant, 2005. – s. 368

Kopeyev M.-Zh. Qazaq shezhiresi. – Almaty: Zhazushy, 1994. – s. 56. Qurbanali Khalid. Tauarih hamsa (Bes tarikh) / Audarghan B.Totenayev, A.Zholdasov. – Almaty: Demeu, 1992. – s. 146.

Nurtazina N. Islam and the role Hajj in the History of Kazakhstan // Middle East Journal of Scientific Research 15(6): 869-873. 2013 - P. 869-873.

Georgi I.I. Opisaniye vsekh v rossiyskom gosudarstve obitayushchikh narodov, a takzhe ikh zhiteyskikh obryadov, ver, obyknoveniy, zhilishch, odezhd i prochikh dostopamyatnostey. – Sankt-Peterburg, 1776. – s. 112

Karutz R. Sredi kirgizov i turkmen na Mangyshlake. – Sankt-Peterburg, 1910. – s. 136.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

IRSTI 03.29.00

Ауман Dosymbayeva¹,
Alan² and Mikhail Bondarevs³

¹Doctor of historical sciences,
professor L. Gumilev Eurasian national university

²Researcher of the L. Gumilev ENU,

³Senior Researcher of the L. Gumilev ENU

E-mail:aiman_dos@inbox.ru

TURKIC SACRAL SITES OF THE KAZAKHSTAN

Three large sacral objects of various Turkic peoples, created in the Middle Ages in the most favorable natural places, were discovered, studied and introduced into the scientific sphere in the territory of Kazakhstan. The sanctuaries were intended and used as places of various ritual activities associated with cults of worshipping Cosmos / Tengri, the surrounding nature and the souls of deified personalities. The Merke sanctuary, which served as the sacred center of the Western Turks / On Ok Budun people, is located at the high jailau of the upper reaches of the Merke River in the Zhambyl region. It is represented by a large number of stone male and female sculptures erected on the mounds, accompanied by runic inscriptions, altars, tamgas and petroglyphs.

The Zaisan Sanctuary, located in the Shu district of Zhambyl region, is a different type of ritual structures in the form of a rectangular fence with stone statues that are installed from their Eastern side. The Sanctuary is built by the tribes of Karluks and Turgeshs in the period after 744 years.

The third sanctuary, Kumai is located in the territory of the Ereimentau district of the Akmola region, 120 km East of Astana, and is a complex of religious objects – ritual fences with stone statues that are installed on the Eastern side of rectangular fences. The monuments of the sanctuary are built by the population of the Hun-Oguz circle and are also intended for conducting cultic actions dedicated to the higher powers of the universe, the surrounding nature and in honor of the great people of the society who served their Fatherland and its defense.

Key words: sacral sites, cult monuments, stone sculptures, iconography, society.

Айман Досымбаева¹,
Алан² және Михаил Бондаревтер³

¹Т.ғ.д., Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің профессоры

² Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің ғылыми қызметкері

³ Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің аға ғылыми қызметкері

E-mail:aiman_dos@inbox.ru

ТҮРКІЛЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ

Қазақстан аумағында түрік халықтарының орта ғасырлық үш үлкен ең қолайлы, қасиетті жерлері зерттелді және ғылыми айналымға енгізілді. Ғибадатханалар әр түрлі рәсімдерді Ғарыш пен Тәңірге табыну және қасиетті тұлғалардың жанына ғибадат етуімен айналысатын. Мерке ғибадатханасы он оқ бұдын батыс түркі халқының қасиетті орталығы болып табылады. Бұл қасиетті орын Жамбыл облысындағы Мерке өзенінің жоғарғы жайлауында орналасқан, ол қорғандарға салынған ерлер мен әйелдер мүсіндерінен, руналық жазулармен, алтайлармен, тамғалы мен петроглифтерден тұрады.

Жайсан ғибадатханасы Жамбыл облысындағы Шу ауданында орналасқан, ғибадатхана шығыс жағынан орнатылатын тас мүсіндері бар тікбұрышты дуал түрінде рәсімделген құрылымдардың тұрады. Ғибадатхана 744 жылы қарлұқтар мен түргештердің ықпалымен тұрғызылған.

Үшінші ғибадатхана Құмай, Ақмола облысы Астана қаласынан 120 км шығысқа қарай Ерейментау ауданына орналасқан діни нысан - тік бұрышты қоршаулардың шығыс жағында орналасқан тас мүсіндері бар салттық қоршаудан тұрады. Ескерткіш ғибадатхана ғұн-оғыздар тарпынан құрылды және жоғары күшке арналған, Отанына қызмет ететін ұлы адамдардың құрметіне діни іс-шаралар жүргізуге арналған.

Кілт сөздер: киелі жерлер, ескерткіштер, тас мүсіндер, иконография, қоғам.

Айман Досымбаева¹, Алан² и Михаил Бондаревы³

¹Д.и.н., профессор ЕНУ им. Л.Гумилева,

²научный сотрудник ЕНУ им. Л.Гумилева,

³СНС ЕНУ им. Л.Гумилева

E-mail:aiman_dos@inbox.ru

ТЮРКСКИЕ САКРАЛЬНЫЕ МЕСТА КАЗАХСТАНА

На территории Казахстана открыты, изучены и введены в научный оборот три больших сакральных объекта различных тюркских народов, созданных в эпоху средневековья в наиболее благоприятных природных местах. Святые места предназначались и использовались в качестве мест проведения различных ритуальных действий, связанных с культурами поклонения Космосу/Тенгри, окружающей природе и душам обожествленных личностей. Святилище Мерке, служившее сакральным центром западных тюрков/народа он оқ будун находится на высокогорных жайлау верховий реки Мерке в Жамбылской области представлено большим количеством каменных мужских и женских скульптур, установленных на курганах, сопровождается руническими надписями, алтарями, тамгами и петроглифами.

Святилище Жайсан, расположенное в Шуском районе Жамбылской области представляет собой иной тип ритуальных сооружений в форме прямоугольных ограда с каменными статуями, которые установлены с их восточной стороны. Святилище создано племенами карлуков и тюркешей в период после 744 года.

Третье святилище Кумай находится на территории Ерейментауского района Акмолинской области в 120 км к востоку от г. Астаны и представляет собой комплекс культовых объектов – ритуальных оград с каменными статуями, которые установлены с восточной стороны прямоугольных оград. Памятники святилища созданы населением гунско-огузского круга и также предназначены для проведения культовых действий, посвященных высшим силам мироздания, окружающей природе и в честь великих людей общества служивших своему Отечеству и ее защите.

Ключевые слова: сакральные места, культовые памятники, каменные скульптуры, иконография, общество.

Three a big sacral site was a researching, restoring and preserving on the different parts to the territory of Kazakhstan from 1987 to 2017 years. Different types of ritual constructions with many types of stone statues discovering and studying to a three sites: Merke, Kumay and Zhaysan. The forms and kinds of constructions, types of stone sculptures together with artefacts that to showing on it's, some things from excavating works inside kurgans and enclosures giving information about chronological and ethnic and cultural interpretation each of sacral objects.

Discovered and researching the sites sanctuary Merke (heritage located of Merke district, Jambyl region) was beginning in 1987 y. to 2014. The monuments of heritage of the Western Turks located in riverheads Merke in the territory of the Jambyl region are concentrated on mountainous to zhaylyau/alpine pasturages, along coastal terraces of numerous spring small rivers. During the medieval period on which area cult and memorial monuments are concentrated, in carried the name Myn bulak in translation from Kazakh the meaning Thousand springs also represented the sacral territory of the western Turkic peoples. In the area Myn bulak locality large number of ritual constructions with stone sculptures, the numerous altars intended for sacrifices, accompanied with runic writing, patrimonial tamgas/signs, rock paintings are concentrated. The total area of the reserved territory of the Western Turkic peoples are equal more than 95 thousand hectares /Dossymbayeva, 2002; 2006, с. 87-126/.

The main quantity of cult monuments presented by designs of kurgan type on which stone embankments have established stone sculptures of the idolized ancestors. In total 76 stone statues founded and inflicted on a map. High concentration of cult constructions with stone sculptures demonstrates that the sacral territory of Myn bulak was the place of updating of the myth about origin of Turks and served for holding rituals of worship of spirits of great persons and to deities of a Turkic pantheon of Tengri/Space and Zher Su/Ground and Water. Feature of ritual constructions is the localization on the same monument of men's and female sculptures. In hands of sculptures designing vessels – symbols of the deity Zher Su represented. Vessels with water were attributes, which used on ceremonies of an oath promise of protection descendants in time, to promote stability in Turkic society.

The Great Silk way which was actively pulsing in the middle Ages, connected the countries and continents, the different people become the road of exchange of the advanced thoughts and technologies of an era became relevant and demanded again. In remarkable tendencies of a modern era, the peaceful

position of Kazakhstan is obvious and demanded. This process is important also in order to avoid harmful process of militarization of consciousness of younger generation. The Silk way functioned and became demanded in many respects thanks to Turkic diplomacy, which carried out by Turkic kahans. Sources demonstrate toleration of Turkic governors, the first welcoming overseas guests from China, India, Iran, Byzantium and other countries on borders of the possession; they listened carefully about cultures, religion of others peoples. Repeatedly communicating with missionaries and pilgrims, learned about life in other states, about superiority of this or that belief. Honesty of Turkic diplomacy based on fidelity to the principles of respect of strangers and their religion. "Idols various a look" were seen by ambassadors from Byzantium and Iran, describing the visits to the sacral center of the first Turkic Kagan Istemi which after the meeting of foreigners in the city of Taraz, going together them to Myn bulak celebrated guests in the favorite sacred place (a modern sanctuary Merke) /57, Menandr, 1861, c.379; Dossymbayeva, 2002, c.37/.

So the Buddhist pilgrim Xuan Chiang (629 y.) going from China to India has stayed in the travel on a visit at the western Turkic Kagan Ton yabgu (618-629) the whole year. Having visited a mountain sanctuary Merke Xuan Chiang has written that the road known there not by everyone, and he was spent blindfold. Natural abundance of edge has inspired the pilgrim who has left in the records the description that when in the spring and in the summer the nature blossoms, the earth is similar to a florid carpet. Xuan Chiang belongs also record about the Decree Ton yabgu Kagan's about the prohibition killing deer. According to the Decree for intended and unintentional murder of deer's, the death penalty relied. All deer counted and have hung up to them on a neck hand bells and since then they felt freely /Zuev, 1960,3(4), c.91/.

About Merke in the notes, Chines traveler left descriptions of the sacral center of Turkic Kagan, with multiple cult monuments with sculptures of the great persons serving to the fatherland. The main part of the Turkic population was faithful to the religion which nature originated in centuries-old cultural history, in traditional philosophy which fundamentals made by a thought of unity and indivisibility of the world Tengri /Space and Earth/Water, i.e. the idea of inseparability of the world of the person from the world of the nature. The described model of attitude of Turkic peoples is present at all parts and units of a ritual of worship of the surrounding nature: in monuments of rock art, cult monuments with stone statues, the patrimonial tamgas/signs, runic inscriptions, altars and created for edification of descendants in open space of the steppe.

On the mountain plateau of riverheads Merke Turkic peoples constructed barrows with the stone statues of the idolized primogenitors who have also deserved during lifetime honor and respect for the work before society and the Fatherland established on them. The multiple stone sculptures created in honor of men and women was subjects to worship and on these place rituals of worship of souls of great primogenitors, to the Supreme deities of Tengri and Zher Su held. The men's image represented the protǝǵǝ Tengri, the high blue sky, and the female image was a symbol of the deity Zher Su. Representatives of Turkic society believed that great persons, dying still take care of the descendants and the address with entreaty about stability and wellbeing in society was the purpose of a ceremony of worship of their souls which have departed to Tengri.

A large number of stone altars with holes, the runic inscriptions on the plateau near barrows the petroglyphs and vessels in hands of sculptures demonstrate effectiveness of a ritual (**picture 1...**).

The investigations conducted in regions of high concentration of cult, memorial monuments indicate an interconnection and conditionality of development of ethnic cultures of antiquity and the middle Ages with the surrounding environment of habitation. Localization of unique archaeological monuments in borders of the territories equated in the parameters to national natural parks are natural and serves one of the major factors, which have influenced the choice of the lands used as sacral place for realization of ceremonies and rituals for many generations of people throughout several millennia.

In outlook of traditional society, the natural territories having high qualitative characteristics appeared sacral place. In such places, the vital ceremonies and rituals of worship of the highest forces of the universe of Tengri /(Space) and Zher Su (Earth-Water), to spirits and souls of the idolized ancestors held. Such lands marked the most expensive and sacred symbols, following to the grave the heroes, creating him monuments for ages. Cutting statues of the, glorified in the history persons and establishing them in the steppe, Turkic peoples brought oaths of loyalty of their memory, promising to be loyal to the idea of sanctity of the sacred earth of fathers.

In the southern part from the place of concentration of cult monuments the located funeral complex of Turkic social elite Karakystak 1. Results of archaeological researches of Karakystak 1 complex representing funeral constructions of kurgan type indicate that they created in honor of social elite of society of nomad. Each of the archaeological monuments restored and reconstructed after excavating works in a valley landscape Karakystak. All studied monuments was a kept in the habitat, in an area landscape. Works on preservation and restoration of stone sculptures and barrows on which they established performed.

Sanctuary Zhaysan are of other sacral center of medieval Turks that located to Shu district of the Jambyl (Taraz) region.

The cultural heritage located in a steppe zone of northwest slopes of ridge Kindyk ras to the territory of the valley Zhaysan are presented by a numerous of ritual and funeral constructions, patrimonial tamgas/signs, rock paintings. The archaeological researches on studying and preservation of monuments begun in 2001 have allowed to reveal more than 30 cult and memorial complexes, several places of petroglyphs and to outline borders of a sacral zone. The total area of the reserved territory with monuments occupies more than 77 thousand hectares.

Monuments of a sacral zone of a sanctuary Zhaysan are presented by ritual designs in the form of rectangular enclosures, single, pair and consisting of several enclosures made in the chain focused from the North to the South. From East side or in the center of enclosures stone stelas and sculptures established. As a part of complexes, ritual enclosures occupy space in East part, and to the west from them funeral constructions in a look, the kurgans of stone embankments are located.

Features of an iconography of stone sculptures, the objects and jewelry, vessels represented on sculptures have allowed establishing cultural and chronological accessory of monuments. It is indication that the monuments

concentrated in a sacral zone of a sanctuary Zhaysan were the reserved territory of East Turkic tribes, which have moved from Irtysh on lands of Zhetyssu in the period of later 744 years. Places of burials, together with ritual constructions with stone sculptures served as subjects to worship of spirits of the persons of society of Karluks and Tyurgeshes, for holding rituals of sacrifices him and to the supreme deities of a Turkic pantheon. Places of the center of rock arts served for carrying out the ceremonies and rituals connected with a calendar cycle and socially significant actions.

Cult and memorial monuments, after their studying, documenting and restoration take the former place in the habitat, in a valley landscape Zhaysan. The complex ecological researches directed to preservation of a landscape of a reserved zone are at the same time made.

The analysis of symbolic vessels depicted on various subjects of the cult nature of the stone statues of a sanctuary Zhaysan specifies wide circulation of world outlook representations, related. In traditional applied art, the image of vessels reflects its communication with image of the female character and presence of this character at a ritual could mean that it is synonymous according to contents with “a mythological vessel” /Dossymbayeva, 2013, c. 59-63/.

In addition, the Ancient Chinese written tradition in which the ritual designated in the form of a vessel is recorded the term promotes understanding maintenance of the character. The etymological value of the graphics image of the term transferred in the form of a vessel meant – cult action with a vessel. The category, according to their textual analysis ... designated the ceremonies giving an opportunity to overcome political conflicts and the reflecting unities of the world and temple and palace rituals and forms of behavior of dignitaries in relation to the people /Kobzev, , 1988, c.25 -26/.

The Turkic ritual, bringing of an oath, in the form of water drinking, was an integral part of a ceremony, signing of the contract, the oath described in the Arab sources, and Old Russian chronicles. The use of the term to drink an oath, at nomads, has traditional character. Same meaning to contents of the act of bringing of an oath, designation of the term “ayak” in Turkic language as the vessel used in the procedure of a ceremony of sanctifying by an oath /Dossymbayeva, 2007, 2, c. 55-61/.

In traditional practice the Turkmen and Kazakhs to bring an oath, also meant “to drink the oath” an ant and as to take the oath at them means to carry an ordeal involving serious consequences, very rare Turkmen, will venture this heartrending experience – “to drink the oath” which is equal on the significance to a concept – drain a bowl bottom up. According to legal documents, the second half of XIX in – the beginnings of XX in, “the oath as the judicial tool, took very important place in the Kazakh legal proceedings. It (oath) was heavy responsibility ... and was accepted with use of pagan rituals at lakes, the rivers, graves of ancestors” /Zhampeisova, 2001, c.77-79/. In the context of the maintenance of the sacral character, also the phrase written by the Arab ligature on a wall of the boiler set in the central hall of a shrine of the Turkic people, in the mausoleum Turkestan sounds. The text on a wall of a taykazan states – a vessel for water /Mustapaeva, 2006, c.65/.

The analytical research of kinds of the types of a monumental sculpture presented as a part of statuary samples of Turkic sanctuaries allows noting that

the range of stone sculptures, has displayed the level of social ranging of Turkic society. Zhaysan treats memorials of social elite, which created, within the sacral, reserved territory of a sanctuary also the cult and memorial Zhaysan complex¹⁴ and 27. On the cult, Zhaysan complex 26 the kind of a stone sculpture, which has found reflection in the figure, represented in a “three horn” tiara is open. The repeating symbols, in a look tamgas, portraits of governors on monuments of cult art, numismatic materials, enhance potential informational content of the analyzed materials and allow making reconstruction of features of the principle of political system of the Turkic state in which the important place allocated to clan ranging, between representatives of Kagans and Katun clans.

In traditional structure of Turkic society, primary social priorities, the described category of persons, belonged to representatives of maternal clan. Those could be, both a woman’s face, and a male that has found reflection in an iconography of statues in «three horn “ headdresses. In strict, social hierarchy of Turkic society, representatives of the Katun (maternal) fratriya, “the residence of which was in the territories adherent to Talas, including a right bank of the Syr Darya” probably represented the Turkic earth.

Component of Turkic, cult memorials of a sanctuary Zhaysan, are patrimonial tamgas. Results of the analysis Turkic tamgas, beaten out on the same rocky linens, as petroglyphs demonstrate internal interrelation of the called types of historical sources. Analogies to patrimonial tamgas/signs of Turkic peoples are present on Turkic coins. On coins of VII-VIII c., together with tamga also the images of animals executed in the style very similar to a manner of the image of figures of animals in rock art meet.

The world outlook model of world order in the Turkic khaganate, has been brought to the law level, following to which was an indispensable condition of institute of the kagans power. The violation of the principles of dual board expressed in the traditional right of a succession to the throne at Turkic peoples led to negative consequences what the inscriptions curved on the epitaphs created in honor the Kul tein, Bilge Kagan, Tonyukuk.

Gained development in the territory of the Kazakh steppe, syncretic according to the contents, the statuary samples of a monumental sculpture of Turkic nomads combining world outlook standards of cultures of East and Western Turkic peoples will find the expression in sculptural samples and cult constructions of nomad in the territory of Eastern Europe, in the Polovtsian steppe subsequently.

The main, genetic assignees of cultural achievements of medieval Turkic tribes, in the field of intellectual comprehension of the universe, are, the formations of culture living in the autochthonic territory, modern Kazakhs. Confirmation of conclusions on cultural and ethnic continuity of Turkic and Kazakh tribes, also data on formation of racial type, which with different degree of intensity, on the territory of Kazakhstan «was always made in the local ethnic environment» / Ismagulov, 1970, c.136/ It anthropological process close connected with formation modern biosocial, ethnic and cultural integrity of the Kazakh people and his ancestors to the forth millennium years /Ismagulov, 2017, c. 134/.

Numerous sculptures, with identical vessels in hands, men’s and female sculptures – symbolically filled with holy water – a symbol sacred Zher Su / Ground-Water, on representations of Turkic peoples, participated in the religious

rite devoted to providing the world, prosperity and stability in Turkic society.

Kumay – the third cultic center of the Turkic kagans located to Ereimentau district of the Akmola region. The new discoveries of the unrivaled Turkic heritage include the monuments of the Kumai archaeological and ethnographic complex, located in a direct closeness of the capital of the country – Astana, 120 km to the East. As part of the Kumai complex, a series of reference monuments discovered, relating to different periods of development of the culture of the population of Kazakhstan /Dossymbayeva, 2012/. The peculiarity of the cultic monuments is the localization of different sites on the valley of the Kumai River, in close proximity to each other. The natural feature of the region, expressively deposited in the names of locality of it area, reflects the historically formed idea of the sacredness of the Turkic land: Kumay, Ershoky, Zhaushoky, Kosbatyr, Auliebulak.

The Turkic heritage surprises with the preservation of ritual constructions and stone sculptures, tribal tamgas (tribal mark) carved on the walls of fences. The statues, installed on the eastern side of the ritual fences, carved in the traditional Turkic style, with observance of the characteristic features of portraits of outstanding images of people, were in a pristine place, at a stage they studied and restored. Documentation of all open monuments, registration to a public institution for the preservation and use of historical and cultural heritage made. A lot of work is ahead for comprehensive scientific study and analytical interpretation of the materials of monuments in the general context of the development of cultures of the Turkic peoples of Eurasia.

An important aspect of research is the effort to create a landscape archaeological and ethnographic museum in the open air. Reconstructed in the landscape of the Kazakh steppe, the monuments of the Kumay Valley will serve as evidence of the centuries-old history of the Turkic peoples, whose alma mater is located on the sacred land of Turkestan /Kazakhstan. The sacred territory with a high concentration of memorials of various epochs, covering the periods of four thousand years of history, since the Bronze Age and the subsequent milestones in the development of the culture of the Saks, Huns, and Oghuz Turks amaze with the richness of the heritage on this land.

The process of annual research, new discoveries and studies, analytical interpretation of the results of archaeological excavations served as the basis for conclusions about the sacral of the space by the population that inhabited this land and expressed its attitude to it in the cultic constructions created by them. Observing, studying and describing the peculiarities of the location of the cultural heritage within the left bank of the Kumay River valley, you will notice that the monuments are located at the foot of the mountain range of the Buyratau ridge, covered with forests. The first discoveries of monuments in Kumay coupled with a telephone conversation with the leadership of the Committee for Forestry and Hunting of the Ministry of Agriculture about the state national park Merke (the initiative to create, prepare and implement a science-based, feasibility study, which belonged entirely to A. Dossymbayeva). During the conversation, A. Dossymbayeva informed that news about the discoveries of cultic monuments on the territory of the Erementau district is excellent, since the Committee of Forestry and Hunting at this stage creates a States National Natural Park in the territory of the Erementau district.

All types of memorial, funerary and religious monuments and the volume of artefacts obtained testified about the sacral of the space on which they are located. The location in the space of the steppe left-bank terrace of the Kumay River valley, flowing from the southeast to the north-west, names of place, contained with a sense of the holiness of the sacred land and were located along a mountain range covered with forest. The symbols of the native land – the River, the Mountains, the Forest with unique inhabitants of the natural world, endlessly mentioned in the myths and legends about the origin of the Turkic peoples inhabiting the endless expanses of Eurasia found their embodiment in the center of the Turkic kagan located on the territory of the Kumai river valley. Studies have shown the presence among the monuments of a large number of sacred objects of the people, called in the Chinese sources – *Сьнну / Hunnu*, and in the European chronicles – Huns. For example, the first powerful ruler of the empire of the Hunnu, who spread his power in the territory of Central Asia, called Mode, which means, in translation into Russian, a forest. In ancient Chinese sources mentioned that the Hunnu practiced the annual holiday of the detour of the forest, to which the dignitaries of all subordinate peoples gathered. Mode says that “the Earth is the foundation of the state, it cannot be given in any case” in response to the claims of one of the neighboring rulers to give the neighboring unoccupied territory. Mode executed each one, who expressed their consent to this claim.

According to the legendary traditions, the followers of the Huns and Usuns, named during the period of the newly created Turkic Kaganate by the Turks, in order to preserve the borders of the state and legislate it, created a story about the rules of succession to the throne. The rules said that only the Crown Prince, born of a woman of the Ashide clan and from a masculine Ashina clan could occupy the throne. The etymology of terms means: ashide is a dragon, and ashina is heavenly. At first glance, the picturesque legends, clothed in myths, in reality, in the traditional worldview of the Turkic peoples were valid. In the image of the dragon, a mystical character, guarded by the Earth and Water, and the second male representative was the holder of the heavenly blessing – the kut /celestial energy, bestowed by Tengri/Space.

In the Turkic monumental art, the described scenes reflected in the style of depicting the monuments of Bilge Kagan, Kultegin. In the style of the image, the top of the monumental stelas shown in the form of a mystical wriggling torso of a dragon with the head of a wolf. In the image of the wolf, a generic totem of representatives of the Ashina family was depicted, since according to the myths that existed among the Usuns, the Huns and Turks, the wolf, who rescued their ancestor, the boy, who subsequently headed the tribe of the Turkic, was obliged to leave for the historical arena of the Turks. Sources mention that remembering their origin, the military guards of the Turks called wolves and their banners crowned with images of wolves.

Runic inscriptions carved on stone monuments also written in different dialects: the inscription on the stele Kultegin in the dialect of the Ashina, and the inscription in honor of his adviser Tonyukuk in the dialect of Ashide. The style of depicting a mystical character in the form of a wolf-dragon on the monuments of Bilge Kagan and Kultegin, noted that both in the texts of inscriptions and in the means of fine art on the monuments, the foundations of the traditional ideology of the Turks reflected. The opening of the topic under consideration

also promoted by tribal tamgas applied to monuments. The upper part of the monument Kultegin crowned with a tamga in the form of a mountain goat, in the traditional consciousness symbolizing the belonging of the Prince to the heavenly, solar clan. Tonyukuk's tele decorated with a tamga in the form of a triangle, indicating its belonging to the feminine gender of Ashide. In the text of his epitaph, it said that he had the right to put the kagans on the throne and he chose the land of Otuken for his people were replete and never starved.

The ideology of the Turkic society, filled with mystical images, legendary legends, reflected in the fine arts, in written texts, tamgas, toponyms, in reality testifies to the desire of the Turkic peoples to preserve their identity in surrounding him from every quarter world another's.

Литература:

Джампеисова Ж.М. Присяга в казахском обычном праве как одна из норм нравственных ценностей и социального поведения кочевника (вторая половина XIX в – начало XX в) //Труды международной научно-практической конференции «Проблемы духовности и место религии в современном обществе», посв. 10-летию независимости Республики Казахстан. – Шымкент, 2001. – Т. 2. – С. 77-79.

Досымбаева А.М. Мерке – сакральная земля тюрков Жетысу. – Тараз: Сенім, 2002. – 107 с.

Досымбаева А.М. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахской степи. – Алматы: Типография Комплекс, 2006. – 166 с.

Досымбаева А. Нускабай А., Тюркский археолого-этнографический комплекс Кумай.- Астана, 2012. – 146 с.

Досымбаева А.М. О символике сосуда в тюркском прикладном искусстве и его связи с идеей сакрализации пространства //Казахская цивилизация. – 2007. - № 2. – С. 55 – 61.

Досымбаева А, История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. – Алматы, 2013. – 250 с.

Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе //Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии. Вып. 3 (4, 1960).

Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). – Алма-Ата: Наука, 1970. – 239 с.

Исмагулов О., Исмагулова А. Происхождение казахского народа. – Алматы, 2017 – 196 с.

Кобзев А.И. Особенности философской и научной методологии в традиционном Китае //Этика и ритуал в традиционном Китае. – М.: Наука, 1988. – С. 17-55.

Менандр Византиец. Продолжение истории Агафиевой //Византийские историки. Спиридон Дестунис. – СПб, 1861. – С. 192-469.

Мустапаева Д. Түркістандағы тайқазанның тарихы – Түркістан, 2006. – 139 б.

References:

Djampeisova J.M. Prisiaga v kazahskom obychnom prave kak odna iz norm npravstvennyh tsennostei i sotsialnogo povedeniia kochevnika (vtoraia polovina XIX v – nachalo XX v) //Trudy mejdnarodnoi naечно-prakticheskoj konferentsii «Problemy dšhovnosti i mesto religii v sovremennom obestve»,

posv. 10-letnə nezavisimosti Respublikı Kazahstan. – Shymkent, 2001. – T. 2. – S. 77-79.

Dosymbaeva A.M. Merke – sakralnaja zemlja tərkov Jetysə. – Taraz: Senim, 2002. – 107 s.

Dosymbaeva A.M. Zapadnyı Tərkskiı kaganat. Kəltərnəe nasledie kazahskoi stepi. – Almaty: Tipografiya Kompleks, 2006. – 166 s.

Dosymbaeva A., Nəskabai A., Tərkskiı arheologo-etnograficheskiı kompleks Kəmai.- Astana, 2012. – 146 s.

Dosymbaeva A.M. O simvolike sosəda v tərkskom prikladnom iskəsstve i ego svjazi s ideei sakralizatsii prostranstva //Kazahskaia tsivilizatsiia. – 2007. - № 2. – S. 55 – 61.

Dosymbaeva A., Istorija tərkskih narodov. Traditsionnoe mirovozzrenie tərkov. – Almaty, 2013. – 250 s.

Zəev I. A. Kitaiskie izvestiia o Səiabe //Izvestiia AN KazSSR. Serija istorii, arheologit i etnografii. Vyp. 3 (4, 1960).

Ismagəlov O. Naselenie Kazahstana ot epohi bronzy do sovremennosti (paleoantropologicheskoe issledovanie). – Alma-Ata: Nəka, 1970. – 239 s.

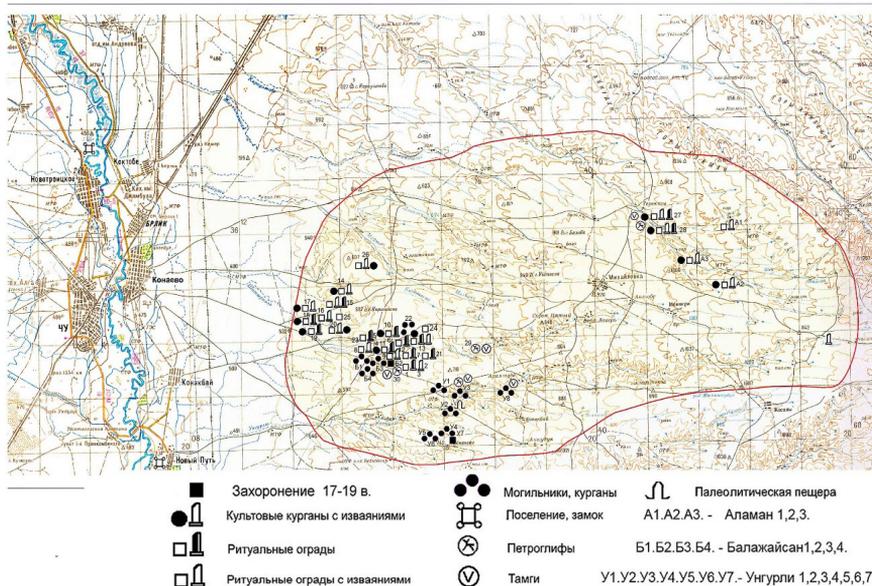
Ismagəlov O., Ismagəlova A. Proishojdenie kazahskogo naroda. – Almaty, 2017 – 196 s.

Kobzev A.I. Osobennosti filosofskoi i nəchnoi metodologii v traditsionnom Kitae //Etika i ritəal v traditsionnom Kitae. – M.: Nəka, 1988. – S. 17-55.

Menandr Vizantiets. Prodoljenie istorii Agafievoi //Vizantijskie istoriki. Spiridon Destənis. – SPb, 1861. – S. 192-469.

Məstapaeva D. Tərkistandağy taiqazannyı tarihy – Tərkiistan, 2006. – 139 b.

Святылище Жайсан. Карта расположения тюркских памятников.

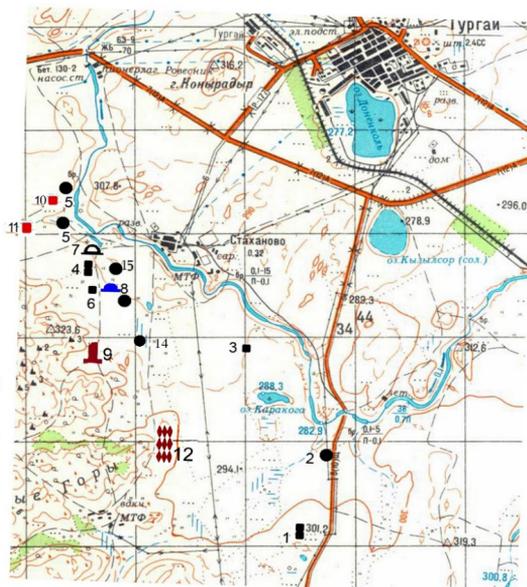
Sanctuary Zhaysan. Map with the sites: Ritual enclosures with stone statues and steles, petroglyphs, tribal tamgas/signs settlements and others

Sanctuary Zhaysan. Cultic enclosure Zhaysan 14 with stone statue of Turkig kagan

Карта памятников Святыще Кумай

- 1 - Тюркские ограды с изваяниями Косбатыр.
- 2 - Конструкция эпохи бронзы.
- 3 - Тюркская ограда с изваянием Карагайлы 1.
- 4 - Тюркские ограды с изваяниями Карагайлы 2.
- 5 - Могильник эпохи бронзы Карагайлы 4.
- 6 - Тюркская ограда с изваянием Карагайлы 3.
- 7 - Курганы.
- 8 - Курган с усами
- 9 - Поселение. Каменное изваяние
- 10 - Тюркские ограды Карагайлы 5.
- 11 - Тюркские ограды с изваяниями Карагайлы 6.
- 12 - Погребальные сооружения позднесредневековой эпохи
- 13 - Курганная группа Балыкты 1.
- 14 - Могильник эпохи бронзы Карагайлы 3.
- 15 - Могильник эпохи бронзы Карагайлы 2.

Sanctuary Kumay. Map of sites locations: enclosures with stone statues, kurgans, settlement

Sanctuary Kumay. Ritual enclosure with stone statue of Turkic kagan

Turgunbayev E.M.¹

¹Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan

¹e-mail:turgunbaev_63@mail.ru

Kairatuly R.²

²Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan

²e-mail: r.kairatuly@mail.ru

ACTIVITY OF THE MUSEUM “THE MONUMENTS OF ANCIENT TARAZ” IN THE SPHERE OF CULTURAL TOURISM

In the article activity of the museum “The Monuments of Ancient Taraz” in the sphere of cultural tourism was analyzed.

Medieval cities, caravanserais, mausoleums and mosques, monuments which are included into the composition of the museum have been become popular every year, tourists from other countries and the number of people from other cities and regions of the republic are growing. To find historical archaeological facts and to present research works which previously unknown to the public are continued.

To the most popular part of the museum in the city of Taraz as Aisha Bibi mausoleum, Babadzha Khatun Mausoleum, Karakhan mausoleum, Usharal and Abdykadyr mosques were made historical view which wonder tours.

Key words: museum-preserve, monument, restoration, culture, tourism.

Тұрғынбаев Е.М.¹, Қайратұлы Р.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан,

¹e-mail:turgunbaev_63@mail.ru, ²e-mail: r.kairatuly@mail.ru

«ЕЖЕЛГІ ТАРАЗ ЕСКЕРТКІШТЕРІ» МУЗЕЙІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ МӘДЕНИ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің мәдени туризм саласындағы орнына талдау жасалды.

Орта ғасырдағы қалалар, керуен сарайлар, мавзолейлер мен мешіттер жыл сайын танымал болып, басқа елдің туристері қызығушылық танытуда. Бұл жерден археологиялық ескерткіштер одан әрі табылып жатқанына, туристерге ең танымал Тараз қаласына, Айша бибі кесенесіне, Бабаджа қатын кесенесіне, Қарахан кесенесіне, Үшарал және Әбдіқадір мешіттеріне тарихи шолу жасалды.

Кілт сөздер: қорық-музей, ескерткіш, реставрация, мәдениет, туризм.

Тургынбаев Е.М.¹, Кайратулы Р².

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

¹e-mail:turgunbaev_63@mail.ru, ²e-mail: r.kairatuly@mail.ru

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЯ
«ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕГО ТАРАЗА»
В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА**

В статье анализируется место музея «Памятники древнего Тараза» в области культурного туризма.

Средневековые города, караван-сарай, мавзолеи, мечети каждый год представляют интерес зарубежных туристов. Были сделаны исторические обзоры для самых популярных частей музея, как город Тараз, мавзолеей Айша Биби, мавзолеей Бабаджа Хатун, мавзолеей Карахан, мечетей Ушарал и Абдыкадыр.

Ключевые слова: музей-заповедник, монумент, реставрация, культура, туризм.

Introduction

The historical preservation, protection and restoration work of Zhambyl region are engaged by the museum of “Monuments of Ancient Taraz”. The building of museum is situated in the city Taraz, at Bekturganov Street, house №3 which was built in 1900 as monument of art architecture; building is protected by the government (the former House of officers).

To study historical and cultural monuments of Zhambyl region were done many archaeological excavations. Historical facilities, their occurrence, formation and research problems were mentioned in the works of the first regional specialists and scientists as V.A. Kallaur, P.I. Lerch, D.I. Ivanov, V.V. Barthold and G.I. Patsevich. East bathhouse was studied by A.N. Bernshtam in 1940. T.N. Senigova made a significant contribution to the historical topography of the area and about Taraz city, to determine the history of the defense system to the economic zone. The area defense system of the ancient city was studied by M.E. Eleuov, Kall, I. Kastane, K. Baibosynov. The archaeological research of the complex Akyrtyas was planned and started by leadership of Professor K.M. Baipakov in 1992.

Many scientific articles about problems of storing and protecting of historical and cultural monuments of Kazakhstan were published at the international conference materials which devoted to the 70th anniversary of professor M.E. Eleuov on May 6 in 2016. In particular: «To research destroyed historical and cultural monuments and actual problems of doing them as tour facilities» and “taking account historical and cultural monuments, storing, protecting are an important state work”.

The main goal of the research work is to determine defending work of historical and cultural monuments of Zhambyl region of the reserve - museum «The Monuments of Ancient Taraz».

In order to achieve the aim of the article was realized the following duties:

- To study forming history of the reserve - museum «The Monuments of Ancient Taraz»

- To describe historical and cultural facilities which is the part of the reserve

- museum «The Monuments of Ancient Taraz»?

History of formation of the reserve – museum «The Monuments of Ancient Taraz»

The state reserve – museum “The Monuments of Ancient Taraz” was established at the expense of the regional budget by the Council of Ministers of the Kazakh SSR Decree №645 December 25, in 1979.

The reserve – museum “The Monuments of Ancient Taraz” was opened by the decree №256 of the Government of the Republic of Kazakhstan March 24, 1998. The main objects of the reserve- museum were to research restoration works that carried out to historical and cultural heritage, promotion, monitoring and protection, to prepare and produce media products.

The museum owned historical monuments in Zhambyl region. The history of this region is rich and long. There are a lot of evidence of the main stages of historical development - ancient people`s parking, hordes of petroglyphs and stone sculptures, burial grounds and mounds of nomads, medieval towns and settlements, architectural monuments of the period of Aulie ata were preserved. Nowadays there are nearly 1064 historical and cultural heritage among the region. There are 110 monuments of history and culture in the reserve – museum “The Monuments of Ancient Taraz”, the various historical periods were included there, the Stone Age and 28 monuments have the status of national significance which located in the territory of the region, within the boundaries of the city from our current era. Among them, as one of the most popular to the tourists is city of Taraz, Aisha Bibi, Babadzhi Khatun Mausoleum, the mausoleum of Karahan, Dauitbek Mausoleum, complex Akyrtas and Tekturmas mausoleum.

These monuments were documented on the basis of the relevant legal regulations and in accordance with the law of “On the protection and use of historical and cultural heritage”. (Bodanov, Zhurumbaeva)

The computer system of all the monuments were done subordinated to institution, they were entered to the electronic fund and to the electronic plate.

The institution is situated in the city Taraz, at Bekturganov Street, house №3 which was built in 1900 as monument of art architecture, building is protected by the government (the former House of officers).

The main directions of the historical and cultural reserve – museum “The Monuments of Ancient Taraz” has been carried out in accordance with the requirements of the program prepared on the basis of the decree of the President of the Republic of Kazakhstan №1277 National Strategic “Cultural Heritage” on January 13, 2004.

Over the years, the institution was importance of the Republican level, Karahan mausoleum, the mausoleum of Bibi Aisha, Dauitbek mausoleum, Babadzhi Khatun Mausoleum and Aktobe Balasaguni, Kulan, Merke, Lower Bariskhan, Tortkol and other archaeological monuments were reconstructed, research excavation work was conducted. In addition, since 2011, “The ancient town of Taraz” was studied. The occasion of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate””Ancient Taraz” museum was opened, under the “Open Sky” was built archaeological park. Archeological excavations, research work on the study of the history have started since 2011 and continued by the institution specialists` research this year. The history on the field of historical and cultural heritage was

researched that protected by the institution, the articles were published in the press. ([Http://www.drevniytaraz.kz](http://www.drevniytaraz.kz))

The historical and cultural objects which is a part of the reserve – museum «The Monuments of Ancient Taraz»

Taraz is one of the most ancient cities in the land of Kazakhstan. The name of city was known in written data from the VI century. The city which was a major trading center in the northern section of the Great Silk Road were concentrated the goods and merchants from different countries. At that time the city was not only a place of the international trade and it became connection of various political and cultural- spiritual events. As the proof, we can say Byzantine ambassador Zemarkh Kilikiski`s visited to Turkish Kagan on a diplomatic assignment in 568. (Eleuov). There were shakhristsans, rabats in Ancient Taraz like other Central Asian cities. The total area of Shakhristan is 7.5 hectares. There are a lot of merchants, ambassadors engaged in interstate business, missionaries delivering of various religious and the road wanderer became historians. The existence of many ornamental panels which used to decorate the walls and stands of many public buildings proved that there were grand palaces and public buildings in Taraz during the recent archaeological excavations of the ancient city. In the course of the excavation its luxurious palaces and houses the majority of the people that the general public found some beautiful embossed bronze lamp can also be used to support (Eleuov 2002).

Taskopir – is one of the ancient monuments was built in the Talas River approximately between 10-12 centuries which connects west and east of Taraz. The bridge was made of large stone blocks. Its followers can be seen near the mausoleum of the Tekturmas to the right bank of the river Talas. When the water of river is reduced stone sticks and the rest of the flat stones are seen. The first data about Taskopir was found in the writings of Arab traveler Makdisidi in the 10th-century. The information about a large stone bridge on top of Taraz was mentioned by monk Chan-chun who lived in the 13th century. The rest of the study was investigated by V.A. Kallar in the 19th century. (Moldakynov)

In the form of medieval architecture that belongs to the beginning of the twentieth century, a bath in the city of Taraz was built by Maecenas Cali Zhunis who was from the city Auliyeata in 1906. The Bath is considered as an architectural art monument of Auliyeata period. It can be found in the data that there was a great respect for bath by Middle East countries. To take advantage of any city, their bath was idealized first.

The 10 rooms of various sizes decorated with luxurious domes, connected to each other through the crank tubes. Thick walls, air circulation holes on the edge of the dome, a smaller window frames, floor underground heating system are characteristic of Middle Eastern bathing. The legend of the story takes place in the following way. Kali Jonah had lived a very simple life. He invited masters from the city of Fergana and Bukhara to build the bath. The masters who came from a distance noticed Kali Zhunis`s life and were in doubt about the funds of building. Kali Zhunis let masters enter into the house and when he showed two boxes with full of gold and silver, they were surprised. Thus Kali Zhunis devoted all collected funds for the benefit of the country. It is clear that Kali Zhunis`s bath worked till the 20s of the last century. There was done reconstruction to the bath

on the eve of 2000th anniversary of city Taraz in 2002. (Baipakov 1998).

This bath was completely reconstructed according to the plan of the organization in 2014-2016. Reconstruction work was done by the specialists of Taraz branch of the RSE “Kazkaitazhangyrtu”. At the present time, “Kali Zhunis bath” is as a historical heritage that presented to tourists and guests of every region.

Usharal (Abdullah Ishan) mosque in Talas region is one of the famous historical and cultural monuments which belongs to the category of architectural art of historical heritage in Zambyl region. By the end of the XVII century it was said intellectuals of that period master or mullah lived in Auliyeata - Taraz started to construct mosques and madrasas everywhere. This offer was supported by local people and they helped as they can. Nowadays Usharal mosque, Karakozha mosque, Zhunisbay, Abdykadyr, Nametbay Mosques still the historical buildings are served to a religious congregation and buildings were constructed at that time.

The mosque Usharal was completed in 1900 and was given to people to use. Abdullah Ishan the Imam of Togizkent and Usharal regions is a religious man who was responsible for the preparation of materials and to builders work. Terracotta clay and other materials were prepared on the spot. (Moldakynov)

On architectural decision – it is dome building. The eastern and western walls of the mosque decorated by large avian gives unusual fashion.

In 2003 there were carried out the reconstruction work of the historical heritage designed by the specialists of Republican “Kazkaitazhangyrtu” and Kaz SIPI Research Institute. Currently, the mosque under the protection of the state as a historical and cultural monument.

Abdykadyr Mosque was built at the beginning of the XX century which is the historical monument of the city Taraz and one of the biggest mosques in the city of Taraz. There were a big yard and Madrasah in a large land of Auliyeata. The main duty of the chief imam of this mosque was fulfilled by Altynkhan until the 1920's who was widely known in the Islamic world, wrote many works exploring the foundations of the Islamic civilization and spiritual education. According to some facts Altynkhan was buried in Saudi Arabia in the Middle East.

At ancient difficult times, a mosque and madrasah gradually were broken and damaged. Mosque warehouse was used as various institutions house, such as drug treatment and as a building official. However, a large arched gate and azan house the building of a mosque in and stored without losing azanxanası. Reconstruction work of the mosque was carried out fully in 2002. At present time nearly 200 people are able to pray in this mosque. The stored part of the mosque was protected by the state as a historical monument. (“History of Kazakhstan” (from ancient times to the present)).

Karahan mausoleum is one of the great model of architectural art reached us from the era of the Middle Ages. The mausoleum was built in the XI century. Nowadays it is located at the intersection of Tole and Baizak Batyr Street in the central part of the city Taraz. The mausoleum was built on the tomb of Shi-Makhmud Bugra Karahan who was from famous descendant of Karahan Khan. The four walls and two columns decorated with shiny brick ornaments of mausoleum that built in the XI century stored up to 90 years of the XIX century. There was only dome collapsed. Destroyed part of it was fallen in 1905 as a whole, instead of it was built a new mausoleum in 1906. A new building

was constructed by the imam of Tashkent Said Bakhmanov. New constructed mausoleum was not similar with the first one. Two surfaces are similar to the mausoleum of Aisha Bibi, foundation bricks ornament like the medieval dome of the Ismail in Bukara. The main face of the mausoleum viewed to the south. The entrance door is decorated with arched notch. There are two towers in front side. Outside was laid by a new bricks. As for the construction of the mausoleum, it is square, it consists of a large room in the middle and small parts. The ceiling of the middle room was build similar with nomadic house. The tomb was faced from the south to the north in the center of the room. The former bricks were laid inside the mausoleum. The mausoleum is considered sacred place (Moldakynov).

Conclusion

A lot of work has been done since the opening of the reserve - museum and the restoration of monuments and conservation, research works, a certain experience was collected while promoting, three volumes of scientific publications and different types of booklets were published. The infrastructure is being carried out to develop of historical tourism in the spheres of program “Cultural Heritage” national strategic program and the “revival of the historic centers of the Great Silk Road, priority of development and preservation of the cultural heritage of Turkic-speaking states”. Since 2002, 15 national historical and cultural heritage objects were reconstructed.

In 2013, the monument belongs to Aulie ata period in Taraz and the former House of Officers (Bekturganov Street, 3) in 1900 during were restored.

Each archaeological work began in the medieval old towns and continues: Taraz, Kulan and Ornek (T. Ryskulova district), Balasagyn (Aktobe, Stepinskoe, Shu district), Tuimekent (Baizak district), Bektobe (Zhambyl region).

For example, medieval cities, caravanserais, mausoleums and mosques, monuments have been become popular every year, tourists from other areas of the country and the number of people from other cities and regions of the republic are growing. To find historical archaeological facts and to present research works which previously unknown to the public are continued.

At the same time research activities are carried out by the reserve – museum, scientific literatures, brochures, guides, booklets were printed. Nowadays, three volumes of books with the general name “The monuments of Ancient Taraz” and brochures devoted to each objects were printed. The staff of museum always publishes their scientific articles to republican, regional and local newspapers and journals.

References:

Baypakov K.M. (1998). Spednevekoveye gopoda Kazakhstana na Velikom SHelkovom puti [The cave-dwelling town of Kazakstan on the Great Silk Road]. Almaty: «Gylm».

Bodanov ZH., Zhumbayeva R. (2000). Drevniye pamyatniki: Gosudarstvennyy muzey-zapovednik “Pamyatniki drevnego Taraza” [Ancient monuments: The State Museum-Reserve “Monuments of Ancient Taraz”. Znamya truda. 1 yanv. №7.

Yeleuov M. (2015). Taraz kalasynda 2014 zhurgizilgen arkheologiyalyk kazba zhymystary [Archaeological excavations conducted in Taraz in 2014]. KazNU khabarshysy. Tarikh seriyasy. №2.2015.

Yeleuov M. (2002). Ortagasyrlyk Tarazdyn zhane onyn kala aymagynyn korganys zhuyyesi [The defense system of medieval Taraz and its city]. Kone zhane kazirgi Taraz: tarikhi zhane aleumettik ekonomikalyk damuynyn bolashagy: Tarazkalasynyn 2000 zhyldygyna arналган Resp. gyl. – prakt. konf. materialdary. 2002. Taraz: Taraz universiteti.

«Kazakstan tarikhy» (konezamannan buginge deyin) (2010). Bes tomdyk. 1-tom. Almaty: Atamura.

Moldakynov T. (2007). «Yezhelgi Taraz yeskertkishteri» tarikhi-madeni koryk-murazhayy Historical and cultural monument-museum“Monuments of Ancient Taraz”. Taraz: «Senim» ZHBO ZHSHS-i.

Drevniytaraz/ <http://www.drevniytaraz.kz> (karalган kuni 07.11.2016).

Литература:

Байпаков К.М. (1998). Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: «Фылым».

Боданов Ж., Журумбаева Р. (2000). Древние памятники: Государственный музей-заповедник «Памятники древнего Тараза». Знамя труда. 1 янв. №7.

Елеуов М. (2015). Тараз қаласында 2014 жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №2. 2015.

Елеуов М. (2002). Ортағасырлық Тараздың және оның қала аймағының қорғаныс жүйесі. Көне және қазіргі Тараз: тарихи және әлеуметтік экономикалық дамуының болашағы: Тараз қаласының 2000 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Тараз: Тараз университеті.

«Қазақстан тарихы» (көне заманнан бүгінге дейін) (2010). Бес томдық. 1-том. Алматы: Атамұра.

Молдақынов Т. (2007). «Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-мұражайы. Тараз: «Сенім» ЖБО ЖШС-і. 2007.

Древний Тараз/<http://www.drevniytaraz.kz> (қаралған күні: 07.11.2016)

МРНТИ 03.29.00

Тургунбаев Е.М.¹

¹и.о. доцента КазНУ им. аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

E-mail:turgunbaev_63@mail.ru

БАШКИРСКИЕ ШЕЖЕРЕ В РАБОТАХ Р.Г. КУЗЕЕВА

В статье рассматривается вклад известного ученого-этнолога Р.Г. Кузеева в изучение башкирских генеалогических летописей – шежере – своеобразных письменных памятников XVI-XIX, а иногда и более ранних веков.

Особый интерес в плане нашей темы представляют исследования Р.Г. Кузеева, в работах которого исследованы сотни башкирских преданий, легенд, родословных. Особое место уделяется научным исследованиям Р.Г.

Кузеева по выявлению рукописных текстов шежере, публикации текстов, созданию корпусов шежере, концентрации в архивах рукописных текстов, целенаправленным работам по поиску, сбору и изучению старинных текстов генеалогических летописей – шежере. В статье дается анализ на вклад Р.Г. Кузеева в изучение происхождения и формирования башкирского народа в целом, и башкирских генеалогических летописей - шежере в частности.

Автор констатирует неопределимый вклад Кузеева в разработку комплексного подхода к этногенетическим исследованиям.

Ключевые слова: Р.Г. Кузеев, этнос, этногенез, генеалогическая летопись, шежере, этногония, археография.

Тұрғынбаев Е.М.¹

¹доцент м.а., әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті,

Алматы қ., Қазақстан

E-mail:turgunbaev_63@mail.ru

Р.Г. КУЗЕЕВТИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ БАШҚҰРТ ШЕЖІРЕСІ

Мақалада көрнекті ғалым Р.Г. Кузеевтің XVI-XIX, кейде одан да ерте дәуірге жататын жазба ескерткіштер шежірелерді зерттеу ісіне, шежіретану ғылымының қалыптасуына айрықша үлес қосуына басты назар аударды. Башқұрт халқының қалыптасуында басқа деректермен қатар шежіренің дерек ретінде алатын орнына ерекше мән беріледі. Мақалада шежірелерді жинақтау, аудару, транскрипциясын жасау, оларды ғылыми айналымға түсірудегі Р.Г. Кузеевтің сіңірген еңбегіне ерекше тоқталады. Шежіредегі башқұрт халқының этникалық тарихы, ру-тайпалық құрылымына байланысты материалдарды басқа деректермен бірге қолдану мәселелері қарастырылған. Автор шежіретану ғылымының бастауында тұрған, ғылыми негіздерін қалауға ерекше үлес қосқан Р.Г. Кузеевтің ғылыми еңбектеріне, шежіре саласын зерттеу жұмыстарына, қолжазбаларды ғылыми айналымға еңгізу мәселелерінде алатын орнын көрсетеді.

Кілт сөздер: Р.Г. Кузеев, этнос, этногенез, генеалогиялық жылнама, шежіре, этногония, археография.

Turgunbayev E. M.¹

¹Asst. Prof. al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail:turgunbaev_63@mail.ru

BASHKIR SHEZHERE IN THE WORKS OF R.G. KUZHEYEV

The contribution of the well-known scientist-ethnologist R.G. Kuzeyev to the study of the bashkir genealogical chronicles – shezhere – the peculiar written monuments of XVI-XIX and sometimes even earlier centuries is considered in the article. Of special interest in the plan of our theme are the studies of R.G. Kuzeyev, in whose works hundreds of bashkir stories, legends, and genealogies have been studied. A special place is given to R.G. Kuzeyev’s scientific research

on the identification of shezhere's handwritten texts, the publication of texts, the creation of shezhere's corps, the concentration of handwritten texts in the archives, the purposeful work to find, collect and study the ancient texts of the genealogical chronicles shezhere. The author notes Kuzejev's invaluable contribution to the development of a comprehensive approach to ethnogenetic research.

Key words: R.G. Kuzejev, ethnos, ethnogenesis, genealogical chronicle, shezhere, ethnogeny, archeography.

Введение

Башкирские шежере, будучи письменными памятниками, являются вместе с тем продолжением давней устной традиции. Изучение многих вопросов этнической истории башкир и расширение хронологических рамок исследования стали возможными благодаря введению в научный оборот данных башкирских шежере.

Одним из исследователей, посвятивших свое творчество целостному осмыслению башкирских шежере или генеалогических летописей, является выдающийся ученый Раиль Гумерович Кузеев, член-корреспондент РАН, академик АН Республики Башкортостан, доктор исторических наук, выдающийся ученый-этнолог, основатель Музея археологии и этнографии в г. Уфа, первый директор Центра этнологоических исследований (ныне - Институт этнологических исследований им. Р.Г. Кузеева) Уфимского научного центра Российской Академии Наук. Его коллега и соратник, работавший с ним много лет, профессор Н.В. Бикбулатов справедливо отмечал: «Центральное место в трудах Р.Г. Кузеева занимает проблема этногенеза башкирского народа» (Бикбулатов, 1994: 6). Круг научных интересов Р.Г. Кузеева был необычайно велик. Он внес определенный вклад в разработку таких направлений, как историческая и традиционная этнография, социально-экономическая и политическая история, история культуры, археология, антропология и популяционная генетика, шежерология, музеология, этнодемография, этнолингвистика, этносоциология и этнополитология. В статье проанализирован его опыт исследований генеалогических летописей или шежере.

Вклад Р.Г. Кузеева в изучение башкирских шежере - генеалогических летописей, которые, помимо родословных, содержат ценные исторические сведения как синхронные по времени записи текстов, так и по более ранним периодам. Основное содержание научной деятельности Р.Г. Кузеева является привлечение одних из обширных кругов источников данных генеалогических записей племен, родов и деревень - шежере, народные предания и легенды, родо-племенные названия, тамги.

Основная часть

В настоящее время существует еще целый ряд малоизученных и дискуссионных вопросов по изучению генеалогических преданий-шежере, составление которых было распространено у многих тюркских народов. Наряду с проблемами глубокого и широкого изучения генеалогических летописей в исследованиях ученых особое место занимает Р.Г. Кузеев, в научных исследованиях которого по вопросам этнической истории башкир и расширение хронологических рамок исследования стали возможными благодаря введению в научный оборот башкирских генеалогических

летописей-шежере.

Как справедливо отмечает его ученик, д.и.н., профессор Р.И. Якупов, становление Р.Г. Кузеева как этнографа связано с именами исследователей С.П. Толстова, Н.Н. Чебоксарова, С.А. Токарева, И.М. Потехина, С.М. Абрамзона и других, т.е. с той классической школой, которая сложилась в Институте этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР в первой половине прошлого века. Опыт полевой этнографической работы Р.Г. Кузеев приобрел в масштабной Среднеазиатской экспедиции АН СССР, учебный отряд которой под руководством С.М. Абрамзона работал на Тянь-Шане.

Изучение происхождения и формирования башкирского народа в 50-70-х годах XX столетия стало основным содержанием научной деятельности Р. Г. Кузеева. К разработке проблемы он привлек обширный круг источников. Впервые широко были использованы генеалогические записи племен родов и деревень, родоплеменные названия, тамги, тщательно изучались свидетельства средневековых письменных памятников.

Для этого Р.Г. Кузеев вместе с коллегами осуществил специальный анализ башкирских генеалогических летописей-шежере.

Систематический характер принимает работа по выявлению, сбору и изучению письменных памятников с середины 1950-х годов. За короткий срок было обнаружено, как во время полевых работ научных экспедиций в районах Башкортостана, так и в рукописных фондах Института истории, языка и литературы Башкирского Научного Центра Уральской Академии Наук СССР значительное количество источников.

Важным результатом научных изысканий явилась книга Р.Г. Кузеева «Башкирские шежере» (1960), где впервые даны фотокопии, транскрипция и переводы на русский язык 25 шежере. Башкирские шежере, в основе которых лежат генеалогические предания, первоначально бытовали в устной форме. Однако, как пишет Р.Г. Кузеев, «в 15-16 вв. в связи с развитием производительных сил и прогрессом в общественной жизни башкир родилась необходимость в создании официальных редакции наиболее популярных шежере и создавать тем самым письменные варианты шежере, которые впоследствии, при снятии с них многочисленных копии, меньше чем обычно, подвергались изменениям». (Кузеев, 1960:13)

По структуре и содержанию башкирские шежере можно разделить на три группы: 1) генеалогическое древо в виде схемы, где поколенно перечисляются мужские имена членов рода; 2) генеалогическая схема с текстовыми выражениями пояснительного характера; 3) шежере-текст, по форме и содержанию напоминающий хронику, летопись, предание. (Фаттахутдинова, 1985: 30-37)

В сборнике «Башкирские шежере» Р.Г. Кузеев опубликовал 25 шежере. Рукописи для публикации отбирались с таким расчетом, чтобы, возможно, шире были представлены башкирские племена и роды. В сборник вошли шежере племен Юрматы, Мин, Бурзян, Кипчак, Усерган, Тамьян, Табын и Айле, т.е. наиболее крупных родоплеменных организации Восточной Башкирии. В то же время в сборник включены те шежере, которые представляют значительный интерес с точки зрения истории и этнографии Башкирии. Важное значение при отборе для сборника имела достоверность

текстов. В сборнике даны фотокопии шежере, транскрипции и переводы текстов на русский язык.

При транскрибировании стилистические и языковые особенности источников сохранены. Сборник снабжен комментариями, главным образом историко-этнографического характера. (Кузеев, 1960: 21-22)

В другой монографии «Происхождение башкирского народа» Р.Г. Кузеев не только строит свои выводы на нарративных и документальных источниках и синхронных полевых наблюдениях, но и проверяет их на материалах этногонии (родословные, народные предания, эпические произведения). Сам автор выражает эту мысль так: «Изучение многих вопросов этнической истории башкир и расширение хронологических рамок исследования стали возможными благодаря введению в научный оборот башкирских шежере». (Кузеев, 1974:33) По мнению Н.В. Бикбулатова, «труд «Происхождение башкирского народа» стал базой для развития исследований по истории народов, их языков и культур в Урало-Поволжье, на Северном Кавказе, в Средней Азии, Казахстане, Западной Сибири. В настоящее время не только в Башкирии, но и в научных центрах Средней Азии и Казахстана, Сибири, на Кавказе, в Поволжье, в Москве и Санкт Петербурге едва ли найдутся издания по проблемам этногенеза и этнической истории, фольклора, диалектологии и истории языков народов Евразии, в которых не были бы использованы результаты исследований Р.Г. Кузеева». (Бикбулатов, 1996:3-11)

В работы Р.Г. Кузеева и других исследователей не раз ставился вопрос тщательного исследования многочисленных вариантов текстов шежере, так как абсолютно одинаковых текстов не существует; каждый переписчик вносил в текст свою индивидуальность.

В совместном докладе Р.Г. Кузеева и Р.Х. Халиковой на II Всесоюзной тюркологической конференции в г. Алма-Ате, которая прошла 27-29 сентября 1976 г., говорилось о генеалогических записях башкир, об истории их собирания, а также о необходимости включения их в научный обиход. Авторы совместного доклада обратили особое внимание на вопросы использования башкирских шежере в качестве исторического источника и памятника языка, важности установить природу «генеалогических записей» и условия их бытования, решению вопросов накопления и публикации текстов шежере, их датировки, общей источниковедческой оценки этого вида источников (Кузеев, Халикова, 1980: 355-357).

Значение результатов исследования Р.Г. Кузеева определяется и его эмпирической базой. Долгие десятилетия исследователь накапливал материалы и источники. Важность этой работы он понимал всегда, утверждая, что поиск источников – «коренная проблема» историографии (Кузеев, 1978:7).

Не случайно Р.Г. Кузеев всегда содействовал развитию региональной и общероссийской археографии, был инициатором создания Южноуральского отделения археографической комиссии АН СССР. Комиссией, работу которой он и возглавил, обнаружены и изданы тысячи исторических документов, в том числе генеалогические летописи-шежере, средневековья и нового времени. Деятельность этого отделения в этом направлении была во многом успешной и результативной благодаря, прежде всего, сплочению

и координации усилий архивистов, историков, филологов, краеведов в области археографии и источниковедения, а также благодаря осуществлению Отделением целого ряда мероприятий (конференции, совещания, семинары, публикации и т.д.), имеющих цель привлечь внимание научной общественности к теоретическим и практическим вопросам археографии. Вводятся в исторические и историко-филологические исследования новые материалы генеалогических летописей. Сбор, обработка, учет, хранение в исторические, филологические исследования этих источников приобретает первостепенное значение.

По инициативе Р.Г. Кузеева началась реализация археографических изысканий: описание рукописей шежере с целью их датировки, раскрытия содержания для исследования, облегчения каталогизации и факсимильные издания отдельных памятников письменности с предварительной и тщательно проведенной текстологической подготовкой. Разрабатываются различные приемы и принципы описания рукописей, которые постоянно совершенствуются. «Тщательное описание памятников восточной письменности - важнейшее предварительное условие исследования источника, его публикации, важнейшее условие и предпосылка извлечения из него всей возможной источниковой информации. Здесь уместно подчеркнуть взаимосвязь археографических и текстологических задач: археографическая подготовка документов не только предшествует текстологической, но и во многом предопределяет ее уровень, а также полноту исторической интерпретации текста», - отмечал Р.Г. Кузеев (Кузеев, 1985: 8).

Важное значение Р.Г. Кузеев придавал этногонии. «Этногония - это народные знания о происхождении народа, о его миграциях, о его этнических и культурных связях с теми или иными народами» (Кузеев, 1984:147). В состав этногонии входит генеалогия. Сам Раиль Гумерович писал, что «корпус башкирской народной этногонии» он создавал нелегким трудом на поле в районах Башкирии, в архивах, хранилищах и библиотеках (Кузеев, 1989:233). Издание Р. Г. Кузеевым сборника «Башкирские шежере», как отмечает Т.М. Гарипов, положило «начало новому направлению научных исследований – шежерологии» (Гарипов, 1989:8).

Р.Г. Кузеев предложил и разработал комплексный подход к этногенетическим исследованиям, подразумевающий использование данных письменных источников, археологии, этнографии, антропологии, лингвистики, фольклористики. Основным для Р.Г. Кузеева был этнографический материал. Направлением, изучающим этническую историю, по его мнению, является историческая этнография. Из всех видов этнографических источников наибольшее значение Р.Г. Кузеев придавал народным этногенетическим знаниям и внес большой вклад в изучение генеалогических летописей - шежере.

Отмечая вклад Р.Г. Кузеева в разработку проблемы этногенеза башкир, Н.А. Мажитов считает, «что локализация и периодизация отдельных этапов ранней истории башкир Р.Г. Кузеевым выделены в основном на плохо датированном фольклорном и этнографическом материале», однако «нарисованная им схема принципиально не расходится с изложенной в диссертации. Важным представляется совпадение взглядов относительно

роли и примерного времени прихода на Южный Урал (по Р.Г. Кузееву IX в., когда появляются памятники типа Хусаиновских и Ямаши-Тауских курганов) восточного компонента в этнической консолидации башкир» (Мажитов Н.А., 1988: 18-22). Р.Г. Кузеев отвергал предложенный Н.А. Мажитовым путь прямолинейного отождествления башкир с носителями караякуповской культуры на том основании, что в таком случае остается неясным их отношение к булгарскому миру. Н.А. Мажитов согласился с Р.Г. Кузеевым в том, «что в состав башкир в золотоордынскую эпоху влились новые группы кочевых племен (кыпчаки, катаяцы, табынцы, минцы)». Археологические следы пребывания этих этнических объединений, по мнению Н.А. Мажитова, представлены выделенными в степной части Южного Урала курганами кыпчакского типа, которые условно приписываются «кыпчакам – основному кочевому населению Золотой Орды» (Мажитов Н.А., 1988: 18-22). Поэтому Н.А. Мажитова трудно обвинить в отрицании или недооценке кыпчакского этапа в этнической истории башкир. Не обошел он и вопрос о массовых кыпчакских миграциях на территорию современной Башкирии. Следствием этих миграций он считал начавшийся процесс «ассимиляции башкирами завоевателей. В ходе длительного совместного проживания на одной территории резкие различия между завоевателями и покоренными в культуре, идеологии и образе жизни постепенно нивелировались, и пришлые кочевые племена вскоре стали составной частью местного башкирского населения, но со своим этническим (племенным) названием. В итоге данного ассимилятивного процесса башкирский этнос обогатился качественно новыми – кыпчакскими – чертами в этническом составе, языке, материальной и духовной культуре» (Мажитов Н.А., 1988: 31). Таким образом, Н.А. Мажитов не согласился с выводом Р.Г. Кузеева о формировании современного башкирского этноса в процессе взаимодействия древнебашкирского этноса с племенами кыпчакской миграции. Получается, что нового этноса не возникло, хотя прежний этнос обогатился качественно новыми чертами, т. е. существенно изменился.

«Шежере башкир племени Кыпсак» довольно четко обрисовывает историческую обстановку. Кыпчаки, обитавшие в степях Южного Урала, разделились на две части: ямгурчы-кыпчаки или ногай-кыпчаки там и остались, а кушкар-кыпчаки мигрировали на север и стали башкир-кыпсаками. «Казанский летописец» кочевые улусы мангатов (ногайцев) размещает как раз на Яике1059. Сигизмунд Герберштейн тоже пишет, что ногаи живут «по реке Яику» (Герберштейн С., 1988: 179). В башкирском эпосе «Идукай и Мурадым» Туктамыш-хан обращается к Кыпсак-бию, «кто начало свое ведет от батыров Урала, Яика» (Антонов И.В., 2015:118). Если полностью отрицать присутствие кыпчаков в составе населения степной зоны Южного Урала золотоордынского времени, то в таком случае невозможно объяснить наличие кыпчакского компонента современного башкирского этноса. Не только сами кыпчаки пришли с запада. Предки катаяцев и близкого им племени салъютов кочевали где-то «близ Кавказа», «по рекам Волге и Дону и в степях до Крыма». В преданиях, записанных Р.Г. Кузеевым, «настойчиво повторяется сюжет о том, что предкам древних катаяцев на пути в Башкирию пришлось перейти Волгу, т. е. древний

маршрут в Башкирию рисуется в направлении с юго-запада на северо-восток».

По мнению Р.Г. Кузеева, предки катайцев и сальюттов – кара-китаи и салджиуты проникли за Волгу, в южнорусские степи, будучи захваченными волной монгольских походов. Об их пребывании к западу от Азовского моря и в Крыму свидетельствуют данные топонимики (Кузеев Р.Г., 1974: 234-235). Табынцы в составе кыпчакского движения дошли до Причерноморья. В фольклоре табынцев сохранились прямые указания о приходе их предков на Урал «с берегов Черного моря». При этом они «переправились через Волгу» (Кузеев Р.Г., 1974: 528). Предания о переселении предков «с берегов Черного моря» или «из Крыма» распространены среди башкирского племени канлы. (Кузеев Р.Г., 1974: 359)

Пребывание на правобережье Волги сохранились среди 5 из 8 племен кыпчакской группы, 2 из 3 племен катайской группы, 1 из 10 племен табынской группы. Минцы на правобережье Волги не находились. Получается, что происхождение значительной части племен кыпчакского компонента среди башкир, особенно кыпчакской и катайской группы, связано с правобережьем Волги.

Таким образом, можно говорить о двух этапах и направлениях кыпчакской миграции на Южный Урал. Кыпчаки пришли на Южный Урал с востока в X–XI вв., а куманы – с запада в XII–XIV вв. Конечно, говорить о западном направлении миграции можно только условно, так как куманы имели восточное происхождение, хоть они и были западной ветвью кыпчаков. Их миграция на восток имела возвратный характер. В понятие «куманы» могут быть включены кыпчакские и кыпчакизированные племена в составе башкир, за исключением минцев.

В подготовительных материалах к лекциям по истории и этнографии Башкирии Р.Г. Кузеев писал: «Условно левобережных кыпчаков можно назвать собственно кыпчакской волной, правобережных – половецкой. Они различались антропологически, диалектами, некоторыми культурными чертами. И те и другие оказали влияние на население Волго-Уральского региона, на башкир» (Антонов И.В., 2015: 118).

Проблема определения роли и значения кыпчакского компонента в этногенезе башкир непосредственно связана с проблемой кыпчакской миграции на территорию современного расселения башкир. По нашему мнению, эта проблема должна быть рассмотрена в историко-этнографическом, археологическом, лингвистическом аспектах.

Заключение

Таким образом, башкирские генеалогические летописи- шежере являются ценными историческими источниками. Разнохарактерность и обилие материала не позволяет проводить более подробную и детальную и тематическую группировку шежере. Так, анализируя работы по изучению башкирских шежере Р.Г. Кузеев настойчиво обращает внимание исследователей на многие вопросы, связанные с датировкой шежере и с интерпретацией, приводимой в них хронологии, на тщательное исследование многочисленных вариантов текстов шежере, так как абсолютно одинаковых текстов не существует; каждый переписчик вносил в текст свою индивидуальность. Отмеченные особенности шежере указывают

на необходимость внимательного и критического анализа текстов и строгой источниковедческой оценки содержащихся в них сведений. Только при этом условии, отмечал Р.Г. Кузеев, генеалогические летописи - шежере как источники по истории средневековья приобретают первостепенное значение (Кузеев, 1974:37).

Изучение, наряду с другими источниками для решения вопросов этногенеза и этнической истории башкиров, генеалогических летописей - шежере стало основным содержанием многогранной научной деятельности Р.Г. Кузеева и положило начало новому направлению научных исследований - шежерологии.

References:

Antonov I.V. (2015) Rail Gumerovich Kuzeev ob etnicheskoj istorii Volga-Uralskogo regiona v epochu srednevekovia. Sankt-Peterburg.

Bikbulatova N.V. (1994) R.G. Kuzeev – etnolog, istorik-vostokoved, obshchestvennyj deiatel // Etnologicheskie issledovaniia v Bashkortostane. Ufa.

Garipov T. (1989) Izbiere zhenogo // Naeka Urala. Ekaterinburg. 2 fevralia 1989g. S., 8.

Iakarov R.I. (2010) Kak osmyslivalas etnicheskaja istorija Evrazii (pamiati R.G. Kuzeeva) // Etnograficheskoe obozrenie, №2. Moskva.

Kuzeev R.G. (1960) Bashkirskie shejere. Ufa.

Kuzeev R.G. (1974) Proishozhdenie bashkirskogo naroda. Moskva: Naeka.

Bikbulatov N.V. (1996) R.G. Kuzeev – etnolog, istorik, vostokoved, obshchestvennyj deiatel // Kuzeev Rail Gumerovich: Bibliograficheskij ukazatel. Ufa.

Kuzeev R.G., Halikova R.H. (1980) Bashkirskie shejere-pamiatniki istorii iazyka // Problemy sovremennoj tюрkologii: Materialy II Vsesoiuznoj tюрkologicheskoi konferentsii, 27-29 sentiabria 1976 g. Alma-Ata.

Kuzeev R.G. (1978) Istoricheskaja etnografiia bashkirskogo naroda. Ufa.

Kuzeev R.G. (1985) O zadachah arheograficheskikh i tekstologicheskikh issledovaniij pamiatnikov vostochnoi pismennosti // Voprosy opisaniia i katalogizatsii vostochnykh tekopisei Iznogo Urala. Ufa.

Kuzeev R.G. (1984) Etnicheskaja istorija bashkirskogo naroda (gipotezy, istochniki, teorii). Ufa // NA IEN ENTs RAN. F. 2. Op. 2. Ed. hr. 3. Kasset 8.

Kuzeev R.G. (1989) Ob obnosti komponentov v etnogeneze tюрkskikh narodov v lesostepnom regione Evrazii // Etnicheskaja istorija i traditsionnaja kultura narodov Srednei Azii i Kazahstana. Naks.

Fattahetdinova A.Sh. (1985) Istochnikovedcheskoe izzhenie bashkirskikh shejere // Voprosy istorii bashkirskogo literaturnogo iazyka. Ufa.

Литература:

Антонов И.В. (2015) Раиль Гумерович Кузеев об этнической истории Волга-Уральского региона в эпоху средневековья. Санкт-Петербург.

Бикбулатова Н.В. (1994) Р.Г. Кузеев – этнолог, историк-востоковед, общественный деятель // Этнологические исследования в Башкортостане. Уфа.

Бикбулатов Н.В. (1996) Р.Г. Кузеев – этнолог, историк, востоковед, общественный деятель // Кузеев Раиль Гумерович: Библиографический указатель. Уфа.

Гарипов Т. (1989) Юбилей ученого // Наука Урала. Екатеринбург. 2 февраля 1989 г. С.8.

Герберштейн С. (1988) Записки о Московии. Москва.

Кузеев Р.Г. (1960) Башкирские шежере. Уфа.

Кузеев Р.Г. (1974) Происхождение башкирского народа. Москва: Наука.

Кузеев Р.Г., Халикова Р.Х. (1980) Башкирские шежере-памятники истории языка // Проблемы современной тюркологии: Материалы II Всесоюзной тюркологической конференции, 27-29 сентября 1976 г. Алма-Ата.

Кузеев Р.Г. (1978) Историческая этнография башкирского народа. Уфа.

Кузеев Р.Г. (1985) О задачах археографических и текстологических исследований памятников восточной письменности // Вопросы описания и каталогизации восточных рукописей Южного Урала. Уфа.

Кузеев Р.Г. (1984) Этническая история башкирского народа (гипотезы, источники, теории). Уфа // НА ИЭН УНЦ РАН. Ф. 2. Оп. 2. Ед. хр. 3. Кассета 8.

Кузеев Р.Г. (1989) Об общности компонентов в этногенезе тюркских народов в лесостепном регионе Евразии // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус.

Мажитов Н.А. Южный Урал в VII–XIV вв. (Данные археологии к вопросу о происхождении башкир): автореф. докт. дисс. Новосибирск, 1988.

Фаттахутдинова А.Ш. (1985) Источниковедческое изучение башкирских шежере // Вопросы истории башкирского литературного языка. Уфа.

Якупов Р.И. (2010) Как осмысливалась этническая история Евразии (памяти Р.Г. Кузеева) // Этнографическое обозрение, №2. Москва.

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
THE RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

IRSTI 03.29.00

Tuleshova Ulzhan¹

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: uljant@mail.ru

**NOMADIC NOBILITY: THE ENTRY OF KAZAKHS INTO
A PRIVILEGED ESTATE OF THE RUSSIAN EMPIRE***

From the second half of the XIX century in the political life of the Kazakh society took place considerable changes connected with its full inclusion in the Russian Empire. The Empire tried to transform the administrative political system of the Kazakh society, by including it in the whole imperial system. Incorporation of the Kazakh elite in the highest estates of the Empire was the historical process, which answered to interests of both sides. On the one hand, to interests of the Russian government, which sought to involve representatives of the Kazakh elite for civil service, through them to manage the Kazakh lands, and with another - to interests of the Kazakh aristocracy who did not want to leave the power and privileges. Thus, gradual incorporation into government institutions of the Empire has begun with administrative reforms. The implementation of administrative reform in the Kazakh lands, has allowed imperial officials more actively and more purposefully perform political changes in internal nomadic society. By that has laid the foundation for the process of gradual political and economic absorption of social institutes of the Kazakh society by the Russian State.

It should be noted that the imperial power carried out formations of local officials for service to the state. Thus, the Russian Empire intentionally and diligently created conditions for implementation of Kazakhs in imperial estate system. In this article is presented the problem of integration Kazakh elite into dvorianstvo of Russian Empire.

Key words: Russian Empire, Kazakh steppe, privileged estates, nobility, nomadic aristocracy, sultans.

Тулешова Улжан

PhD студент, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: uljant@mail.ru

**КОЧЕВОЕ ДВОРЯНСТВО: ВХОЖДЕНИЕ КАЗАХСКИХ
СУЛТАНОВ В ПРИВИЛЕГИРОВАННОЕ СОСЛОВИЕ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

* ¹Научная статья выполнена в рамках проекта АР 05130813

Со второй половины XIX века в политической жизни казахского общества происходят значительные изменения, связанные с его полным включением в Российскую империю. В поисках социальной опоры в кочевом обществе, империя пыталась трансформировать административно-политическую систему казахского общества, внедряя его в целостную систему Российской империи. Инкорпорация казахской элиты в высшие сословия империи является историческим процессом, отвечающая интересам обеих сторон. С одной стороны, интересам Российского правительства, которая стремилась привлечь представителей казахской элиты для службы империи, и через них управлять казахскими землями, а с другой – интересам казахской знати, которая не хотела расставаться с властью и привилегиями. Таким образом, постепенная инкорпорация в социальную систему империи началась с административных реформ. Осуществление административной реформы в казахских землях позволило царским чиновникам более активно и целенаправленно воздействовать на политические изменения внутри кочевого социума и тем самым положило начало процессу постепенной политико-экономической абсорбции социальных институтов казахского общества царским государством. Таким образом, Российская империя намеренно и усердно создавала условия для внедрения казахов в имперскую сословную систему.

В статье, на основе архивных документов, рассматривается проблема интеграции кочевой элиты в дворянское сословие Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, Казахская степь, привилегированные сословия, дворянство, кочевая аристократия, султаны.

Тулешова Ұлжан

PhD студент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: uljant@mail.ru

КӨШПЕЛІЛЕР ДВОРЯНДЫҒЫ: ҚАЗАҚ СҰЛТАНДАРЫНЫҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚА ИЕ СОСЛОВИЕСІНЕ ЕНУІ

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ қоғамының саяси өмірінде, оның Ресей империясы құрамына толығымен енуімен байланысты күрделі өзгерістер орын алады. Көшпелі қоғамнан өз тірегін табу мақсатында империя, оны тұтас империялық жүйеге ендіре отырып, қазақ қоғамының әкімшілік-саяси жүйесін трансформациялауға тырысты. Осы ретте қазақ дәстүрлі элитасының империяның жоғарғы санаттағы сословиелеріне инкорпорациясы екі жақтың да қызығушылықтарына жауап беретін таихи үрдіс болды. Бір жағынан, қазақ элитасы өкілдерін империяға қызмет етуге жұмылдыруға тырысқан ресейлік үкіметтің қызығушылықтарына жауап берсе, ал екінші жағынан, өз қоғамында билік пен артықшылығын сақтап

қалуды көздеген қазақ ақсүйектерінің қызығушылықтарына сай болды. Осылайша, империялық әлеуметтік жүйеге біртіндеп ену үрдісі әкімшілік реформалардан бастау алды. Қазақ жерінде әкімшілік реформаларды жүзеге асыру патша шенеуніктеріне көшпелілер социумының ішіндегі саяси өзгерістерге одан әрі белсенді әрі мақсатты түрде ықпал етуге мүмкіндік берді, және де сол арқылы патшалық мемлекеттің дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік институттарын саяси-экономикалық тұрғыдағы абсорбациясы үрдісін бастады. Сонымен, Ресей империясы мақсатты тұрғыда және ынтаменен қазақтардың империяның сословиелік жүйесіне енуі үшін жағдай жасады. Бұл мақалада Ресей империясының дворяндық сословиесіне қазақ элитасының интеграция мәселесі қарастырылады.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Қазақ жері, артықшылыққа ие сословиелер, дворяндық, қазақ аристократиясы, сұлтандар.

Introduction

The integration of the Kazakh steppe into the Russian Empire was a long and gradual process. Until the 1860s tsarist rule attempted to include the Steppe in whole empire territory gradually, through researching and transforming it. So, reforms at the beginning of the nineteenth century which encouraging this aim entirely changed the character of Kazakh society in all aspects. With this began a process of the destruction traditional social and political framework of Kazakhs, namely the liquidation of rule by khans and the creation of new social estate groups. It is to our understanding of the last of these three processes that the present article seeks to contribute, by focusing on the emergence of Kazakh nobility.

Indeed, the transformation of Kazakh society within the Russian Empire represents a key historical problem that still requires deeper investigation. The formation of Kazakh nobility constitutes a significant aspect of this story. The Kazakh elite group was in a state of flux in the nineteenth century, as the traditional exclusive estate in the Kazakh society - sultans - lost advantages and retained access to privileges only through their status as imperial officers. This dynamic situation changed not only the structure of privileged groups but also the character of their service and nature of their consciousness.

In this context, it is essential to know, how was it possible for Kazakh elites to enter in another social system? How exactly did this incorporation take place? These questions constitute the basis for the present paper, which seeks to reveal the ways in which some members of the Kazakh elite managed to attain noble status (*dvorianstvo*), in part by comparing this process with the experience of other non-Russian nobilities. Using documents of central and local managerial organizations (reports, correspondences, recommendations, etc.), statistical data (especially the 1897 Census), and the methods of both social history and the new imperial history, I argue that the integration process of Kazakh sultans into Russian *dvorianstvo* had exceptional features and “Kazakh *dvorianstvo*” be created artificially by imperial government. Yet I also propose that nevertheless Kazakh officers represented big noble families (*dvorianski rod*) of Russian Empire, local population never accepted this notion.

The significance of studying relates with that in historical science appears

a need for generalization knowledge and formulation of wider and general ideas which help to understand the value of an event, to explain its sense and find out the reasons. These tasks can be realized only within social history [Mironov, 2003: 10-12]. The consideration of integration process of nomadic elite into the structure of estate system of the Russian Empire expands understanding of social history in XIX century in Kazakhstan and complex character of imperial polity in elite incorporation process.

The role of elite integration in imperial strategy

Russian Empire, as an imperial state, used the collaboration of imperial integration methods which include general historical colonizing methods of previous empires as well as own specific empire-building ways. According to Jane Burbank, “Russia’s repertoire of rule – inherited from mix of imperial predecessors and rivals – relied on bringing ever more people under the emperor’s care – and of course exploitation – while maintaining distinctions among incorporated groups” [Burbank, 2010: 6]. Tsarist rule used particular polities for different new integrated territories, drawing attention to their diversity. Scholars investigating this sphere have demonstrated that the relationship between imperial officials and indigenous elites often determined the character and efficacy of tsarist rule in newly acquired territories [Kapeller, 2001]. In fact, with local elite integration occurred both – colonial and multiethnic empire-building processes.

The importance of this process is defined also by performing of “tool of influence” on local population. Local elites implemented the great role in transitional period for creating dialogue between central rule system and traditional ruling of local population. Without mediated role of elites it wouldn’t be possible to penetrate involved societies into imperial social system. As researcher Kelly O’Neill remarks, the parallel processes of elite integration and empire building embedded discrete groups such as the Crimean murzas (in our situation Kazakh sultans) [O’Neill, 2010: 399] These groups became guides of imperial rule in borderlands.

The using local elements in implementation of colonial control in Kazakh steppe began from the half of XVIII century. Initially, tsarist rulers tried to use Kazakh khans as instruments for ruling all Kazakh society, and then, for several reasons, Russian rule was forced to devote their attention to sultans. In the early XIX century Russian Empire began acting strongly to realize its goal of joining administrative and territorial structure of Kazakh steppe to the center. Subsequently, tsarist reforms of early XIX century liquidated khan power in Kazakh society firstly in Middle Horde (1822), then in Young Horde (1824). According to new order, those with the most influential role in the steppe were sultans, the descendants of Chingis Khan, and the elite of Kazakh society. As Kazakh historian B. Abdrakhmanova wrote, “Sultans never had such great power as they did when supported by Russian Empire” [Abdrakhmanova, 2010: 122].

So, traditional Kazakh elite simultaneously became represents of new imperial power and acquired unusual great power for sultans. The incorporation of the Kazakh elite into the highest estate of the empire was a historical process that served the interests of both sides. On the one hand, the imperial government aimed to involve representatives of the Kazakh elite in serving the empire and through them to manage the Kazakh lands. On the other, the Kazakh elite wanted to keep the traditional power and privileges. The institution of nobility allowed

each side to achieve its aims. This national nobility (dvorianstvo) stood close to the power and was the guide for governmental course of Russian Empire in the Steppe.

The process of Kazakh nobility formation

As we remarked earlier, the nobility of Russian Empire had a multiethnic character, and the incorporation of each national elite occurred differently. Before noting the distinguishing features of the Kazakh nobility, it is important to describe the characteristics of nobility in Russia as a whole. The Russian nobility, had complicated, distinctive content. Dominic Lieven has written, ‘This group overlapped to a still considerable but ever decreasing degree with the political elite, whose core was a senior civilian and military official. The still relatively small minority of senior generals and bureaucrats who were not noble by birth had acquired this status automatically by reaching senior ranks in the civil and military service’ [Lieven, 2006: 227]. The Russian historian Leonid Shepelev has given such definition to the Russian nobility: “particular in right relations layer of feudal society, which historically was created in Russia by the beginning of XVIII century and finally juristically formed by ‘Appointed diploma’ (Zhalovannoi gramota) to the nobility in 1785. In ideal circumstances, the nobleman is landowner, e.g. owner of the lands and serfs. As nobleman and landowner he was the main support of tsarism” [Shepelev, 1999: 112]. So, Russian nobility (dvorianstvo) was an estate which have privileges in all aspects in empire.

To complicate matters further, Russia recognized nobility on both a hereditary and a personal basis. The hereditary nobility was a group (estate/soslovie) defined by law, whose members shared certain privileges and institutions. These were largely set out in legislation enacted under Peter I and Catherine II. This legislation established who was or was not a noble, how one acquired nobility, what rights and obligations noble status entailed, and what common institutions united the nobility [Lieven, 2006: 229]. Hence, what were conditions for the acquisition nobility and how it was transferred?

Hereditary noblemen enjoyed a series of important rights: they did not pay personal tax, were free from the taxes and corporal punishment; and could participate in estate organizations of the nobility. They had privileges in state service, furthermore they were obligated for it; also noble children had a prerogative in receiving education. Hereditary nobility was transferred to wife, children, and direct legal descendants along the male (agnatic) line. In exceptional cases, the emperor could transfer nobility along indirect or female lines, e.g., to preserve a notable family name.

Personal nobles were both similar to and distinct from hereditary nobles. The special group was personal nobility. According to Leonid Shepelev, the prestige of personal nobility, which appeared with ‘Table of ranks’, was minimum (even nobility members did not account it as ‘real’ nobility) [Shepelev, 1999: 115]. Personal nobility had all privileges what had hereditary one, except that representatives of personal nobility lacked the right to own serfs. In comparison with its hereditary counterpart, personal nobility could be given only to those whose fathers and grandfathers had served for 20 years in ober-officer ranks. Personal nobility, for instance, could be acquired by admission to orders of knighthood of the Russian Empire. It was transferable only to the wife. Their children were called as ober-officer children, but since 1832 – they possessed to

honorable citizen estate.

Hereditary nobility could be gained in one the following ways: 1) at the special discretion of the autocrat; 2) by achieving a certain military or civil rank while being on active service; 3) by being awarded a certain order of the Russian Empire; 4) it could be given by government to descendants of the most distinguished personal nobles and honored citizens.

Between 1722 and 1845 hereditary nobility was given to military officers who achieved the 14th rank of ensign, to civil servants who achieved the 8th rank of Collegiate Assessor and to any person who was awarded any order of the Russian Empire (since 1831– except the Polish order of Virtuti Militari).

Personal nobility could be acquired by these ways: 1) by a special discretion of the autocracy; 2) by achieving the 14th military rank of ensign or the 9th civil rank of Titular Councillor; 3) by being awarded the orders of the Russian Empire unless those gave hereditary nobility; except merchants (unless those were awarded between 1826 and 1832), who acquired honorary citizenship instead. The personal nobility wasn't inherited by children but was given to the wife of a personal noble. Thus, Russian dvorianstvo was an estate (soslovie) which had legitimized exceptional authority and open to new elements from outside. With own acquiring ways hereditary and personal dvorianstvo could involve not only representatives of other estates in empire, but also other ethnic elements.

The incorporation of Siberia, Crimea, the Caucasus, and Turkestan into the empire engaged many historically Muslim nationalities that became subjects of the Russian empire. The characteristics of nobility of Russian Empire changed. Dmitri Arapov, on the base of 1897 Census presented that 5 % of all nobility of Russian Empire were Muslims [Arapov, 1999: 4-5]. The most important task of the imperial power was creating relation system with Muslim nobility, which was, including spirituality and merchants, the guide power in Muslim society of Russia. The majority of Muslim elite consisted of hereditary nobility – local elite groups.

The incorporation of Muslim elites into Russian nobility began from legislations of Catherine II. The most hopeful way of fixing Muslim elite in dvorianstvo estate became state military and citizen service. Representatives of Muslim elites were recognized as a part of Russian nobility and inscribed in nobility registers. Factually, with the admittance they had rights for all nobility privileges. The ways of acquisition of the dvorianstvo title for all local Muslim elites was similar, according to common rules. But in the formation and character each of them had own particularities. It depended from religion differences, way of life, and the loyalty to Russian empire. For example, there were Christian Tatars, who accepted Orthodox Christianity, Bashkir and Kazakhs, who had nomadic lifestyle, and western Tatars, who distinguished with loyalty so had exceptional prerogatives.

Inclusion of Kazakh nomadic aristocrats into dvorianstvo also had line of features. Firstly, it was the time of the elite incorporation. In different with the integration of Tatar and Bashkir elites, the process of Kazakh elite entry began later. For instance, the Tatars, with acceptance of decree “About a permission to Tatar princes and Murza to take all advantages of the Russian nobility” (February of 22, in 1784), and “The appointed diploma to the nobility of the Russian Empire» (April of 21, 1785) acquired an opportunity to include into

Russian nobility [Hairytidinov, 1996]. The history of Bashkir nobility keep own count from the last quarter of XVIII century, especially on base of “Diploma on rights, freedom and advantages of noble Russian dvoryanstvo” [Ilyasova, 2009: 27-28]. The including of Kazakh elites into privileged estate of Russian Empire began with administrative and territorial reforms in the beginning of XIX century. By that time rulers of Russian Empire already had had the experience of other Muslim elite integration. The Kazakh elite incorporation into dvoryanstvo took place with enormous changes in traditional Kazakh society.

The crucial base of the incorporation process of Kazakh feudal aristocracy was legislative background. Especially, “Rules on the Siberian Kyrgyz in 1822”, “Rule on the Orenburg Kyrgyz in 1824” and coming into force “Table about ranks of Peter I” in Kazakh steppe.

According to the first legislation elder sultan, who was the ruler of okrug (district), “was awarded and honored in rank of major of Russian service, so far he has been in this post” (51) [Materialy po istorii, 1960: 105-106]. And then in this legislation is explained following: “Even after the term change, the elder sultan is considered among the most honorary sultans; and if will serve three terms, has the right to ask the diploma on the dignity of the nobleman of the Russian Empire; the rank is held by those which will be really granted to him” (52) [Materialy po istorii, 1960: 105-106]. “Rule on the Orenburg in 1824” despite of its no sophisticate characteristic, there were pointed out the authority of sultan-ruler [Materialy po istorii, 1960: 110-111].

This law was the conclusion of Peter I reformation activity and legalized the receiving title ‘dvoryanstvo’ throughout service. According to “Table about ranks” were been created clearly hierarchy system into 14 ranks [Medushevskii, 1994: 17]. This legislation established the link between service and noble privileges, reaching defined ranks gave to officer noble status. “Table about ranks” describes in what serving degree officer could receive title of nobility. In researching the process of receiving ranks and incorporation of Kazakh sultans into privileged estate of Russian Empire – generation and private nobility, these documents are attractable. Ranks and Ordens were the important notes of Kazakh sultans’ service. Kazakh sultans in their life promoted up to the colonel, major and general ranks so that had an opportunity for getting nobility title. So, on this way in the Kazakh society in the beginning of XIX century appeared the new privileged social group – Kazakh nobility (Kazakh dvoryanstvo), mainly contended by Chingizids.

In compare with Tatar and Bashkir, Kazakh aristocracy had not special legislation which involve or except definite rights in the entry process. Tatar princes and Murzas were included in content of Russian nobility on base of “On the permission to Tatar princes and Murzas to use all advantages of the Russian nobility” legislation. In contrary, Bashkir tarhans, who were representatives of feudal aristocracy and the essential candidates to nobility, in new conditions, juristically, were not equaled to all types of the dvoryanstvo [Ilyasova, 2010: 11-18]. The Kazakh elite had situation similar to the Bashkir tarhans. In relation to Bashkir tsarist rule created another exceptional legislation, which forbade the acquisition of nobility. Special Rule that was accepted on 6-th of May in 1831 forbade accounting to hereditary nobility ranks of Bashkir-mesharin army, even who were 4awarded by Ordains [Ilyasova, 2010: 19].

In the own formation, Kazakh nobility had one more interesting

It was the attaching nobility titles also non-elite representatives of Kazakh nomadic society. For example, elders Zhalgary Boitokin, Derbisali Berkinbaev, Kisyk Tezekov, etc. had non-aristocracy origin, but were included in nobility estate by the government [Sultangalieva, 2009: 78-79]. The reason for receiving the privileged title was “impeccable and eager” service instead of generation. As noted G. Sultangalieva, “the consideration process of their documents to get nobility title diploma continued longer than sultans” [Sultangalieva, 2014: 175]. In archival documents has been presented correspondences about valuable characteristics of elder sultan Zhalgary Boitokin nearly for ten years, in 1841-1851. Only after his death (1849), the diploma was given to his son, Musa Djalgarin (F.374, D. 282). Furthermore, in the end of XIX – the beginning of XX century the motion for receiving nobility diploma was presented by elders and volost’ (oblast) managers. This feature in Kazakh dvorianstvo demonstrates that in the end of imperial period the content of Russian nobility (dvorianstvo) gained more sophisticated nature.

There was much kind of differences also in characteristics of these nobilities. The Tatar dvoryanstvo used more nobility rights than Bashkir and Kazakh dvorianstvo. The Tatars, similar to Russian, leaded sedentary way of life and had such views on a land. On the contrary, the Bashkir and Kazakh had nomadic way of life. Western Tatars had the basic nobility privileges – owning land and serf. Although, they had not all privileges which were awarded to Poland shlyaheta, they had the right to have a land and serfs. Furthermore, Tatar nobility only of this region, despite of legislation restriction, might have serfs of all religions. The loyalty of western Tatar nobility caused for special decision and decree of imperial power that legitimated expectable status of Muslim nobility in this part of Russian Empire.

The Kazakh elite did not have any lands in own, furthermore majority of them were not aware about such rights of the nobility. Nevertheless, among archive documents have been discovered several Kazakh noble families which had hereditary lands. Among them we can present the Baimuhammedovs, the Tyaukins, the Dzhaikpaevs, the Khudaimendins, etc. For instance, colonel Ibragim Dzhaikpaev “for special virtue” gained land for eternal and hereditary owning [F.369, D.1959]. After his death his heirs asked administration representatives to deal those lands. In these documents Dzhaikpaev’s successors were marked as hereditary noblemen [F.369, D.1959].

The main role in recognizing as representative of Russian nobility played noble register book of each area. In this circumstance, Tatar nobility were distinctive from Kazakh. In the new decree of Paul I on November 12, 1797 he disposed “to enter all families of princes which in times most ancient still was among princely surnames and brought in family trees in the Velvet book though they have initially origin from Tatar princes, in the list of Russian princes”. On this basis many Tatar prince families have been brought in count of the Russian princes. Problems with this had the Bashkir and Kazakh noblemen. In difference with the Tatar noblemen, vast part of the Bashkir nobility was not included in the list of noblemen in noble register book of definite region. Several of Kazakh noblemen (dvorianin) were inscribed in noble register book of Orenburg and Ufa provinces. Also in correspondence are presented data about inscribing Kazakh hereditary nobleman in noble register book. For example, sons and grandsons of

sultan Baimuhammed Aishuakov requested to involve them into the noble family of the Baimuhammedovs and inscribed as hereditary noblemen in Orenburg Depute nobility book. Similar to these requests were sent by generations of Colonel Muhamedgali Tyaukin (F.25, D. 862). So, Kazakh dvorianstvo legally could use all nobility privileges of Russian Empire as its member, but in fact there were many issues which did not allow it to be “a real” dvorianstvo estate.

What was interesting, the Bashkir elite received nobility title basically through military service, but the Kazakh nobility, despite military character and way of life, did not serve as military force of Russian Empire. Nevertheless, representatives of Kazakh nomadic aristocracy promoted to high military ranks in their life. For example, sultans Baimuhammed Aishuakov, Muhamedzhan Baimuhamedov were general-majors of Russian Empire, and many of sultans received title of colonel (M. Tyaukin, K. Nuraliev, M. Turdaliev) and podpolkovnik ranks, which granted them an opportunity to have nobility title.

It can be noticed that in process of Kazakh elite integration into dvoryanstvo the main role possessed to Tatars. About intermediary role of Tatars in Kazakh Steppe has written G. Sultangaliva in her researching essay (Sultangalieva, 2012). In this essay widely has been considered the nature of cooperation of Tatars with the state and the Kazakh elite, also have been presented consequences of this cooperation. What is important, there is given definition of a term “Tatars”, which is broadly used to signify religious and linguistic difference, and seems often to have been used essentially as a synonym for “Muslim”. Intermediary role of Tatars between the state and Kazakh Steppe acquired organized character from the start of Catherine II’s reign. At this time Tatars activity in Kazakh Steppe as representatives of tsarist rule in many aspects was legitimated. So, Tatars became tool of Russian government in policy to Kazakhs. The well-known pre-revolutionary scholar Aleksandr Dobrosmyslov rightly described it: “Tatars and mosques constituted the bridge that the Kirgiz (Kazakhs) would initially cross in the process of rapprochement with Russians” (Dobrosmyslov, 1902: 223). Tatars’ activity in the Steppe included service as interpreter, translator, mullahs and clerks, traders also as informants for Russian authorities. Representing Russian authority, Tatars were closely to Kazakh elite. Especially, Tatars of Volga-Ural region, which had previously incorporated into the administrative institutions of imperial administration, undoubtedly exerted influence on the gradual alteration of the system of values and models of behavior among the Kazakh elite. Working in administrative institutions, Tatars took on the image of non-Russian official who was working in Russian service and who enjoyed influence and respect among his fellow people and the authorities. For the Kazakh elite it was important to retain influence in the changing circumstances, and thus the “Tatars” translator offered a model of a non-Russian (inorodets) who had made a career for himself and has used his position to improve his condition and the service opportunities of his children [Sultangalieva, 2012: 59-62]. Thus, in Tatars Kazakh elite saw the example of service to Russian authority and changed their consciousness in saving privileges.

Conclusion

Thus, entry process of Kazakh elite into Russian privileged estate once more represents diversity description of Russian nobility and the opportunity to create whole picture of Kazakh social history within imperial context. The

integration of traditional Kazakh aristocracy into dvoryanstvo, which was completed by several changes and transformations, was distinctive from other Muslim nobilities' [dvorianstvo] formations. In spite of them it doesn't reject similarities and ties between them. In comparative analyses we can see that, in difference with Muslim nobility in European Russia, the estate system were not completed among nomadic elements of the empire up to the beginning of XX century, which was testified by example of Kazakh nobility (dvorianstvo). New social systems although was practiced in Kazakh steppe, but not be understand by local elite and nation. Except several of them, main Kazakh noblemen were not interested in wide privileges that presented the dvorianstvo. Furthermore Kazakh dvorianstvo members did not have corporative consciousness as soslovie. For Kazakh sultans, title of dvorianstvo was only a tool of superiority among nomads.

With nobility, in the following period in Kazakh Steppe was created honored citizens as new social group. The most loyal and best serf among them could an opportunity to achieve nobility status. This process continued nomads penetrating process into dvorianstvo in another way. What in result, is observed increasing of dvorianstvo represents in Kazakh society.

The incorporation of local elite into whole estate system was occurred, nevertheless its artificial character. The ways of integration into dvoryanstvo in Kazakh steppe were supported to main imperial rules. The base mechanism of integration Kazakh elite was serving as elder sultans (Middle Horde) and sultan-rulers (Little Horde). Also as representatives of other non-Russian elites, Kazakh elite incorporated into dvoryanstvo by assigning ranks, ordains. There were popular Kazakh noble families such as the Baimuhamedovs, the Tyaukins, the Khudaimendins, the Berkimbaevs, etc. Members of these families gained knowledge in Russia educational institutions and paid great deal in Kazakh society. They presented the most educated and influential part of the Kazakh throughout imperial period in the Steppe. The generation of Kazakh dvorianstvo in different way continued to play significant role in following period of Kazakh history.

References:

Abdrahmanova B.M. (2010) *Istoria Kazakhstana: vlast', Sistema upravlenia, territorial'noe ustroistvo v XIX veke*. [History of Kazakhstan: power, government system, territorial structure in XIX century]. Karaganda: Glasir – 380.

Andreas Kapeller (2001) *The Russian Empire: A multiethnic history*. New York: Longman – 455.

Arapov D. (1999) *Musulmanskoe dvoryanstvo v Rossiiskoi imperii* [Muslim nobility in Russian Empire]. *Dvoryanski vestnik*. Vol.45, pp. 4-5.

CSA of RK. F.374. Op.1. D.282.

CSA of RK. F.369. Op.1. D.1959.

CSA of RK. F. 25. D.862

Dobrosmyslov A.I. *Turgaiskaia oblast'. Istoricheski ocherk* [Turgay oblast. Historical review]. Tver -

Dominic Lieven (2006) *The Cambridge history of Russia. Volume II. Imperial Russia, 1689 –1917/* Edited by Dominic Lieven. London: Cambridge University Press – 794.

Hairutdinov R. (1996) *Tatarskaia feodal'naia znat' I rosiiskoe dvorianstvo:*

problemy integracii na rubezhe XVIII – XIX vv. [Tatar feudal nobility and Russian dvorianstvo: problems of integration in XVIII-XIX cc.] Islam v tatarskom mire: istoria i sovremnost' (materialy mezhdunarodnogo simpoziuma). Kazan, pp. 112-133.

Ilyasova A.Ya. (2009) Osobennosti formirovaniya dvoryanskogo soslovia iz Bashkir [Characteristics of the formation nobility estate from Bashkir]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. V.38, pp.26-32.

Ilyasova A.Ya. (2010) Istoriya bashkirskogo dvoryanstava [History of Bashkir dvorianstvo]. Ufa, 2010. – 208 p.

Jane Burbank, Frederick Cooper (2010) Empires in World history. Princeton University Press – 588 p.

Kelly O'Neill (2010) Rethinking elite integration. The Crimean murzas and the evolution of Russian nobility. Cahiers du Monde Russe, vol.51, no. 2-3, pp. 397-418.

Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana (1960) [Materials on political structure of Kazakhstan history] Ed. M.G. Masevich, Alma-Ata: Publishing House of academy of science of KazSSR, V.1.

Medushevskii A.N.(1994) Utverzhdenie absolutizma v Rosii [The authorization of absolutism in Russia]. Moscow: Text – 319.

Mironov B.N. (2003) Socialnaya istoria Rossii prioda imperii (XVIII – nachalo XX v.) [Social history of Russian Empire]. Sankt Petersburg: "Dmitri Bulanin" – 548.

Shepelev L.E. (1999) Tituly, mundiry, ordena v Rossiskoi imperii [Titles, uniforms and Ordens in Russian Empire]. Moscow: Nauka – 228.

Sultangalieva G.S. (2009) Kazakhskoe chinovnichestva Orenburgskogo vedomstva (XIX v) [Kazakh officialdom of Orenburg district]. Acta Slavica Japonica, Saporro, no. 27, pp. 77-101.

Sultangalieva G.S., Dalaeva T.T. (2014) Diplom na dvoryanskoe dostoinstvo sultanu [The diploma of dvorian title to sultan] Istoricheski arhive, no. 4, pp. 174-186.

Sultangalieva G. (2012) The Russian Empire and the Intermediary Role of Tatars in Kazakhstan: The Politics of Cooperation and Rejection, From the Second Half of the Eighteenth to the Early Twentieth Century. Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. London - New York: Routledge, pp. 52-81.

Литература:

Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. – Караганда: Гласир, 2010. – 380 с.

Арапов Д. Мусульманское дворянство в Российской империи // Дворянский вестник. – 1999. - № 45. – С. 4-5.

Добросмыслов А.И. (1902) Тургайская область. Исторический очерк. Тверь -

Ильясова А.Я. (2009) Особенности формирования дворянского сословия из Башкир // Вестник Челябинского государственного университета. №38 – С. 26-32.

Ильясова А.Я. (2010) История башкирского дворянства. Уфа – 208

Материалы по истории политического строя Казахстана (1960). Сост. М.Г. Масевич. Алма-Ата: Издательство Академии наук КазССР – 441 с.

Миронов Б. Н. (2003) Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.). Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин» – 548 с.

Медушевский А.Н. (1994) Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование. Москва: Текст – 319 с.

Султангалиева Г.С. (2009) Казахское чиновничество Оренбургского ведомства (XIX в.). Acta Slavica Japonica, Saporo – №27, 77-101.

Султангалиева Г.С., Далаева Т.Т. (2014) Диплом на дворянское достоинство султану. Исторический архив, №4, С. 174-186.

Шепелев Л.Е. (1999) Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Москва: Наука – 228 с.

Хайрутдинов Рамиль (1996) Татарская феодальная знать и российское дворянство: проблемы интеграции на рубеже XVIII—XIX вв. // Ислам в татарском мире: история и современность (материалы международного симпозиума), Казань.

ЦГА РК. Ф.374. Оп. 1. Д. 282.

ЦГА РК. Ф.369. Оп. 1. Д. 1959.

ЦГА РК. Ф.25. Оп. 1. Д. 862.

IRSTI 03.29,14.09.91

IRSTI: 3.29, 14.09.91

Kubeyev R.D.¹

¹al-Farabi Kazakh National University,

1-st year PhD Student (Joint Educational Program of Research Institutes and the al-Farabi Kazakh National University on the basis of RSE «Gylym ordasy»)

E-mail: rustemlw@hotmail.com

Murzakhodzhaev K.M.¹

¹al-Farabi Kazakh National University,

3-d year PhD Student (Joint Educational Program of Research Institutes and the al-Farabi Kazakh National University on the basis of RSE «Gylym ordasy»)

E-mail:kuka_ist@mail.ru

ON SOME MATTERS OF JADIDIST EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF TRADITIONALISM AND MODERNISM CORRELATION

This article discusses some issues related to traditionalism and modernism, their interaction in the course of the historical process. The paper cites the views of researchers that the relationship and interaction of these two above phenomena should not be viewed in the context of opposition but as a much more complex process, the course of which often depends on specific historical conditions. Special attention is paid to the essence of definitions, their deep meaning. In the context of this issue, specific historical examples are considered: the formation and development of new-method Jadidist schools in Kazakhstan.

At the same time, the opinions of representatives of various parties involved in a specific historical situation are given, which allows for a more comprehensive consideration of the issues under study. The work uses a rather wide range of sources: from encyclopedic editions to clarify the meaning of definitions in research to foreign sources, archival materials and Internet resources.

Keywords: tradition, traditionalism, modernism, relationship, Islam, Cadimism, Jadidism, education.

Кубеев Р.Д.¹

¹Әл-Фараби ат. ҚазҰУ-нің 1-курс докторанты
(«Ғылым ордасы» базасы негізінде ғылыми-зерттеу институттарымен бірлескен оқу бағдарламасы)

Мурзаходжаев Қ.М.¹

¹Әл-Фараби ат. ҚазҰУ-нің 3-курс докторанты
(«Ғылым ордасы» базасы негізінде ғылыми-зерттеу институттарымен бірлескен оқу бағдарламасы)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДИДТІК БІЛІМ БЕРУ ОШАҚТАРЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР ДӘСТҮРЛІЛІК ПЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚТЫҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ТҮРҒЫСЫНДА

Бұл мақалада тарихи үдеріс кезіндегі дәстүрлілік пен жаңашылдықтың өзара қатынасынан туындайтын кейбір мәселелер қарастырылған. Ғылыми еңбекте көптеген зерттеушілердің дәстүрлілік пен жаңашылдықтың қарым-қатынасы мен өзара ықпалы жөнінде айтқан көзқарастары берілген. Әсіресе, бұл екі құбылысты бір-біріне қарама-қарсы қою бағытында қарастырудың дұрыс емес екендігі, оны тарихи оқиғаларға байланысты өзгеріп отыратын күрделі үдеріс ретінде қарастыру керектігіне назар аударған. Ұғымдардың анықтамасына, оның терең мән-мағынасына көп көңіл бөлінген. Аталған мәселелер бойынша нақты тарихи мысалдар қарастырылған: мысалы, жәдидтік жаңа әдісті мектептердің пайда болуы мен дамуы. Сондай-ақ, әр тараптың өкілдерінің көзқарастары көрсетіліп, зерттеліп отырған тақырыпты жан-жақты қарастыруға талпыныс жасалған. Бұл еңбекте кең ауқымды деректер пайдаланылған: тақырыптың анықтамаларын беретін энциклопедиялық әдебиеттерден бастап, шетелдік мәліметтерге дейін, мұрағат құжаттары мен интернет материалдары пайдаланылған.

Кілт сөздер: дәстүр, дәстүрлілік, жаңашылдық, өзара қарым-қатынас, қадымшылық, жәдидшілдік, білім беру жүйесі.

Кубеев Р.Д.¹

¹Докторант 1-го курса КазНУ им. аль-Фараби
(совместная образовательная программа с исследовательскими институтами на базе «Ғылым ордасы»),

Мурзаходжаев Қ.М.¹

¹Докторант 3-го курса КазНУ им. аль-Фараби

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ДЖАДИДИСТСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ СООТНОШЕНИЯ ТРАДИЦИОНАЛИЗМА И МОДЕРНИЗМА

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы, связанные с традиционализмом и модернизмом, их взаимодействием в ходе исторического процесса. В работе приводятся мнения исследователей о том, что взаимоотношения и взаимодействия этих двух вышеназванных явлений следует рассматривать не в контексте противопоставления, а как гораздо более сложный процесс, ход которого часто зависит от конкретных исторических условий. Отдельное внимание уделяется сути дефиниций, их глубинному значению. В контексте данных вопросов рассматриваются конкретные исторические примеры: становление и развитие новометодных джадидистских школ в Казахстане. При этом приводятся мнения представителей различных сторон, вовлеченных в конкретную историческую ситуацию, что позволяет более разносторонне рассмотреть исследуемые вопросы. В работе используется довольно обширный спектр источников: от энциклопедических изданий для уточнения смысла дефиниций в исследовании до зарубежных источников, архивных материалов и Интернет-ресурсов.

Ключевые слова: традиция, традиционализм, модернизм, взаимоотношение, ислам, кадимизм, джадидизм, образование.

Introduction

As is known, the historical process moves unceasingly, and each new generation is largely faced with the choice: what of the existing historical heritage to keep, and what to change, from which to refuse. Proceeding from this problem, entire philosophical schools, outlooks, defining all other spheres of human existence are formed. The question of how to perceive a particular cultural heritage, whether it is simply a past that has lost its significance, something that is rigid, unnecessary, or even interfering with further progress, or whether it is something to be guided with, as a model, drawing parallels with one or another era or tradition in modern life, finding similarity and applicability (sometimes appropriate, and sometimes simply, acting selectively, tailoring to the situation).

At this paper we are planning to review some major views on the above-mentioned questions, their practical application in some situations and historical precedents (on the example of Jadidism and Cadimism).

The very important issue is how to **percept** the past and tradition.

Whether it should be undiscussable model for following, or whether it should be considered depending on case and meaning of some tradition or action?

Should it always be kind of an «Absolute» because it was made so, or we should understand the context deeper, pay attention to certain circumstances and purpose of actions? These questions are always topical and drawing researchers' attention.

In many respects all these questions fit into confrontation (and sometimes not confrontation) between traditionalism and modernization.

Let us first determine what these concepts mean in the broad sense.

According to Merriam-Webster online dictionary, Traditionalism is «1. adherence to the doctrines or practices of a tradition; 2. the beliefs of those opposed to modernism, liberalism, or radicalism» (Merriam-Webster online dictionary).

Correspondingly, reasoning from these two definitions we have to determine (at least superficially) what is tradition?

The same source gives us the following definitions:

«1 a: an inherited, established, or customary pattern of thought, action, or behavior (such as a religious practice or a social custom)

b: a belief or story or a body of beliefs or stories relating to the past that are commonly accepted as historical though not verifiable. ...the bulk of traditions attributed to the Prophet ... – J.L. Esposito

2: the handing down of information, beliefs, and customs by word of mouth or by example from one generation to another without written instruction

3: cultural **continuity** in social attitudes, customs, and institutions

4: characteristic manner, method, or style in the best liberal tradition» (Merriam-Webster online dictionary).

The Russian philosophic dictionary says the following: «Tradition (from Latin «traditio» – transmission) – the transfer of spiritual values from generation to generation; cultural life is based on tradition. Tradition also refers to what is transferred; at the same time everything that is based on tradition is called traditional» (Философский энциклопедический словарь).

According to the Great Soviet Encyclopedia, Tradition is «...elements of social and cultural heritage, passed down from generation to generation and persisting in certain societies, classes and social groups for a long time; tradition covers objects of social heritage (material and spiritual values); the process of **social inheritance; its ways. Certain social institutions, standards of conduct, values, ideas, customs, rituals, etc., act as a tradition**» (Большая советская энциклопедия).

So from this definition we can see that the tradition is something from the past that does not disappear, but survives in the present, and sometimes becomes **determinant** for modern society.

Moreover, «Certain traditions function in all social systems and to a certain extent they are the necessary living condition. The sphere of tradition is broadest in pre-capitalist social formations. **Traditions are inherent** in the most diverse areas of public life (economics, politics, law, etc.), but their proportion in one or another field is not the same ...» (Ильичев: 692).

Famous Soviet researcher V.D. Plakhov wrote that tradition «expresses the life of the past in the present and the future... tradition is a past transcending into the future».

At that «the first thing that attracts our attention when we begin to study the nature of social relations forming the substance of tradition, is **their spatial-temporal stability**» (Плахов: 32, 35).

In its turn, «Modernism» is

«1. a practice, usage, or expression peculiar to modern times; such modernisms as «blog», «bromance», and «steampunk»;

2. often capitalized: a tendency in theology to accommodate traditional religious teaching to contemporary thought and especially to devalue supernatural

elements;

3. modern artistic or literary philosophy and practice; especially: a self-conscious break with the past and a search for new forms of expression` (Merriam-Webster online dictionary).

Methodology

Of this research paper includes the analysis of definitions determining the whole research, and their application to certain historical situations. In addition, there will be used the comparative method, when the opinions of various persons representing different parts and groups of population will be adduced. This should help to see the situation from different points of view. The narrative method also will be applied widely in this paper, which should provide us the proper historiographic review of the works written by Kazakhstani, CIS and Western scholars.

Literature review

The issues of Tradition, Traditionalism, and Modernism were always interesting for representatives of all the social sciences. As the historical process goes, people always question themselves, how to understand some of traditions, how to treat them, should they just follow some traditions or may be these traditions need to be understood strictly in connection with certain historical situation? And these questions can be spread to all the spheres of human society, even if the «Tradition», «Traditionalism», «Modernism» and other related words are not mentioned literary.

Very often, describing a specific historical situation, we see that in fact we are considering the issue of the relationship between Traditionalism and Modernism.

Some revolutions, historical transitions, various reforms are always addressing this topic.

Talking about this issue in a broad sense, we should necessarily mention the works of such scholars as V.D. Plakhov («Традиции и общество») where the author considers the general issues of «Tradition» and gives some important definitions, Jerzy Szacki («Утопия и традиция») where he, among other things, proposes the criteria for «Tradition», and ponders over the question: «What should be considered a tradition, and what should not?», B.S. Yerassov («Культура, религия и цивилизация на Востоке») saying that the opposition of tradition and modernity is actually wrong, Adeeb Khalid («Islam after Communism») studying these issues in the context of Muslim movements in the Russian Empire, T. Rakowska-Harmstone («Islam and Nationalism: Central Asia and Kazakhstan Under Soviet Rule») considering religious and nationalities issues, connected with traditionalism, M.N. Shahrani («From Tribe to «Umma»: Comments on the Dynamics of Identity in Muslim Soviet Central Asia») who wrote about the interrelations of traditional and modern identities in the Soviet Central Asian region, B.M. Suzhikov («Национальная идентификация и динамика этнических процессов в зарубежных центральноазиатских исследованиях») providing a wide historiographic review of these issues in foreign studies, N.E. Massanov, Zh.B. Abylkhozhin, I.V. Yerofeyeva («Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана») considering the issues of traditional society, its transition, and others.

Main part

Thus, at first sight, traditionalism and modernity are quite different, contradictory, and often mutually exclusive concepts.

However, when reviewing deeper studies on the issue of the relationship between tradition, traditionalism and modernism, there are very interesting interrelations between them. And talking about this issue in practice, we can see even more variations and approaches.

Famous theologian from Russia Timur Shangareyev talks about the Islamic method, combining traditionalism and modernism. In particular, he believes that to view traditionalism and modernism as opposing concepts is inherent in the Western method, when one whole is divided into parts, and then each of the parts is considered separately. As an example, the separation of philosophy from metaphysics is shown, with the only difference that in this case the absolute truth of both was imposed, and in the case of traditionalism and modernism, one was recognized as something good and the other as bad. The researcher notes the need to use the Islamic method, when both approaches (traditionalism and modernism) are combined: relying on traditional values, it is necessary to use the latest tools and technologies. In the understanding of this theologian from Russia, traditionalism is a kind of boundaries, «the banks one should not go beyond». Figuratively reflecting the world historical process, the river bed should not go beyond the bank, otherwise everything will turn into a swamp (the researcher in this case gives an example of liberal societies). Preservation of such «banks» is the function of traditionalism. The function of modernism in this case is to ensure movement forward along the river bed, and to invent new moving means (Шангареев).

In a later, critical period of the revolution, adherence to certain views on the development and understanding of certain traditions in religion served as the basis for certain political views, joining one or another belligerent party. In particular, according to some researchers, the origins of such a phenomenon as basmachism should be sought in the confrontation of Jadidism and Cadimism. As R. Bobokhonov notes, the struggle between supporters of the two movements in Islam lasted for many years, until the Soviet power came and national union republics were established. **Many Jadidists accepted the new authorities, while the Cadimists began to resist the Bolsheviks by declaring a religious war – a Holy Jihad.** Accordingly, the researcher concludes that in its essence, the Basmachi movement is a religious war that lasted from 1918 to 1934. The very history of confronting Cadimism and Jadidism reflects the religious way of life that has developed in the societies of Central Asia for many centuries (Бобохонов).

In the works of other authors, it is also asserted that **reactionary part** of the Muslim clergy was among those who «organized and directed the Basmachi movement» (Поляков, Чугунов).

Traditionalism as an influential frame of mind has survived in one form or another and tends to come to life in times of social crisis.

At the same time, in this paper, we would like to pay attention to the establishment of new method Jadidist schools, their dissemination in Kazakhstan, the main characteristics and features of this process in the pre-revolutionary period, when supporters of movement had the opportunity to

realize their ideas in a relatively quiet environment.

The theologist from Russia Damir Hairetdinov notes that until the middle of the XIX century Islamic education in Russia was not a single system. At Muslim schools there were no any secular disciplines and subjects from the Russian school given. It was possible to get higher Islamic education only abroad, in Turkey, Persia, and Bukhara.

In the second half of the century, the ideology of Jadidism (renewal) began to spread among Russian Muslims, one of their goals was to make educational reform by incorporating secular disciplines and the Russian language. In the Ummah there was a split between the traditionalists (Cadimists) who adhered to the old system and the Jadidists. Theologist emphasizes that the Cadimist approach completely did not correspond to the realities of that time, and was subject to one or another type of reform; however, on his opinion, Jadidism, which bears the features of Mutazilism (extreme rationalism, which eventually resulted in the denial of the divine nature of the Koran), gradually merged with the destructive secular ideologies of socialism and Marxism, and, having still managed to play its positive role of religious-national awakening, exited the historical stage, merging with Bolshevism.

Thus, the Islamic educational environment in Russia of the early XX century consisted of at least three different components:

1. traditional, isolationist and illiterate inferior and secondary education with elements of Sufism (mysticism) – Cadimists;
2. reformist, rationalistic Islamic education with elements of secular, secondary and higher education – Jadidists;
3. higher Islamic education with elements of foreign ideology – from individual representatives of Muslim theologians (Хайретдинов).

The very important note about the issue of Cadimist schools is that in the process of development of the Islamic civilization, **new interpreters of Islam appeared, who began to teach that the acquisition of knowledge by Muslims meant only the study of Islamic theology** (KazIslam). Such **new** understanding of Islam caused the following backwardness of the Islamic world.

So in that period this understanding of Islam was not traditional, and it was **modernist** in a broader sense.

When the Jadid movement, formed in the late XIXth century in Tatarstan, began to spread throughout the Russian Empire, it did not go unnoticed. The Director of the Police Department of the Russian Empire pointed out about their appeal to the population of Russia for education, studying foreign languages, practical training in industry and crafts, so that the people were rich and cultured. At the same time, the official paid special attention to the fact that the Jadids urged their co-religionists to attend not Russian gymnasiums and higher educational institutions, but special Tatar educational institutions where European education is combined with the Koran and the teaching is conducted in the Tatar language. The Jadids believed that it was necessary to comprehend their faith, to purify it of superstitions and ignorant interpretations of mullahs, and to strengthen their nationality by expanding the area of the Tatar language usage in the science, literature and religion. The police chief notes that the supporters of Jadidism in general are striving for progress «on the basis of Islam and the Turkic people» (ГА РФ. Ф. 102. – Оп. 226: 6 об.).

Describing that historical period, Adeeb Khalid mentions the backwardness of the Muslim community and its stagnation: «They could respect many of the developments introduced by the Russians – modern medicine, the telegraph, railways – but felt no need for Muslim society to change... The Jadids hoped that Muslims ultimately would join the modern world as respected and equal partners. They wanted the modernity of Europe for themselves» (Khalid, 2007: 41-42).

It is noteworthy that it was much more convenient for the Russian administration to deal with former Cadimist educational institutions. In particular, the Governor of the Fergana region, A.P. Chaikovsky in his documents clearly prefers to support old school, saying that the Cadimists are committed to traditions, this school is closed and routine. At that he wrote about the Jadidists that this current seeks to overcome routine and familiarize the population with culture and progress, which will lead to increase in religious self-consciousness and unity of Muslims, and this, in turn, leads to the idea of Pan-Islamism. Accordingly, the answer to the question of which school to support, was obvious for the official. The author of the letter advocated the support of the old Cadimist school, as its inert ideas are known to the authorities for several centuries. This school focuses on rituals, but does not broaden the horizons of students at all. In conclusion, the governor points out the benefits of supporting the old system of education, the results of which were already well known to the tsarist administration. Of particular interest is the official's remark that, assuming the role of patrons and supporting the old Cadimist school in its routine condition, the government gains a double benefit: on the one hand, they will look like the keepers of Muslim traditions and patrons of antiquity, and on the other – this way they can neutralize the danger of spreading the innovative ideas that the author of the letter saw more harmful than, as he writes, the lifeless, but loud principle of the holy war with the infidels (ГАРФ, Ф. 102. ДПОО., – Оп. 226 (1898):61-64).

So what were the new school methods?

In 1884 Ismail Gasprinsky opened the Usul-i Jadid school in Bakhchisaray (Crimea), where he trains 12 students in reading and writing for 40 days. As noted by the innovator, the result of schooling exceeded all expectations, and after that the method was introduced in other several educational institutions. Visitors from the regions got acquainted with this type of teaching and also introduced a new method in more than 200 schools (Ганкевич, 2000: 240).

The main distinguishing features of these schools were the following:

- primary education lasted 2 years;
- children were accepted at school from the age of 7;
- teachers used the book by Gasprinsky, which was written on the basis of a new method and was called «Khovadzhe-i-subyan» (Teacher of Children) as a textbook;
- training was conducted according to a new sound method;
- in parallel with religious studies, secular subjects were also taught (mathematics, geography, logic, Russian, etc.) (Ганкевич, 1998: 11).

In general, at the beginning of the XX century the then existing mektebs of that period ceased to meet the increased demands of the time. Even among those mektebs the most popular were the ones where not only religious, but also secular disciplines were studied. The largest figures of Kazakh culture, such as A. Kunanbayev, M. Zhumabayev, S. Toraighyrov, B. Mailin and others studied in

such schools (Казбекова).

In the territory of Kazakhstan, new method schools first appeared in the South. Some researchers attribute this fact to the visit of I. Gasprinsky to Turkestan in 1893, visiting Samarkand, Tashkent and other cities. After his visit, in 1893 the first new school was opened in Samarkand. Later similar schools began to open in the Fergana and Syrdarya regions, and then in Aktyubinsk, Verny, Dzsharkent, Kazalinsk, Perovsk, Chimkent, Kustanai and other cities (Моргунов).

At that the Jadids relied on Islam as the basis of Muslim community's identity, **and often justified their reforms by Islam** (Campbell, 2015: 34).

These schools were opened mainly by Tatars, and intended for the training of the Tatar population. But some Kazakhs also were among the founders of the Jadidist schools. In particular, the school of the Mamanov brothers was known in the Semirechenskaya oblast.

Other Jadidist schools in Kazakhstan, mentioned at the «Terzhiman» newspaper, were the madrasah in Semirechenskaya oblast. At that it was written that recently invited Imam Khabibullah Mahzum Kazyev opened a good madrasah and managed to gather up to 70 pupils. Primary education in this madrasah will be given according to a new method, following the textbook «Khovadzhe-i-Subyan». The muderris graduated from the course of the Muslim sciences in the city of Troitsk in the madrasah of Damolla Ahmed Haji Gazret (Тержиман-переводчик, 1891, №11: 22). There were many of such reports about opening new method schools.

The Jadids relied on Islam as the basis of Muslim community's identity, and often **justified their reforms by Islam** [Campbell, 2015: 34].

At the same time, it would be wrong to say that before the emergence of new method mektebs in Kazakhstan, there were no educational institutions at all. No, there were a large number of secular and Muslim educational institutions, like madrassas or mektebs in which Islamic disciplines were taught, but the education in them was based on the old methodology. For example, analyzing the letters to the military governor of the Semirechenskaya oblast, you can find statistics on the availability of schools. For 1886, there is information about 7,909 children getting Muslim education (of them 6,157 boys and 1,752 girls) in the region, while the number of mullah teachers was 361 (Қойгелдиев, 2004: 160). In 1891, 1,451 students were trained in 64 meekteb-madrassahs in the territory of the Semirechenskaya oblast, in 1895 there were 74 meekteb-madrassahs already with 9,086 children, and in 1897 the number of meekteb-madrassahs reached 88 (12835 students). The government materials collected on Muslim educational institutions in the Turkestan region for 1907 refer to 243 schools with 6076 pupils (ЦГА РК. Ф. 90. Оп. 1.: 101). At the same time, there is no information about how many of these educational institutions were new method schools.

In 1905, two imams of Tatar mosques, Khadziakhmad Khazrat Mukhamediev and Zakir Akari Taipov opened a new method school for boys in Kapalsk. Teachers from Kazan, Orenburg and Ufa (for example, among them there were Takhavi Tuibaktin from Kazan, Fatikh Sadykov from Orenburg, etc.) were invited for teaching at the school (Мухамедиева, 1999: 144). And later, with the assistance of the aforementioned imams, a new school for girls was opened in the same city in 1912. Female teachers from the school of Izhbubinsk (Vyatka province) were invited to the positions of teachers [Мухамедиева, 1999:146].

The «Terzhiman» newspaper mentions Vali Akhund Yuldashev, a resident of Zharkent and Semirechye region, who built a mosque and a new method madrasah at the mosque, at that he spent 60 thousand rubles (Тержиман-переводчик, 1891. №44: 88).

Noteworthy is the fact that at the beginning of the XXth century, under the influence of progressive Tatars, not only the process of opening new Jadidist schools occurred, but also the transition of old method schools to a new teaching system. For example, in the city of Turkestan, out of 30 old method schools, 2 switched to a new training system (Бартольд, 1927: 137).

In the city of Lepsy in the Semirechenskaya oblast, Murza Hammad Ismailov, who studied in Bakhchasaray, switched education in the local school to the sound method of education (Тержиман-переводчик, 1897. №36: 144), at that he provided modern competitive knowledge.

Thus, one can speak of a certain increase in the popularity of Jadid schools among the Muslim population.

In 1903 new method school was opened in Kazalinsk, and in 1905 in Perovsk (Kyzylorda). The schools in the cities of Akmolinsk, Semipalatinsk, Karkaralinsk, Verny and Kapalsk that taught children according to old method from 1870-1883, switched to a new education system in 1904-1905. According to the data of 1909 there were 39 new method schools in the Syrdaryinskaya oblast, and 18 in the Semirechenskaya oblast (ЦГА РК. Ф. 90. – Оп. 4. Д. 189:10-11).

It should be noted that these new method schools had a good success in the field of teaching children literacy. The sound method made it possible to master the initial education in a short period of time. It was written in the «Terzhiman» newspaper: «Khalilullah Bikmetev from the city of Karkaralinsk, tells us that Imam and Muderris Keshaf-eddin Shahmerdan oglu, having adopted a new textbook «Khovadzhe-i-Subyan» as a primary manual in his madrasah, achieved a remarkable successes: 8-10 year old boys have mastered reading and writing after four months of training, so that they can write what they hear, and they can understand any book and manuscript. All this was certified by examination of the children» (Тержиман-переводчик, 1891. №12: 24).

At the same time, at teaching by the old method, to achieve such results, it would take 2-5 years, or even more.

Despite the advantages of the Jadid approach, the education reforms, progressed in the stubborn struggle against feudal-clerical forces defending old order. Referring to the Quran and Hadiths, supporters of the old education system announced that school innovations contradict Islamic traditions, and called for their abandonment. There were following famous points of the Jadid program in Turkestan:

- 1) to reform the Muslim public education and prepare highly qualified specialists in the vital branches of culture, science and technology;
- 2) to develop the economy, industry and agriculture of Turkestan with the help of trained specialists, turning it into one of the highly developed territories of Russia in the cultural, scientific and technical respects;
- 3) to raise the standard of living of the people, improve their well-being;
- 4) to form national capital, to promote an increase in the number of rich and wealthy people;
- 5) change infrastructure of society with the help of qualified local

specialists; to perform the «korenizatsiya» of the state apparatus (Халимуллин, 2011: 62).

According to N. Nurtazina, Jadidism at the turn at the end of XIX-beginning of XX centuries was a truly Islamic «response» to the «challenge» of European civilization, at that in Jadidism the Eastern, Muslim, national component was the main, and the Western component was the auxiliary one.

The author emphasizes that the best thinkers of Jadidism thought this way, and they never sought to «reform» Islam. The key issue was the need to purify the religion of late layering, superstitions, development of dynamism, the true spirit of Jihad, the cult of science and creative search inherent in classical Islam. It is important to note the researcher's observation that the Jadids were «at the same time both reformers (or rather modern interpreters) of Islam and apologists of this religion» (Нуртазина, 2008: 76).

A.A. Kulshanova writes that a specific feature of Jadidism generally was that the ideological and theoretical basis of the views of the Jadidists was the Western liberal theories and the experience of the world anticolonial movement. At the same time, unlike many educators in Europe and Russia, the Jadidists did not reject religion, but advocated the preservation of Islam and considered it an indispensable factor contributing to the unification of Muslims for achieving social progress, a means of educating the peoples of Turkestan in the spirit of high morality, patriotism, consolidation of their efforts in the struggle for getting out of the crisis. Jadidists considered Islam as the most important means of spiritual purification. But for this, in their opinion, the Islamic religion had to purify itself from medieval scholasticism (Кульшанова).

Some scholars believe that the wide spread of ideology of Jadidism in Kazakhstan contributed to the strengthening of contacts between various representatives of the intelligentsia of the Russia's Turkic peoples and their active involvement in the civilizational processes of society at the turn of the two centuries. Late XIX - early XX centuries – it is the time for strengthening the cultural interaction between the Turkic-speaking peoples, especially the Volga-Ural region and Western Kazakhstan. It was expressed in development of the national movement among the Turkic-speaking peoples. Eventually, the reform of the Muslim education, religion and way of life promoted by the Jadids, the demand to develop the national culture served as a means of spiritual assertion and ideological substantiation of the Turkic peoples.

In general, embracing the problem of Jadidism, it would be very appropriate to adduce the view of the researcher that two different ideologies at the turn of the century in the sphere of education and enlightenment there was a collision of two ideologies: enlightenment, reform and colonial-imperial one. Because of this, the movement for the school reform gradually formed in the political liberal-opposition movement of the Muslims of Russia. In a later period (the first quarter of the XXth century), qualitative changes in public consciousness occurred, and new forces appeared in the public arena. New directions of social thought served as the theoretical basis for the ensuing powerful upsurge of the Kazakh national movement. In general, during this period, the influence of secular culture on the Turkic peoples inhabiting the Russian Empire is growing. This influence extended to education, printing, literature and art (Казбекова).

Referring to the influence of the Jadidists on the social life of the Muslims

of Russia, S.N. Brezhneva notes the diversity among representatives of this movement in the field of activity and political preferences, while stressing that priority was given to the sphere of education and culture (Брежнева. 2008: 54).

In the work of N.P. Ostroumov (published in 1906), deserving special attention as the work of a contemporary of those events, the author writes about the presence of a major movement among the Muslims of the Russian Empire. The above-mentioned fact was manifested in the appearance of secular literature, new textbooks and the desire to reform their school. Progressive representatives of Muslims in Russia, considered the issue of school reform as one of the most important and mature, and perhaps the most important. According to the researcher, the medieval scholastic system of teaching and the old teaching manuals do not give modern knowledge to Muslims, but they teach «outdated views» and hostile attitude towards modern sciences and forms of life. The author notes a broad discussion of the school reform issue in recent years held in the Tatar periodical press and at private meeting of the Tatars. N.P. Ostroumov particularly emphasized that the petition on this issue sent to the Ministry of Education and the Chairman of the Council of Ministers, was presented «not as a private issue of the progressive Tatar party, but as a general Muslim school issue» (Остроумов, 1906: 114-115).

Once again speaking about the issues of Jadidism in the context of tradition and modernization, it is worth mentioning the work of T.T. Temirbayev, where the author says that the period of the emergence and development of Jadidism is characterized by a unique process of renewal and **modernization** of Muslim culture while preserving the **traditions**, moral foundations and spiritual values of Islamic civilization.

The author especially notes that the ideas of Jadidism served as the basis for a new political thinking, which was close to liberal norms and institutions, the democratic construction of interethnic and inter-confessional relations. All of the above introduced a new trend in the Muslim spiritual life. The modernization of the Turkic-Muslim peoples' political consciousness was called upon to promote the achievement of all their rights and freedoms, the establishment of political and social equality in a multiethnic state (Темирбаев, 2014: 638).

Conclusion

In conclusion, speaking about the problem of Jadidism and Cadmism, their relationship, we would like to quote the words of the famous theologian, the Rector of the Russian Islamic Institute R. Mukhametshin, saying that the Cadmist traditions should not be forgotten either.

Jadidism, he said, played an important role in the history of the Tatar people. At the same time, it is necessary to distinguish the «specialization» of the Jadidist and Cadmist educational institutions clearly. In the middle of the XIXth century the Tatar Cadmist madrassas continued the traditions of Bukhara, giving a deep religious education. At the same time, R. Mukhametshin believes that the problem is not in getting a good education, but in further employment of these graduates.

Due to the fact that the Cadimists did not know the Russian language and the secular sciences, with a view to keep up with their time, in the middle of the XIX century I. Gasprinsky and others began to open schools of a new type, the main purpose of which was training not theologians and religious figures, but the

Muslim intelligentsia. In the programs of the Jadidist madrasah, secular science occupied 60-70 percent. Such programs were in the madrasahs «Muhammadiya», «Khusainia», and «Galiya» in Ufa. Accordingly, the graduates of these madrasahs were the poets, writers, composers, and artists. While religious figures were issued precisely from Cadimist madrasahs.

According to the theologian, the Russian Islamic Institute he heads is a Jadidist educational institution that produces economists, theologians, journalists, linguists. Thus, he, as a rector, revives the traditions of Jadidism.

At the same time, in his opinion, the Cadmist traditions can not be left out. For these purposes, the Kazan Islamic University was opened, which, by its educational program, is close to Cadimism. The main task of this educational institution is the training of theologians. The program of this institute is close to the programs of Islamic educational institutions around the world.

Proceeding from the above, the well-known theologian believes that, for example, the Bulgarian Islamic Academy should be a **traditional** educational institution preparing theologians, since the Jadidist education is already provided (Мухаметшин).

As we can see, very often the Traditionalism and Modernism in a broad sense, as philosophical and world view concepts, can co-exist, and using both of them can even be useful for certain purposes. Each of this phenomena has well-grounded reasons for its origin, and it should not be considered in static. Rather, it should be seen in the dynamics.

The interrelations of Traditionalism and Modernism at the historical stage, the issues of keeping the historical memory and continuity, provision of «boarders» to keep one's identity, permanent development, progress and innovations in some part are always topical, and they require close attention of researchers.

References:

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1927. – 256 с.

Бобохонов Р. Басмачество – как священный джихад против советской власти в Центральной Азии. Ч. 1 // <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1430799600> – accessed 07.03.2018.

Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1977 г. – 536 с.

Брежнева С.Н. Передовая культура джадидов в Средней Азии в начале XX века // Вестник ОГУ, октябрь 2008. – №10 (92). – сс. 50-55.

Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851-1914). – Симферополь, 2000. – 328 с.

Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX - начале XX века). – Симферополь: Таврия, 1998. – 164 с.

ГАРФ, Ф. 102. ДПОО., – Оп. 226 (1898). – Д. 11. – Ч. 3. – Лл. 61-64.

ГА РФ. Ф. 102. – Оп. 226. – Д. 11. – Ч. 3. – Л. 6 об.

Ильичев Л.Ф. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 692 с.

Казбекова Н.А. «Джадидизм и народное образование в Казахстане в конце XIX - начале XX веков» / <https://articlekz.com/article/5185>. – accessed 10.03.2018.

KazIslam сайт Как вы думаете, почему исламский мир отстал от цивилизаций? (серия вопросов-ответов) <http://kazislam.kz/ru/islam/ishki-kategoriylar/islam-negizderi/zeket/item/10853-kak-vy-dumaete-pochemu-islamskij-mir-otstal-ot-tsvivilizatsij-seriya-voprosov-otvetov> – accessed 11.03.2018

Қойгелдиев М.Қ. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. – 1917 ж.). – Астана: Елорда, 2004. – 216 б.

Кульшанова А.А. Туркестанский джадизм как разновидность национализма // <https://articlekz.com/article/7687> – accessed 24.03.2018.

Campbell Elena E. «The Muslim Question and Russian Imperial Governance» Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2015. – 298 p.

Merriam-Webster online dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/modernism> – accessed 07.03.2018.

Merriam -Webster online dictionary / <https://www.merriam-webster.com/dictionary/tradition> – accessed 07.03.2018.

Merriam-Webster online dictionary / <https://www.merriam-webster.com/dictionary/traditionalism> – accessed 07.03.2018.

Могунов С.В. Использование методологической концепции М. Козыбаева в изучении джадидизма как направления общественно-политической мысли в Казахстане на рубеже 19-20 веков / <http://e-history.kz/ru/contents/view/1481> – accessed 10.03.2018.

Мухамедиева Ф. Воспоминания. Из прошлого татар Семиречья // Вестник Евразии, 1999. – №1. – С. 144.

Мухаметшин Р. «Джадидизм и кадимизм должны идти за руку» <http://www.tatar-inform.ru/news/2017/05/19/553875/> – accessed 11.03.2018.

Нуртазина Н. Народы Туркестана: проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). – А., 2008. – 166 с.

Остроумов Н.П. Мусульманские мактабы и русско-туземные в Туркестанском крае // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Часть 1. – 1906 г. – сс. 113-167.

Плахов В.Д. Традиция и общество. – М.: Мысль, 1982. – 220 с.

Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Конец басмачества. – М.: Академия наук СССР. Серия «История нашей Родины». – М.: Наука, 1976. – 187 с.

Темирбаев Т.Т. Влияние джадидизма на формирование национально-политического движения казахского народа // Сборник материалов конференции «Наука и образование - 2014». – Астана, 2014. – сс. 637-640.

Тержиман-переводчик. – 1891. – №11. – С. 22.

Тержиман-переводчик. – 1891. – №12. – С. 24.

Тержиман-переводчик. – 1891. – №44. – С. 88.

Тержиман-переводчик. – 1897. – №36. – С. 141.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 2009. – 460 с.

Хайретдинов Дамир <http://www.islamrf.ru/news/russia/rusopinions/1825/> - accessed 10.03.2018.

Khalid, Adeeb «Islam after Communism. Religion and Politics in Central Asia», University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California. – 241 p.

Халимуллин, Р.Х. Модернизированный джадидизм в России. – Уфа, 2011. – 126 с.

Шангареев Т. «Исламский метод будет работать и в наше время»// <https://e-minbar.com/interview/timur-shangareev-islamskij-metod-budet-rabotat-nashe-vremya> – accessed 07.03.2018.

ЦГА РК. Ф. 90. – Оп. 1. – Д. 487. – Л. 101.

ЦГА РК. Ф. 90. – Оп. 4. – Д. 189. – Лл. 11-20.

References:

Bartol'd V.V. Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana. – Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1927. – 256 s.

Bobohonov R. Basmachestvo – kak svjashhennyj dzhihad protiv sovetskoj vlasti v Central'noj Azii. Ch. 1 // <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1430799600> – accessed 07.03.2018.

Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija. – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1977 g. – 536 s.

Brezhneva S.N. Peredovaya kultura dzhadidov v Sredney Azii v nachale HH veka // Vestnik OGU, oktyabr 2008. – #10 (92). – ss. 50-55.

Gankevich V.Ju. Na sluzhbe pravde i prosveshheniju: Kratkij biograficheskij ocherk Ismaila Gasprinskogo (1851-1914). – Simferopol', 2000. – 328 s.

Gankevich V.Ju. Oчерki istorii krymskotatarskogo narodnogo obrazovanija (reformirovanie jetnokonfessional'nyh uchebnyh zavedenij musul'man v Tavricheskoy gubernii v HИH - nachale HH veka). – Simferopol': Tavrija, 1998. – 164 s.

GARF, F. 102. DPOO., – Op. 226 (1898). – D. 11. – Ch. 3. – Ll. 61-64.

GA RF. F. 102. – Op. 226. – D. 11. – Ch. 3. – L. 6 ob.

И'ичев L.F. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1983. – 692 s.

Kazbekova N.A. «Dzhadidizm i narodnoe obrazovanie v Kazahstane v konce XIX - nachale XX vekov» / <https://articlekz.com/article/5185>. – accessed 10.03.2018.

KazIslam sait Kak vy думаete, pochemu islamskij mir otstal ot civilizacij? (serija voprosov-otvetov) <http://kazislam.kz/ru/islam/ishki-kategoriyalar/islam-negizderi/zeket/item/10853-kak-vy-dumaete-pochemu-islamskij-mir-otstal-ot-sivilizatsij-seriya-voprosov-otvetov> – accessed 11.03.2018.

Kojgeldiev M.K. Zhetisudary Resej biligi (XIX F. – 1917 zh.). – Astana: Elorda, 2004. – 216 b.

Kulshanova A.A. Turkestanskiy dzhadizm kak raznovidnost natsionalizma // <https://articlekz.com/article/7687> – accessed 24.03.2018.

Campbell Elena E. «The Muslim Question and Russian Imperial Governance» Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2015. – 298 p.

Merriam-Webster online dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/modernism> – accessed 07.03.2018.

Merriam-Webster online dictionary / <https://www.merriam-webster.com/dictionary/tradition> – accessed 07.03.2018.

Merriam-Webster online dictionary / <https://www.merriam-webster.com/dictionary/traditionalism>. – accessed 07.03.2018.

Mogunov S.V. Ispol'zovanie metodologicheskoj koncepcii M. Kozybaeva v izuchenii dzhadidizma kak napravlenija obshhestvenno-politicheskoj mysli v Kazahstane na rubezhe 19-20 vekov / <http://e-history.kz/ru/contents/view/1481> – accessed 10.03.2018.

Muhamedieva F. Vospominanija. Iz proshlogo tatar Semirech'ja // Vestnik Evrazii, 1999. – №1. – S. 144.

Muhametshin R. «Dzhadidizm i kadimizm dolzhny idti za ruku» <http://www.tatar-inform.ru/news/2017/05/19/553875/> - accessed 11.03.2018.

Nurtazina N. Narodyi Turkeстана: problemy islama, integratsii, modernizatsii i dekolonizatsii (na rubezhe XIX-XX vekov). – A., 2008. – 166 c.

Ostroumov N.P. Musulmanskie maktabyi i russko-tuzemnyie v Turkestanskom krae // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya. Novaya seriya. Chast 1. – 1906 g. – ss. 113-167.

Plahov V.D. Tradicija i obshhestvo. – M.: Mysl', 1982. – 220 s.

Poljakov Ju.A., Chugunov A.I. Konec basmachestva. – M.: Akademija nauk SSSR. Serija «Istorija nashej Rodiny». – M.: Nauka, 1976. – 187 s.

Temirbaev T.T. Vliyanie dzhadidizma na formirovanie natsionalno-politicheskogo dvizheniya kazahskogo naroda // Sbornik materialov konferentsii «Nauka i obrazovanie - 2014». – Astana, 2014. – ss. 637-640.

Terzhiman-perevodchik. – 1891. – №11. – S. 22.

Terzhiman-perevodchik. – 1891. – №12. – S. 24.

Terzhiman-perevodchik. – 1891. – №44. – S. 88.

Terzhiman-perevodchik. – 1897. – №36. – S. 141.

Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. – M.: Infra-M, 2009. – 460 s.

Hairetdinov Damir <http://www.islamrf.ru/news/russia/rusopinions/1825/> - accessed 10.03.2018.

Khalid, Adeeb «Islam after Communism. Religion and Politics in Central Asia», University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California. – 241 p.

Halimullin R.H. Modernizirovannyi dzhadidizm v Rossii. – Ufa, 2011. – 126 s.

Shangareev T. «Islamskij metod budet rabotat' i v nashe vremja»// <https://eminbar.com/interview/timur-shangareev-islamskij-metod-budet-rabotat-nashe-vremya> - accessed 07.03.2018.

CGA RK. F. 90. – Op. 1. – D. 487. – L. 101.

CGA RK. F. 90. – Op. 4. – D. 189. – Ll. 11-20.

Б.У. Маликов
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Тарих, археология және этнология факультетінің 3-курс
PhD докторанты, Алматы қ., Қазақстан
E-mail:malikov_bakytjan@mail.ru

Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі грантының есебінен жасалынды. (ҚР БҒМ) АР05130813.

**БОЛЫСТЫҚ БИЛЕУШІДЕН БОЛЫСТЫҚ КОМИССАРҒА
ДЕЙІНГІ ЖЕРГІЛІКТІ ӘКІМШІЛІК БІЛІК**
(Бақай болысының материалдары бойынша)

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басындағы Верный уезінің құрамына кіретін Бақай болысындағы болыстық билеушілердің сайлану ерекшеліктеріне тарихи сипаттама жасалады. Бақай болысы құрамына кіретін әкімшілік ауылдардың жайлаулары мен қыстаулары мекендейтін территориялары нақты көрсетіледі. Сонымен қатар болыстық билеушілерді бекіту барысында түрлі жағдайларда Ресей әкімшілігі тарапынан болыстық сайлаулардың өткізілу барысындағы ерекшеліктерге талдау жасалынады. Болыстық билеуші лауазымының болыстық комиссар лауазымына өзгеру үдерісі анықталады.

Кілт сөздер. Ресей империясы, Жетісу облысы, Верный уезі, болыстық билеуші, болыстық билеушіге кандидат, болыстық комиссар, әскери губернатор, уезд басшысы.

Б.У. Маликов
КазНУ имени аль-Фараби
PhD докторант 3- курса факультета истории,
археологии и этнологии, г. Алматы, Казахстан
E-mail:malikov_bakytjan@mail.ru

**МЕСТНОЕ АДМИНИСТРАТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОТ
ВОЛОСТНОГО УПРАВЛЕТЕЛЯ ДО ВОЛОСТНОГО КОМИССАРА**
(по материалам Бакайской волости)

В статье автор описывает исторические особенности выборов волостных управителей, проводимых в Бакайской волости Верненского уезда во второй половине XIX века и в начале XX века. Показывает зимние и летние угодия административных аулов, входящих в состав Бакайской волости. Кроме того, анализирует особенности в утверждении волостных управителей в процессе проводимых Российской администрацией волостных выборов. Определяется момент перехода от должности волостных управителей к должности волостных комиссаров.

Ключевые слова. Российская империя, Семиреченская область,

Верненский уезд, волостной управитель, кандидат в волостного управителя, волостной комиссар, военный губернатор, уездный начальник.

B. Malikov

The 3th course PhD doctor student Al-Farabi Kazakh National University Department of History, archeology and ethnology
Almaty, Kazakhstan
E-mail:malikov_bakytjan@mail.ru

LOCAL ADMINISTRATIVE CONTROL FROM VOLOST GOVERNORS TO THE VOLOST COMMISSAR

(Based on the materials of the Bakai volost)

The author describes historical features of the election of volost governors, held in the Bakai volost of Vernensky county in the second half of the XIX century and at the beginning of the XX century. Shows the winter and summer lands of administrative villages belonging to the Bakai volost. Besides, analyzes features in the statement of volost governors in the courses of the volost elections held by the Russian administration. The moment of transition from a position of volost governors to a position of volost commissioners is defined.

Keywords. Russian empire, Zhetysu region, Vernyi country, volost governors, candidate of the volost governors, volost commissar, military governor, county chief.

Кіріспе

Тәуелсіз еліміздің тарихында екі жүз жылға жуық аралықты алатын Ресей империясының құрамында болған отарлық кезең тарихын зерттеп, зерделеу бүгінгі күнде өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Кез келген тарихи тұлға немесе мемлекет өзінің жетістіктерін жеңісті күндерінің көптігінен емес, жеңіліс тапқан күндерінің аздығымен өлшегені абзал деп есептеймін. Ал әрбір сәтсіздік пен жеңіліс - субъектіні болашақта қателік жасамауға жетелеуі тиіс. Біздің елдің Ресей империясының боданы болған аралықтағы тарихы - Тәуелсіз қазақ елінің біртұтас тарихының ажырамас бір бөлігі болып табылады. Қазақ даласында хандық билік жойылып, оның орнына ресейлік әкімшілік енгізген үш сатылы басқару билігі жұмыс істей бастады. Қазақ жеріндегі биліктің басқару формасын өзгерткен Патшалық Ресейдің алғашқы заңды құжаты 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы жарғы» болды. Оған сәйкес Ресеймен шекаралас және шекараға таяу орналасқан Орта жүз қазақтарының қоныстары ауыл, болыс және округке бөлінді. Бір округтың құрамына 15-20 болыс кірді (Абдрахманова, 1998:43). Ресей империясының оңтүстік шекараларының ұлғаюымен және қазақ жерін толығымен басып алуына байланысты 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» бойынша қазақ даласында жаңа әкімшілік басқару жүйесі енгізіліп, облыс, уезд, болыс және ауыл болып бөлінді. Қазақстанның батыс, солтүстік, шығыс және оңтүстік аймақтарында жаппай болыстар құрылып, уақытша ережеге сәйкес әр болыста халық саны 1000-2000 түтінге дейін жетті

(Временное положение об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской, 1883:12). Енгізілген әкімшілік органдар қазақ даласындағы дәстүрлі басқару жүйесін қиратып, ғасырлар бойы қалыптасқан әкімшілік билік иерархиясын ығыстырып шығара бастады.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ жерінде жүргізілген саяси-экономикалық және әлеуметтік мәселелерге байланысты патшалық кезеңдегі орыс зерттеушілерінің еңбектері арналған.

Қазақ даласында енгізіліп жатқан саяси-әкімшілік реформалар мен оның салдары жөнінде жазылған еңбектерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа қазақ жеріне қызмет бабымен ауысып келген әртүрлі деңгейдегі офицерлер мен шенеуніктерді жатқызуымызға болады. Екінші топқа арнайы ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу үшін келген ғылыми қызметкерлерді айтуға болады. Осыған байланысты орыс зерттеушілерінің бірнеше еңбектерін салыстыратын боламыз. Ендігі кезекте бірінші топқа кіретін зерттеулерді қарастырамыз, олардың қатарында Торғай облысының мал дәрігері болып қызмет жасаған А.И. Добросмысловты айтуға болады. Автордың «Тургайская область. Исторический очерк» атты еңбегінде Торғай облысының саяси-территориялық қалыптасу тарихын, географиялық ерекшеліктерін нақты көрсетеді. Торғай облысы аумағында уездердің құрылуына байланысты әскери губернатор Баллюзектің 1868 жылы 12 наурыздағы генерал губернаторға жазған рапортында Торғай облысының Николаевский мен Торғай уездерінің толық құрылып болғандығын, Ырғыз уезінде тек бар болғаны екі болыс құрғандығын, ал Илецкий уезінде ең қолайлы сәттің өзінде бес болыс құрғанын, әрі қарай қырғыздардың (қазақтар) қарсылығынан болыстарды құру мүмкін еместігін баяндайды. 1868 жылдың маусым айының басына қарай ғана Торғай даласының қырғыздары тынышталып, әскери губернатор Баллюзек шекті мен төрт қара руларының 11 мың адамынан 5 болыс құрып қайтқандығы жазылады (Добросмыслов, 1902:470).

Орынбор ведомоствасының қазақтарына реформаның енгізілуіне байланысты қиыншылықтар жөнінде екінші бір автор өз еңбегінде қарастырады. Н.А.Середа «Из истории волнений в Оренбургском крае» атты еңбегінде Уақытша ереженің енгізілуіне байланысты қателіктердің орын алғанын айтады. Н.Середаның зерттеуі Орынбор ведомоствасының территориясындағы болыстардың құрылуына байланысты 1868 жылғы әкімшілік жаңашылдыққа Торғай облысы қазақтарының үлкен қарсылығы баяндалады.

Біріншіден, орталық «Ережені...» дайындау барысында Петербор қаласындағы статс-секретарь И.И.Бутковтың комиссиясында қазақ халқының тұрмыс тіршілігін білетін В.В. Григорьев, М.В. Ладыженский сияқты даланы зерттеуші мамандардың қатыспағандығын, ең болмағанда тағдырлары шешіліп жатқан, орыстардың сеніміне кірген бірде-бір қазақ баласының болмауы да әсер етті деп сын айтады.

Екіншіден, Қазақ даласын зерттеуге жіберген Ф.К. Гирс комиссиясының өзі кеңселік құпияны сақтап, комиссия жұмысына қазақтарды араластырмады. Комиссия мүшелерінің сауалдарына көшпелілер күмәнмен қарай бастады. Айналып келгенде Ф.К. Гирс

комиссиясының жұмысы халық арасында түсініксіз болып, түрлі өсек әңгімелер көбейіп, қазаққа зияны бар дүние дайындалып жатыр деген ой тұжырым қалыптаса бастағандығы да көрсетіледі.

Үшіншіден бұқаралық ақпарат құралдарында да енгізілетін реформа туралы теріс мінезді әңгімелер болып, халықты күннен күнге үрейлендірді. Н.С. Середа еңбегінде әкімшілік реформаның енгізілуіне қарсы халық арасында толқулардың шығу себебін нақты ашып көрсетеді. Негізгі себептердің бірі ретінде Қазақ даласында болыстардың құрылуы болды деп анықтайды (Середа, 2006:143). Реформаны енгізуде ең негізгі қателік деп А.И. Добросмысловта, Н.А.Середада -1869 жылы 1-қаңтардан бастап асығыс енгізілуі болды деп есептейді. Әрине асығыс, түсіндірме жұмыстарынсыз енгізіле бастаған реформаның салдары халық арасында көтерілістің басталуына жол берді.

Реформаның Қазақстанның оңтүстігінде енгізуі мен оның жұмысы жөнінде тарихи баға берілген тағы бір еңбек ол - 1908-1910 жж. аралығында К.К.Паленнің Түркістан өлкесінде жүргізген сенаторлық тексеру комиссиясының материалдары бойынша Жетісу мен Сырдария облыстарындағы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүргізілген реформалар мен саяси өзгерістер сипатталып, сыни талдау жасалады. Сенаторлық тексеру комиссиясының негізгі мақсаты жөнінде әскери министрдің бұйрығында былай делінген: «Тексерудің негізгі мақсаты өлкені Ішкі істер министірлігі құзырына басқаруға беру алдында, өлкеде қалыптасқан саяси-қоғамдық жағдайды толық анықтап білу, кейбір мәселелерді зерттеу, комиссияның негізгі көңіл бөлетін істері - қоныс аудару мәселесі... Сонымен қатар тексеру барысы жаңадан құрылған басқарма аралық ерекше жиналысқа, Түркістан өлкесін басқарудың ережесін дайындауға аса құнды мәліметтер жинауы тиіс», - деп көрсетіледі. Дегенмен, Сенаторлық тексерудің негізгі мақсаты жөнінде кеңестік зерттеуші П.Н. Шарованың «Орта Азиядағы патшалық қоныс аудару саясаты» атты ғылыми мақаласында: «Түркістан өлкесіндегі патша шенеуніктерінің бүлінгені соншалық, өңірдегі қоғамдық жағдайдың күн санап шиеленісіп, патша билігі үшін үлкен, ауыр зардап тигізеді. Сол себепті де Түркістан өлкесіне сенаторлық тексеру жіберіліп, оны басқарған Паленнің негізгі міндетіне Орта Азиялық канцелярияларындағы әр түрлі деңгейдегі паракорлар мен қазына тонаушылардан тазарту» (Шарова, 1940:16) деген пікір білдіреді. Әрине, сенаторлық тексерудің ресми мақсаттары мен ғалымдардың берген тұжырымдары арасында алшақтық байқалады. Реформаның жүзеге асуы және уақыт өте келе жұмыс істеу механизмінде қазақ халқының саяси мәдениетінің дамуына үлкен зиянын тигізгенін байқатады. Атап айтқанда, уез әкімшіліктерінің шенеуніктері өздеріне қарасты аймақтарда болып жатқан әр түрлі заңсыз іс-әрекеттерден хабардар бола тұра, ешқандай шара қолданбастан, керісінше, өздері соның қозғаушы күшіне айналды. Яғни, уез әкімшілігі өздерінің іс-әрекеттері нәтижесінде түрлі заңсыз жолмен келген пайдаларға (ақшалай, бағалы сыйлық т.б.) кенелуге мүмкіндіктері болды. Оның себебі, әкімшілік реформа бойынша уез басшыларының қолына жергілікті халыққа салықтың барлық түрін салуға, алымдар мен міндеткерліктерді орындату, болыс әрі ауыл басшыларының сайлауын өткізу, әрі оларды тағайындап, оларды қызметтерінен босату және т.б.

Мұның бәрі уез шенеуніктерінің тез баюына мүмкіндік берді. Патшалық отаршыл жүйенің жергілікті жердегі әкімшіліктерінің мұндай «заңсыз табыстарының» болуы мен өмір сүру қағидаттары туралы граф К.К. Пален: «Естественно что на далекой окраине, на некоторой правильной государственной жизни зародилась лишь 40 лет тому назад, для облеченных обширною властью чиновников представляет особенно сильный соблазн пользоваться своим положением для личных корыстных целей или злоупотреблений путем превышений своих полномочий. Поэтому обнаруженные ревизией должностные преступления не могут быть признаны по всей важности выходящими из пределов того, что в этом отношении можно, вероятно, найти и в губерниях внутренней России» (Отчет по ревизии Туркестанского края, приведенной по Высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К. Паленом, 1910:25).

Орыс зерттеулерінің екінші тобына экспедициялық кіреді. Уақыт өте келе реформа енгізіліп, толық қанды жұмыс істей бастағандығы жөнінде тарихи, статистикалық әрі этнографиялық мәліметтерді келтірген негізгі еңбек ретінде – Ф.А. Щербина бастаған 12 уезді зерттеген экспедицияның материалдарының «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдарының...» 12 томын жатқызамыз. Ф. Щербина экспедициясы 1896-1903 жж. далалы Ақмола облысының 5 уезінің құрамына кірген 51 болыс жөнінде, Семей облысының 5 уезінің құрамына кірген 77 болыс жөнінде, Торғай облыстарының 4 уезінің екеуінің құрамына кірген 22 болыс жөнінде нақты статистикалық мәліметтер келтіріледі. Оның жинаған «ҚЖПМ», бір жағынан, статистикалық, ал екінші жағынан, этнографиялық және сан түрлі позициялардан құнды мәліметтер бере алатын еңбек. «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Павлодар, Қостанай, Қарқаралы, Ақтөбе, Зайсан, Өскемен, Семей, Омбы, Петропавл уездерінің құрамына кірген болыстардағы ауылдар саны, түтін саны мен халық саны жөнінде толық мәлімет беріп қана қоймай, олардың атауларына да тоқталып кетеді (Щербина, 1907: 470).

Н.А. Середаның, Ф.А. Щербинаның, К.К. Паленның еңбектері XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ даласына енгізілген әкімшілік реформалар мен оның салдары жөнінде жан-жақты мәлімет беретін құнды зерттеулер болып табылады. Сонымен қатар Қазақ даласында реформаға сәйкес құрылып жатқан болыстар жөнінде құнды мәліметтерді алуға болады. Тек аталған авторлардың еңбектері болыстық билеушілер институты мен оның қызметіне жеке арналмаған.

Қазақстан тарихы ғылымында әкімшілік реформалардың енгізілуі үдерісін зерттеуге арналған бірқатар еңбектер бар, солардың қатарында Г.С. Сұлтанғалиева, Б.С. Әбеннова, И.В. Ерофеева, Б.Ж. Абдрахманова, У.С. Ибраев, Т.Т. Далаева және т.б. еңбектерін жатқызуымызға болады. Дегенмен, жоғарыда көрсетілген авторлар XIX ғасырдағы Қазақ даласын зерттеушілер еңбектеріне жалпы сипаттамалық шолу жасаған. Ал, біздің негізгі мақсатымыз Бақай болысындағы болыстық қызмет істеген билеушілердің сайлану үдерісі мен басқару ерекшеліктері, Ресей әкімшілігімен және қарапайым халықпен арадағы байланыстарды жан-жақты ғылыми зерттеп, жүйелі салыстырмалы талдау жасау.

Ендігі жерде бүкіл Қазақ даласы үшке бөлінді: Батыс Сібір, Дала

және Түркістан генерал-губернаторлықтарына. Ал, Түркістан генерал-губернаторлығы Сырдария және Жетісу облыстарынан құралды. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында империялық отарлау бағдарламасының бір бағыты ол - қазақ елінің құнарлы жерлеріне орыс – славян халықтарын қоныстандырып, орыстандыру саясатын дамыту еді. Верный уезінің құрамында қазақтардан басқа ұлт өкілдерінен құралған болыстар да болды.

Методология

Мақалада тарихи принцип негізге алынып, салыстырмалы әдіспен Бақай болысына талдау жасалды. Архив құжаттары негізінде Бақай болысының ауылдарына сипаттама жасалынып, әскери губернаторға жасалған өтініштер негізінде әлеуметтік мәселелерге объективті талдау жасалынды.

Негізгі бөлім

Не себепті біздің қызығушылығымызды Бақай болысының тарихы туғызды деген сұраққа жауап іздеп көрейік. 1) Бақай болысы қазақ жерінің Қытаймен шекараға жақын орналасқан аймағы болып табылады. 2) Бақай болысын басқарған болыстық билеушілерге қатысты тарихи жазба деректер мұрағат қорларында жақсы сақталған. Сонымен қатар қазақ жерін пайдалануға байланысты XX ғасырдың басындағы орыс зерттушілерінің еңбектерінде де кездеседі. 3) Болыстық билеушілер арасындағы өзгерістер айқын көрініс тапқан.

Біз қарастыратын Бақай болысы уезд құрамына енген жергілікті қазақтар мекендеген 17 болыстың бірі еді. Бақай болысы, негізінен, Верный уезінің оңтүстік бөлігінде ел арасында Бақай тауы аталып кеткен Іле Алатауының етегінде орналасып, құрамына он екі әкімшілік ауыл кірді. Бақай болысы – сонау XVII ғасырдың соңында Әжібай батыр салған, «Үлкен Түрген арығы» атанған жарманың (каналдың) екі жағалауынан шығысқа қарай созылып жатқан аталмыш таудың батыс етегіне шейінгі жерді иемденген еді. Бұл болысқа Қызылбөрік руының бір атасымен қоса Албанның Аққыстық, оның ішіндегі Жайын деп аталатын руы енген. Болыстың жайлауы Асының батыс өңірі, қыстауы Есік және Түрген өзендерінің Іле құймасы болды (Тәнекеев, 2013:165). Болыстың құрамына енген әкімшілік ауылдар мынадай қыстауларға орналасты: Ырғайлы сай, Қана-сай, Қаратүрік, Жиде, Баба, Құр-арна, Құр-шілік, Шолақ, Үйеңкі, Терең-қара, Есдәулет, Борлы сай, Теректі, Бұрған-су, Сары-қора, Қаратүрік бел, Шеңгелді, Мыңтай, Қарасай, Арал-құм, Бел-Шапдар, Тоқасай, Жаман-бұлақ, Қатанаш, Орал-құм, Торғай, Ақ-ши, Киікбай, Сүгір, Аң-шешек, Бақай, Сасық-көл, Қоржын-тоған, Айрауық, Көк-жар, Қызыл-мойнақ, Қайың-сай, Боз-енген, Жүнді-Жұдырық, Еке-Аша, Жантілес, Ақ-бұлақ, Қызыл-жар, Құр-қопа, Көк-жар, Боран-су, Орта көк-жар, Жалғыз-ағаш, Асалбай, Төре-Тоған, Ашы-бұлақ, Қара жота (Румянцев, 1913:4-159). Бақай болысының территориясын мекендеген ауылдар, негізінен, дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысқандықтан маусымдық көшулер кезінде жаз күндері таулы аймақтарды қоныстанды.

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағат қорларындағы істерде 1897 жылғы 19 тамыздағы Жетісу облысы әскери губернаторының бұйрығы бойынша 1898-1900 жж. аралығына жергілікті әкімшіліктің

лауазымды қызметіне сайланған адамдардың тізімі беріледі. Осы тізімге сәйкес Жантай Қарашев алғаш рет болыстық билеуші болып сайланады. 1898 жылдан 1907 жылға дейін 3 рет болыстық билеуші болып сайланып, яғни тоғыз жыл бойы болыстық билеуші қызметін атқарады. Бақай болысының құрамына кіретін әкімшілік ауылдардың биі болып: №1-Оңғар Меңлібаев, кандидаты Аманкүл Базаров, №2-Белдібай Төребаев, кандидаты Қырықбай Орашбеков, №3-Қалдыбай Сеитов, кандидаты Жұбаныш Еркін, №4-Өтеп Қандыбаев, кандидат Қарабай Жамғұршын, №5 - Құрманай Аюкин, кандидаты Тоқжігіт Қарабақсы, №6-Түнғатар Ақатаев, кандидаты Жұмағұл Екібасов, №7- Дүйсен Жаманов, кандидаты Қасқараубаев, №8 Билебай Анламасов, кандидаты Жарып Бейбітов, №9-Ақмолда Көсепов, кандидаты Мыңжасар Орақбаев, №10-Құламбет Тұрсынбаев, кандидаты Исекбай Туғанбаев, №11-Ақсақал Биекин, кандидаты Күненбай Жакеев, №12-Тойлыбай Сексенбайев, кандидаты Ақберді Шикеневтер сайланады (ҚР ОММ, 845-іс,2-п).

1907 жылы 7 қаңтарда Верный уезі басшысының Жетісу облысының әскери губернаторына жазған баянатында Бақай болысының екі қырғызы (қазақ) әділетсіз сайлау өткізілді деп арызданғандығы жайлы айтылады. Уезд басшысы сайлаудың әділ және барлық талаптарға сай өткізілгендігін, сайлау үдерісі кезінде және сайлаушылар дауыстарын санау кезінде уезд басшысы көмекшісінің, салық инспекторы Бисеров, Петербордан келген салық ревизоры стат кеңесші Смирнов, сонымен қатар басқа болыстардан құрметті қырғыздар (қазақ): Шамалған болысынан Манке Измаилов, Шығыс – Талғар болысынан Абдусамет Стамбеков, Батыс – Талғар болысынан Саржан Базилевтердің бақылаушы ретінде қатысқандығы баяндалады. Жалпы болыстық билеушіні және басқада жергілікті әкімшілік басшылығымен өкілдерін сайлау барысында сайлаудан жеңіліп қалған қарсы жақтың өкілдерінен көп жағдайда арыз шағымдар түсіп, сайлау нәтижесімен келіспейтіндігін білдіріп отырған. Дегенмен сайлаудың қорытындысы бойынша Бақай болысының болыстық билеушісі болып Сейсеке Байкемпіров сайланады. Болыстық билеушіге кандидат болып Биімбай Англмасов сайланады (ҚР ОММ, 2477-іс,13-п.). Оған дейін үш рет болыстық билеуші болып сайланған Жантай Қарашев 1907 жылы №1 әкімшілік ауылдың биі болып сайланады.

Сейсеке Байкемпіров Бақай болысына болыстық билеуші болып сайланғаннан кейін оны қызметтен босатылуы мүмкін деген өсек тарады деп, 1907 жылы 20 маусымда Жетісу облысының әскери губернаторына жазған өтінішінде былай дейді: *«По частным слухам я узнал, что Зайцевский участковый пристав подал Верненскому уездному начальнику рапорт, ходатайствуя о смещении меня с должности волостного управителя и о назначении вместо меня бия №1 аула Джантая Карачева.*

Между тем я не знаю за собой никакой вины, за который меня следовало бы сместить с должности волостного управителя, а наоборот предшестик мой Джантай Карачев будучи в прошлом году волостным управителем, оставил недоимок кибиточной подати 3400 руб. И жалованья туземной волостной администрации 1400 руб.

Все эти недоимки я уже пополнил и кроме того взыскал с населения волости земского сбора за текущий год 1050 руб. И 200 руб. жалованья

администрации и деньги здал в Верненское казначейство...» (ҚР ОММ, 2477-іс,89-п.). С. Байкемпіровтың өтінішінен байқағанымыз белгісіз себептермен болыстық билеуші қызметінен босатылуы жөнінде Зайцев учаскесінің приставы оны қызметтен босатып, оның орнына былтырғы болыстық билеуші №1 ауылдың биі Жантай Қарашевті тағайындайды дейді. Бірақ өзінің болыстық билеуші қызметін адал атқарып жүргендігін айтып, керісінше, Жантай Қарашев болыстық билеуші қызметінде болған кезде түтін салығын дұрыс жинамай 3400 сом кем болғаны, болыстық әкімшілік қызметкерлерінің жалақыларын 1400 сом берілмегендігін айтады. Аталған кемшіліктердің орнын толтырғандығын және 1050 сом жер салығын, 200 сом әкімшілік қызметкерлерінің жалақысын Верный қазынашылығына өткізгендігін айтады.

С. Байкемпіров болыстық билеушінің негізгі қызметтерінің бірі болған түтін салығын жинау барысында №1 әкімшілік ауылдың биі Ж. Қарашевтің кедергі келтіріп отырғанын былайша баяндайды: *«...Раскладка всех сборов по благосостоянию кибитковладельцев закончена во всех аулах волости только 10 сего июня, а в первый аул, в аул, который управитель Джантай Карачев, раскладка еще не окончена, благодаря чему с аула этого я не имею возможности взыскать ни одной копейки.*

Мало того что бий Джантай Карачев не сделал раскладки в своем ауле, он мешал делать раскладку и в двух аулах, печему раскладка натянулась до сего времени...» (ҚР ОММ, 2477-іс,90-п.). XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ тарихына қатысты мұрағат құжаттарынан білетініміз, болыстық билеушілердің үстінен өз жерлестері жазған шағымдардың көп болғандығы.

1907-1909 жылдар аралығында Сейсеке Байкемпіров болыстық билеуші қызметін атқарады. 1910 жылдың шілде айында Бақай болысында орын алған тәртіпсіздіктерден кейін Верный уезінің басшысының ұсынуымен Уақытша Ереженің 70 бабына сәйкес Бақай болысына болыстық билеуші лауазымына Мойынқұм болысының №5 әкімшілік ауылының биі болып қызмет жасаған Ғали Ордабаев бекітіліп, болыстық билеушінің кандидаты қызметіне Бақай болысының қырғызы (қазақ) Алпысбай Серікбаев бекітіледі. Ғали Ордабаев 1910 жылдың 1 шілдесінен 1911 жылдың 1 сәуірі аралығында болыстық билеуші қызметін абыроймен атқарып, заңға сәйкес болыс аумағында тәртіп орнатады. 1911жылдың 19 тамызында Жетісу облысының әскери губернаторының №348 бұйрығына сәйкес *«Бакайский волостной управитель Галий Урдобаев освобождается от должности, согласно просьбе его, по домашним обстоятельствам, кандидат по нем Алпыспай Серикбаев, как зарекомендовавший себе бездеятельным волостным управителем во время исполнения этой должности, освобождается от звания кандидата»* (ҚР ОММ, 3743-іс,202-п.). Ғали Ордабаев болыстық билеуші қызметінен, Алпысбай Серікбаев болыстық билеушінің кандидаты қызметінен босатылады.

Бақай болысына Ордабаевтан кейін болыстық билеушілік қызметке Алпыспай Серікпаевтың кандидатурасын ұсынатын осы болыстың қырғыздары атынан (қазақ) сенімді өкілдер Бактыбай Тортайғыров пен Дос Байсаловтың 1911 жылы 8 тамызда № 2573 Жетісу облысының әскери губернаторына жазған өтініші дәлел бола алады: *«...Алпысбай*

Серикбаев за короткое время своего служения в должности волостного управителя много оказал энергии, а именно: принял меры к прекращению конокрадства, оказывал всевозможные содействия во время прохождения войск в Джаркент через сел. Зайцевское, к назначенному начальником уезда сроку покончил первую половину податных денег, растрату казенных и общественных денег не призывал, оказывал нужные содействия приезжавшим в волочинам переселенческого управления и хорошо знает обычные право и вообще в нем общество ни чего худого не встречает...» (ҚР ОММ, 3255-іс,28-п.). Соньмен қатар Бақай болысының халқы Алпыспай Серікбаевтың қызметіне сенетіндігін және көптен күткен нағыз мықты билеуші ретінде оны мойындайтындығын айтады. Өкінішке қарай Алпыспай Серікбаевтың кандидатурасын ұсынған сұраулардың мәтінін мұқият зерттеп қарайтын болсақ: *«...Как только Урдабаев возбудил ходотайство об увольнении его со всем от должности, то г. Зацевский участковый пристав вошел с ходотайством перед начальником уезда о назначении в эту волость киргиза Кашак Кожамжарова, никогда не служившего волостным управителем и незнающего порядка по управлению народом...»* (ҚР ОММ, 3255-іс,28-п.). Серікбаевтың кандидатурасын қолдаушылардың жазған сұрауларының бар болғанына қарамастан оның бұл қызметке бікітілуі мүлде қарастырылмайды. Себебі Ф. Ордабаев демалысқа шыққан аралықта А. Серікбаев болыстық билеушінің міндетін атқарып ол уақыттағы оның қызметі жөнінде Верный уезінің басшысы Жетісу облысының әскери губернаторына 1911 жылдың 18 шілдесінде № 2168 баянатында, былайша баяндайды: *«Ныне исправляющего должность волостного управителя за увольнением в отпуск Урдабаева, из кандидатов киргиза Алпыспая Серикбаева, оказавшегося за время своего служения в должности волостного управителя бездеятельным, прошу устронить с должности кандидата волостного управителя»* (ҚР ОММ, 3255-іс,18-п.).

Бақайболысының қырғыздары жазған өтініштерден, уезд басшысының әскери губернаторға жазған баянаты салмақтырақ болып, 1911 жылы 19 тамызда Жетісу облысы әскери губернаторының № 349 бұйрығына сәйкес Бақай болысының болыстық билеушісі лауазымына – Қашак Қожамжаров, болыстық билеушіге кандидат лауазымына Джаимбай Манхожин бекітіледі. *«Согласно представления Верненского уездного начальника назначаются до окончания трехлетия 1910 – 1912 гг. в должности волостного управителя Бакайской волости Кашак Кожамджаров и кандидата по нем Джаимбай Манхожин».* Бұйрықтың мәтінінен аңғарғанымыз Қашак Қожамжаров пен Жайымбай Манхожин елуліктердің дауыс беруі арқылы сайлауға қатыспай, уезд басшысының ұсынысы бойынша 1910 – 1912 жж. яғни үш жылдық аяқталғанға дейін қызметтік лауазымдарына бекітіледі.

1915 жылы 7 қыркүйекте Жетісу облысының әскери губернаторының № 487 бұйрығы бойынша Бақай болысының болыстық билеушісі лауазымына 1916-1918 жж. үш жылдыққа Наурызбай Бижебаев, оған кандидат лауазымына Байсейіт Айнабеков және болыс құрамына кіретін әкімшілік ауылдарға би болып: №1 ауыл Жантай Қарашев, кандидаты Жексембі Айбеков, №2 ауыл Бөкенбай Ақжолов, кандидаты Жанұзақ Байтеев, №3 ауыл Аманжол Аюкин, кандидаты Есжан Құрманбаев, №4 ауыл Жұмағұл Манбасов, кандидаты Абыхан Ходжамжаров, №5 ауыл

Баянбай Медеуов, кандидаты Шокпар Рысқұлов, №6 ауыл Сайлы Дедеков, кандидаты Оразалы Құлмамбетов, №7 ауыл Асаубай Құлманбаев, кандидаты Назарбай Абыскин, №8 ауыл Боранбай Ақсақалов, кандидаты Ақсақал Биекин, №9 ауыл бұрынғы болыстық билеуші Сейсеке Байкемпіров, Ыстыбай Шойтаев, № 10 ауыл Қалдыбай Сейітов, кандидаты Ахмет Рүстемов, № 11 ауыл Демеу Жалмамбетов, кандидаты Иманқұл Битібасов, № 12 ауыл Дауылбай Тастамбеков, кандидаты Диканбай Көмеков, и №13 ауыл Суанбай Қарауылов, кандидаты Тастан Шарусов бекітіледі (ҚР ОММ, 4629-іс,4-п.).

Бақай болысының болыстық билеушісі болып сайланған Наурызбай Бижебаев бір жылдан кейін қайтыс болады. Оған дәлел 1917 жылы 6 ақпанда болыстық билеушінің кандидаты Байсеит Айнабековтың уезд басшысына жазған баянаты және уезд басшысының 1917 жылдың 14 ақпанында Жетісу облысының әскери губернаторына жазған № 696 баянаты болып табылады. Баянатта сонымен қатар Наурызбай Бижибаевты қайтыс болуына байланысты жергілікті әкімшіліктің лауазымды тұлғалар тізімінен шығарып, оның орнына болыстық билеуші қызметіне болыстық билеушіге кандидат Байсейіт Айнабековты тағайындауын сұрайды (ҚР ОММ, 4629-іс,5-п.). Бақай болысына болыстық билеуші болып тағайындалған Байсейіт Айнабеков арада 5 ай өткеннен кейін қызметінен босатылады.

Қорытынды.

Ресей империясын 304 жыл басқарған Романовтар әулеті тақтан құлатылып, оның орнына Уақытша өкімет билікке келіп, жаңа билік жергілікті әкімшілік басшыларын да ауыстыра бастайды. 1917 жылы 28 шілдеде Жетісу облысындағы Уақытша өкімет комисары Шкапсийдың № 517 қауылысына сәйкес Верный уезі Бақай болысы тұрғындарының сайлауы бойынша болыстық комиссар қызметіне Сәлім Наурызбаев, ал болыстық комиссарға кандидат болып Иманбек Ыдрысов сайланады (ҚР ОММ, 4629-іс,10-п.).

XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басындағы Қазақ даласында жүргізген Ресей империясының отарлау саясатын күшейту арқылы, жергілікті әкімшілік деңгейдегі басшыларды өз ықпалында ұстады. Болыстық билеушілерді, билерді, ауыл старшындарын сайлауды қатаң қадағалауға алды. Сайлау үдерісін қалауларына сәйкес реттеп отырды деп айтуға толық негіз бар. Әділетсіз сайлаулар өткізу арқылы қарапайым халық арасына іріткі салып отырды. Болыстық билеуші лауазымына таласқан қазақтардың жазған арыз - шағымдарын империялық мүддені жүзеге асырушы шенеуніктер өз пайдалары үшін ұтымды қолданды. Бақай болысындағы өткізілген болыстық билеуші қызметіне сайлаулар үдерісі соның нақты дәлелі бола алады. 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін, Орталық Ресейде саяси биліктің өзгеруі, Қазақ даласындағы жергілікті биліктің де өзгеруіне алып келді. 1868 жылдан 1917 жылға дейін болыстық билеуші атанып келген лауазым, ендіге жерде болыстық комиссар лауазымына өзгерді. Лауазымның атауы өзгергенімен, әкімшілік-территориялық және қызметтік нұсқаулық мәселелері айтарлықтай үлкен өзгеріске ұшыраған жоқ.

Әдебиеттер:

Абдрахманова Б.М. История Казахстана: Власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке (1998). Астана: Елорда.

Временное положение об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской (1883). Санкт-Петербург: типография Министерства внутренних дел.

Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк.// Известия ОРГО (1902). Выпуск 17.Тверь. – С. 275-52.

Серета Н.А. Из истории волнений в Оренбургском крае//История Западного Казахстана в трудах русских исследователей. Сборник материалов (2006). Актобе. – С. 93-143.

Шарова П.Н. Переселенческая политика царизма в Средней Азии // Исторические записки (1940). №8. – С.14-20.

Отчет по ревизии Туркестанского края, приведенной по Высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К. Паленом.Областное управление (1910). Санкт-Петербург.

Щербина Ф.А. Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Акмолинская область. Акмолинский уезд (1907). Том 3. часть 1. Петербург: Типография «Т-ва Художественной Печати». – С. 294-297.

Тәнекеев С. (2016). Қарқара – Албан көтерілісі. – Алматы: Ан Арыс. Материалы по обследованию туземного и русского стражильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева (1913). Т.4. Верненский уезд. Киргизское хозяйство. С.-Петербург.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 845-іс, 2-п.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 2477-іс, 13-п.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 2477-іс, 89-90-пп.

ҚР ОММ 44қ., 1-т., 3743-іс, 202-п.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 3255-іс, 28-п.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 3255-іс, 18-п.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 4629-іс, 4-п.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 4629-іс, 5-п.

ҚР ОММ 44-қ., 1-т., 4629-іс, 10-п.

References:

Abdrahmanova B.M. Istorıia Kazahstana: Vlast, sistema upravlenıa, territorialnoe ustroıstvo v XIX veke (1998). Astana: Elorda.

Vremennoe polojenie ob upravlenıı v oblastıah Ūralskoı, Tęrgaıskoı, Akmolınskoı ı Semıpalatınskoı (1883). Sankt-Peterbęrg: tipografıa Ministerstva vnutrennih del.

Dobrosmyslov A.I. Tęrgaıskaıa oblast. Istoricheskoı ocherk.//Izvestıa ORGO (1902). Vypęsk 17.Tver. – S. 275-52.

Sereta N.A. Iz istorıı volnenıı V Orenbęrgskom krae//Istorıa Zapadnogo Kazahstana v trędah ręsskih issledovatelei. Sbornik materialov (2006). Aktobe. – S. 93-143.

Sharova P.N. Pereselencheskaıa politika tsarızma v Srednei Azıı // Istoricheskie zapıskı (1940). №8. – S.14-20.

Otchet po revizii Tärkestanskogo kraia, prizvedennoi po Vysochaishemü poveleniü Senatorom Gofmeisterom Grafom K.K. Palenom. Oblastnoe äpravlenie (1910). Sankt-Peterburg.

Sherbina F.A. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiü sobrannye i razrobotannye ekspeditsiei po issledovaniiü stepnyh oblastei Akmolinskaia oblast. Akmolinskii äezd (1907). Tom 3. chast 1. Peterbürg: Tipografiia «T-va Hudojestvennoi Pechati». – S. 294-297.

Tanekeev S. (2016). Qarqara – Alban kyterilisi. – Almaty: An Arys.

Materialy po obsledovaniiü tözemnogo irösskogo strajilcheskogo hoziaistva i zemlepolzovaniia v Semirechenskoï oblasti. Sobrannye i razrobotannye pod räkovedstvom P.P. Rämiantseva (1913). T.4. Vernenskii äezd. Kirgizskoe hoziaistvo. S.-Peterbürg.

QR OMM 44-q., 1-t., 845-is, 2-p.

QR OMM 44-q., 1-t., 2477-is, 13-p.

QR OMM 44-q., 1-t., 2477-is, 89-90-pp.

QR OMM 44q., 1-t., 3743-is, 202-p.

QR OMM 44-q., 1-t., 3255-is, 28-p.

QR OMM 44-q., 1-t., 3255-is, 18-p.

QR OMM 44-q., 1-t., 4629-is, 4-p.

QR OMM 44-q., 1-t., 4629-is, 5-p.

QR OMM 44-q., 1-t., 4629-is, 10-p.

FTAMP 03.09.31

Чаргынова Г.О.¹

PHd докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: charginova.gulza@mailru

ЖЕТИШАҺАР МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ХАЛЫҚТАРЫ: ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ ТАРИХЫНАН (1865 – 1877 ЖЖ.)

XIX ғасырдың 60-70-ші жылдары Шыңжаңдағы ұйғырлар мен дүнгендердің Цин үстемдігіне қарсы көтерілісі нәтижесінде құрылған Жетішаһар мемлекетінің Жетісу өңіріндегі халықтармен өзара байланысы өзіндік маңызға ие мәселе екендігі, сонымен қатар Орталық Азиядағы халықаралық жағдайдың өрбу тарихының ерекше бөлігі ретінде жеткілікті деңгейде зерттеле қойған жоқ.

Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Ресей империясымен, Осман империясымен және Ұлыбританиямен байланыс орнатып, ол өзі құрған мемлекеттің халықаралық ауқымда мойындалуы бағытында әтекеттенді. Жетішаһар мемлекетінің құрылуы өз кезегінде Жетісудағы қазақтар мен қырғыздарға өзіндік елеулі ықпалын тигізді. Жақыпбек Жетісудағы қазақтар мен қырғыздарға ықпал ете отырып, Ресей империясының сыртқы сасатындағы ұстанымына өз мүддесіне сай әсер етуге болады деп санады.

Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы орталық

мемлекеттік мұрағаты, Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты және Қырғыз Республикасы мемлекеттік мұрағаты құжаттарының мәліметтері кеңінен қолданылды.

Кілт сөздер: Жетішаһар, Жетісу, халық, Қоқан хандығы, патша өкіметі, әскери губернатор.

Чаргынова Г.О.¹

¹ PhD докторант, КазНПУ им. Абая

г. Алматы, Казахстан

E-mail:charginova.gulza@mailru

ГОСУДАРСТВО ЙЭТТИШАР И НАРОДЫ ЖЕТЫСУ: ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМОТНОШЕНИИ (1865 – 1877 ГГ.)

Взаимоотношения народов Семиречья и уйгурского государства Йэттишар, созданного в ходе антицинского восстания уйгуров и дунган Синьцзяна в 60 – 70-х гг. XIX века, важная но недостаточно изученная страница истории международных отношений в Центральной Азии.

Правитель Йеттишара Якуб-бекустановилсвязь Российской империей, Османской империей и Великобританией для того, чтобы созданного им государства признали на международной арене. Основание государства Йеттишар оказало значительное влияние на казахов и киргизов Жетысу. В свою очередь Якуб-бек думал о влиянии на Российскую империю, используя казахов и киргизов Жетысу в своих интересах. В статье использованы материалы фондов из Центрального государственного архива Республики Казахстан, Центрального государственного архива Республики Узбекистан и Центрального государственного архива Кыргызской Республики.

Ключевые слова: Йеттишар, Семиречье, народ, Кокандское ханство, царское правительство, военный губернатор

Charginova G.O.¹

¹ PHd doctoral student Kazakh National Pedagogical

University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

E-mail:charginova.gulza@mailru

THE STATE OF YETTISHAR AND THE PEOPLE OF ZHETYSU: FROM THE HISTORY OF THE RELATIONSHIP (1865 – 1877 YEARS).

The interrelations of the peoples of the Seven Rivers and the Uigur state of Yettishar, created during the anti-Czine uprising of the Uighurs and Dungans of Xinjiang in the 60s and 70s. XIX century, an important but insufficiently studied page of the history of international relations in Central Asia.

The ruler of Yettishara Yakub-bek established a connection between the Russian Empire, the Ottoman Empire and Great Britain in order for the state created by him to be recognized on the international arena. The founding of the

state of Gettysar had a significant impact on the Kazakhs and Kirghiz Zhetysu. In turn, Yakub-bek thought about the impact on the Russian empire, using the Kazakhs and Kirghiz Zhetysu in their own interests.

The article uses materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan and the Central State Archive of the Kyrgyz Republic.

Keywords: Jettyshar, Semirechye, people, Kokand khanate, tsarist government, military governor.

Кіріспе

XIX ғасырдың 60-шы жылдарының бірінші жартысында Шығыс Түркістандағы жергілікті халықтар – ұйғырлар мен дүнгендердің Цин империясы үстемдігіне қарсы көтерілісінің орын алуы Ресей империясының Орта Азия аумағына әскери экспансиясының жүзеге асырылуы кезіне түспәтүс келді. Осы әскери экспансияның нәтижесінде Жетісудағы қазақтар мен қырғыздарі Ресей империясы иелігінің тұрғындары ретінде саналды. Сол тұста Шығыс Түркістанда қоныстанған қазақтар мен қырғыздар сонда орын алған көтеріліс барысындағы оқиғалардан шет қалмады. Бұған қырғыз халқының өкілі Сыдықбектің қалыптасқан жағдайдағы мүмкіндікті пайдаланып, аз уақыт болса да Қашғардағы билікке келуі дәлел бола алады.

Қоқан хандығының бас қолбасшысы Әлімқұл Ташкентті орыс әскерлерінен қорғауды жүзеге асырып жатқанда әскер басшылардың бірі ретінде саналған Жақыпбекті Қашғарға шағын отрядпен аттандырды. Жақыпбекке Қашғардағы билікті Бұзырық қожаның қолына алып беру міндеті жүктелген болаты. Бірақ та Жақыпбек Қашғардағы билікті Бұзырық қожадан тартып алды. Көп ұзамай, Шығыс Түркістанның оңтүстік аумағындағы жеті қалада (Қашғар, Хотан, Яркенд, Ақсу, Үштүрпан, Янишаһар, Куча) билік жүргізу мүмкіндігіне ие болып, Жетішаһар деп аталған мемлекеттің билеушісіне айналды. Жақыпбек бұдан соң өз мемлекетінің құрамына Үрімшіні де қосып алды. Жетішаһар мемлекетінің билеушісі ретінде Жақыпбектің есіміне Бадаулет (Бақытты) деген сөз қосылып айтылатын болды.

Жақыпбек Бадаулет Жетішаһар мемлекетіне шекаралас орналасқан Жетісуға өз ықпалын тигізуге күш салды. Өз кезегінде Жетісудағы қазақтар мен қырғыздар да патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсылық көрсетуде Жетішаһар мемлекетіне арқа сүйеуге тырысты. Мұндай жағдай Жетішаһар мемлекеті мен Жетісу халықтары арасындағы өзара байланысқа серпін берді. Бірақ та тарих ғылымында бұл мәселе арнайы зерттеле қойған жоқ. Мұның өзі қарастырылып отырған тақырыптың өзекті екенін аңғарта түседі.

Әдістеме

Жетішаһар мемлекеті мен Жетісу халықтарының өзара байланыстары мәселесін зерттеудің теориялық-методологиялық негізін тарих, философия және т.б. қоғамдық ғылымдар саласында қалыптасқан тұжырымдамалар құрайды. Мұндай тұжырымдамалар қатарына әлемдік-тарихи және мәдени

тарихи тұжырымдамаларын жатқызуға болады.

Әлемдік-тарихи тұжырымдамада халықтар тарихы дамудың бірегей үрдісі ретінде қарастырылса, ал мәдени-тарихи тұжырымдамада еуропалық емес халықтардың артқаалушылығы деген ұстаным қолданылмайды және әрбір мәдени аймаққа өзіндік даму жолы тән екеніне мән беріледі.

Жетісу халықтары мен Жетішаһар мемлекетінің арасындағы байланыс барысында орын алған тарихи құбылыстар мен оқиғалардың астарын терең түсініп, дұрыс пайымдауда мәдени-тарихи тұжырымдамасының орны ерекше. Бұл тұжырымдамаға сәйкес әлеуметтік-мәдени, психологиялық және этникалық факторлардың өзара ықпалдастығына, олардың Жетішаһар мемлекеті мен Жетісу халықтарының арасындағы байланысқа әсері деңгейіне назар аударылады. Сонымен қатар бұл тұжырымдамада Жетішаһар мемлекеті тұрғындары мен Жетісу халықтарының өзара тілдік және мәдени жақындығы ескеріледі. Бірақ бұл әлемдік-тарихи тұжырымдамасының Жетішаһар мемлекеті тұрғындары мен Жетісу халықтары арасындағы байланысты ашып көрсетуде дәрменсіз дегенді білдірмейді. Әлемдік-тарихи тұжырымдамасының арнасында өзара байланысты әлемдік тарихтың әрі Шығыс әлемі тарихының құрамдас бөлігі түсіндірудің мүмкіндігі артады. Сонымен қатар өзара байланысқа сыртқы факторлардың әсерін дұрыс бағамдауға мүмкіндік береді.

Аталған мәселені зерттеуде анализ, синтез, ретроспективалық, салыстырмалы-тарихи және сипаттап баяндау әдістері қолданылды. Осы әдістер негізінде жасалынған тұжырымдар мен қорытындылардың өзара үйлесімді болуы басты назарда ұсталды.

Негізгі бөлім

XIX ғасырдың 60-шы жылдары Цин үстемдігіне қарсы көтерілістің орын алуы кезінде Шығыс Түркістандағы халықтардың дені мүсылмандар болғанымен, олар отырықшы және көшпелі болып екіге бөлінген. XIX ғасырдағы қытайлық тарихшы Вей Юаньның көрсетуінше, отырықшыларды көшпенділер Ресей империясы иеліктеріне дейін айналдыра қоршап жатқан. Вей Юаньның айтып отырған көшпенділер негізінен қазақтар мен қырғыздардан және қалмақтардан құралған. Вей Юань Қашғария аумағындағы көшпенділердің құрамында қырғыздар басымдық танытқанын атап көрсетіп, олар еш қандай салық төлемеді, үкімет алдында еш қандай міндеткерлік атқарамады, оларды өз бектері басқарды, бектерге малдан зекет, астықтан харадж салығын төлеп, өздерін қытайлықтардан тәуелсіз санады және қытайлықтарды өздерін бағындыратындай күшті емес деп есептеп, қытайлық билікті мойындаған отырықшы тұрғындар қоныстанған жерлерге басып кіруде тым еркін сезінді деп сипаттайды (ҚРОММ. 64-қ. 1-т. 5007-іс. 163-п.).

Шығыс Түркістандағы көшпенділердің көп жағдайда қытайлық билікке мойынсұна бермегендігі жөнінде XIX ғасырдың 60-жылдарында орыс консулдығының өкілі Сыртқы істер министрлігіне берген есебінде былай деп жазады: «Қытайлық үкімет қазіргі кезде қол астындағы көшпелілерден

ешқандай салық алмайды. Мұны тұрғындар өз арасынан таңдаған ру басшылары (бектер) жүзеге асырып, көшпелілердің малынан зекет, сонымен қатар кейбір жерлерде салтқа байланысты астықтан алым алады. Бұл бектерге қызметі үшін қытайлық билік өз тарапынан сый ретінде үн береді және оларды қытайлық үлгідегі киім киіп жүруге мәжбүрлеп, шенеуктік лауазымдармен марапаттайды. ... Бұл көшпенділердің тек күшті ғана сыйлайтынын, жеңілдік пен қайырымдылықты үкіметтің әлсіздігінің көрінісі немесе өздерінің құқығы деп қабылдайтынын қытайлық билік есекере бермейтін секілді. Көшпелі тұрғындардың санасында Қытайға бағынбасақ, дербес, тәуелсіз болсақ деген пікір кезіп жүр. Отырықшы қашқарлықтар арасында қытайлықтарға қарсы бағытталған бүлік орын алған кезде көшпелі тұрғындар таудан түсіп, қашқарлықтарға көмек көрсетуге ұмтылады» (ҚРОММ. 825-к. 1-т. 57-іс. 9-п.).

Қашғарияда көшпелілердің құрамында қырғыздар басымдық танытты. Қазақтар негізінен Шығыс Түркістанның Іле аймағы мен оңтүстік Алтай өңірінде қоныстанды. XIX ғасырдың екінші жартысында патша өкіметі шенеуніктерінің есебінше Іле өңіріндегі қазақтар 12027 шаңырақты құраған. Олардың көпшілігі Ұлы жүздің албан және суан, Орта жүздің қызай және байжігіт руларының өкілдері болған (ҚРОММ. 825-к. 1-т. 27-іс. 12-п.). Бұл қазақ руларының адамдары Шығыс Түркістанда орын алған көтерілісті сырттан бақылаушылар ғана болып қоймай, оған тартылды да. Олар Құлжадағы ғана емес, Үрімшідегі де көтерілісшілерге қолдау танытты. Мәселен, байжігіт руының адамдары Үрімші көтеріліске шыққан дүнгендеріне қолғабыс танытып, Цин үкіметінің жергілікті билік орындарындағы өкілдерін жасырып қалушыларға қысым көрсеткен (ҚРОММ. 825-к. 1-т. 5-іс. 2-п.).

Н. Аристовтың Ресей иелігінен Шығыс Түркістан аумағына шекарадан өтушілер қатарында қытайлықтардың және қалмақтардың есебінен дүние-мүлікке иеленіп қалуды көздеушілер бой көрсеткенін айта келіп, оны былайша білдіреді: «Қырғыздар қалмақтарды аяусыз тонады. 1864 жылы желтоқсан айының бас кезінде бұғылықтар, сегізсарылықтар мен сарыбағыштар Сушбодағы буддалық монастырды талан-таражға салды. Наурыз айында 1500-дей бұғылықтар Заграм-Сушун қалмақтарын тонады. ... Қырғыздар тараншылар мен дүнгендердің нағыз одақтастарына айналды. Іле бойындағы солондардың деревняларынан, Чугучак маңындағы қытайлықтардың фермаларын талап-тонап, қырғыздар молынан дүнгендерге азық-түлік жеткізді» (Аристов, 1874:172).

Цин империясының батыс өңіріндегі көтеріліс барысындағы бейберекеттік кезінде қалмақтар да тонаушылыққа барудан шет қалмады. Мәселен, 1867 жылы наурызда қалмақтардың Чоган-Кеген және Уван деген жетекшілері өз тобымен шекараға таяу жердегі, Ресей иелігіне қарасты қазақтардың байжігіт руының малын тонады. Тоналған малды қайтарып алуда байжігіттіктер дүнгендердің көмегіне сүйенген. Қалмақтардың шекарадан өтіп, қазақтардың малын тонауы мәселесі Қытай билігі алдында

Пекиндегі орыс елшілігі тарапынан көтерілген болатын. Осыдан соң Қытай билігі Чоган-Кегеннен шекарадан өтуі туралы түсініктеме алды. Чоган-Кеген өз түсініктемесінде шекарадан өтпедім, керісінше, байжігіттіктер шекарадан өтіп, дүнгендермен бірігіп, қалмақтардың малын тонады деп көрсетті (ӨРОММ. И-715-қ. 1-т. 36-іс. 121-п.).

Патша өкіметінің Орталық Азиядағы жергілікті билік орындары Шығыс Түркістанда орын алған көтерілістің Жетісу өңіріндегі қазақтар мен қырғыздарға ықпалы болу мүмкін деп есептеді. Бұл жайлы алғаш мәселе көтерген Жетісу облысының әскери губернаторы Г.А. Колпаковский болды. Ол осы жөнінде 1867 жылы 16 маусымда Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфманға былай деп жазды: «Мен, инсургенттердің Батыс Қытайда биліктің әлсіздігінен алғашқы табысқа жеткен сәтінде-ақ олардың маньчжурларды қуып шығып, онда мұсылмандардың салтанат құратындығын сездім. Батыс Қытайдағы бұл төңкерістің, яғни маньчжурларға қарсы бас көтеріп, жетістікке ие болған халықтың қырғыз даласының шығыс бөлігіндегі өз діндестеріне зор әсері болуы ықтимал. Қытайлық мұсылмандардың азаттығы біздің қол астымыздағы қырғыздардың өз діндестерімен қосылуға деген талпынысын туғызуы мүмкін. Біздің қырғыздарды ұстап тұру жолындағы әрекетіміз бос әурешілік болмауы үшін шекараны көптеген отрядтармен қамтамасыз етуіміз керек» (ӨРОММ. И-715-қ. 1-т. 36-іс. 185-п.).

Патшалық Ресейдің тосқауылдарына қарамастан қазақтар мен қырғыздардың Шығыс Түркістан аумағында құрылған жаңа Жетішаһар мемлекеті мен Құлжа сұлтандығына тартылуға деген талпынсы бөсеңдей қоймады. Әсіресе, Қашғарияда Цин империясы үстемдігін жойып, Жетішаһар мемлекетін құруға қол жеткізген Жақыпбек Бадаулеттің өз қарауындағы халықтың арасында бейберекеттікке жол бермеу бағытындағы іс-әрекеті және бірқатар мешіттер салуы, сонымен қатар киелі орындар саналатын Аппақ қожа, Бибі Мариям және Сатұқ Бограхан кесенелерін қалпына келтіруі түркістандықтардың Жетішаһарға деген қызығушылығын арттыра түсті. Білікті қызметкерлерге зәрулік танытқан Жақыпбек Бадаулет Ресей империясы аумағынанан Қашғарға пана іздеп келеген қазақтар мен қырғыздарды қуана қарсы алып, қызметке қабылдап жатты. Мәселен, Семей қаласынан келген, орыс тілін жетік меңгерген Мірқасым есімді қазақты Жақыпбек Бадаулет Жетішаһар мемлекетінің іс-қағаздарын жүргізетін және дипломатиялық іс-шараларды ұйымдастыратын жауапты қызметке қойды. Мірқасым Жақыпбек Бадаулеттің ең сенімді адамдарының бірінен саналды (ӨРОММ. И-715-қ. 1-т. 62-іс. 271-п.).

Жетішаһар мемлекетіне Ресей империясы аумағынан өтіп кетушілердің басым көпшілігін бұрын Қоқан хандығына қызмет еткен қазақтар мен қырғыздар құрады. Жақыпбек Бадаулет Қоқан хандығындағы танымал әскери қолбасшыларды өз мемлекетінің қызметіне тарта білді (Сборник, 1876: 151). А.Н. Куропаткиннің көрсетуінше, Жетішаһар мемлекеті әскерінің қатарында қазақтар мен қырғыздар аз болмаған (Куропаткин,

1879: 166). Қ. Халид өз еңбегінде Жақыпбек Бадаулеттің қызметіне тартылған қазақтардың ең танымалы Алдыраж датқа болғанын айта келіп, ол жөнінде мынандай пікір білдіреді: «Алдыраж датқа Ақмешітте тұрғанда Яғқубтың (Жақыпбектің) қызметіне еніп, сонымен бірге жүреді. Қуаныш пен қайғысын бірге бөлісіп, хандығында кеңесші-уәзірі қызметін атқарды. Өзі Ұлы жүзден болатын» (Халид, 1992: 47).

Жақыпбек Бадаулет Жетішаһар мемлекетінің билеушісі болмай тұрып-ақ, бұрыннан қазақтар мен қырғыздар арасында танымал еді. Ол 1851-1853 жылдары Қоқан хандығының Ақмешіттегі бегі қызметін атқарған тұсында Ақмешіт төңірегіндегі қазақтармен араласып тұрды (ӨРОММ. И-715-қ. 1-т. 14-іс. 517-п.). Сосын ол орыс әскерлерінің Әулиеата және Шымкент қалаларын жаулауына қарсы күресте қокандық қолбасшылардың бірі ретінде көзге түскен болатын. Жақыпбек Бадаулеттің өжеттілігіне тәнті болған қырғыздар оның шыққан тегін ескерместен, оны қырғыз екен деп, қырғыздың торайғыр руының өкілі ретінде санады. Сонымен қатар қырғыз ақындарының жырларында Жетішаһар билеушісін дәріптеушілік орын ала бастады. Жетісу облысындағы Токмақ уезіндегі қырғыздар арасында Төле манап Жақыпбек Бадаулетке барынша қолдау танытты. Ол 1865 жылдан бастап қырғыздардың ықпалды адамдарымен жолығып, оларды Жақыпбек Бадаулетке қолдау көрсетуге шақырды (ӨРОММ. И-715-қ. 1-т. 36-іс. 361-п.).

Төле манап Жетішаһарға қолдау көрсету бағытында әрекетеніп жатқан кезде Жақыпбек Бадаулет патшалық Ресейдің протекторатына айналған Қоқан хандығының Тара өзенінің жоғары ағысы бөлігіндегі, Үзгенттің Қарадарияға құяр тұсын өзінің иелігіне қосып алды. Соның нәтижесінде бұрын Құдияр ханның қол астына қараған қырғыздардың 400 шаңырақты құрайтын қарабарғы, сарыбарғы және тазбарғы руларының өкілдері Жетішаһар мемлекетінің билігін мойындады (Қырғыз РОММ. И-75-қ. 1-т. 55-іс. 69-п.).

Жетішаһармен шектесіп жатқан Жетісу облысының шекаралық өңірлері әскери отрядтармен күшейтілгеніне қарамастан «Түркістан өлкесін басқару туралы уақытша ереженің» енгізілуіне наразы қазақ және қырғыз өкілдері арасында Жетішаһар мемлекеті аумағына өтіп кетуге деген талпынысты бәсеңдете қоймады. Мәселен, 1867 жылы қыркүйекте Жетісу облысының Қапал уезіне қарасты Алтынемел болыстығының танымал кісілері – Байжан Мекебаев, Сатыбалды Қалқанбаев, Шәріп Саурықов, Исмаил Медетмолдаев, Байназар Ноғайев және Түлен Сырнов астыртын жиын өткізіп, патшалық Ресейдің үстемдігінен құтылу үшін болыстықтың бүкіл халқы болып Жетішаһар мемлекеті аумағына көшіп кету керек деген ұйғарым жасайды. Бірақ олардың бұл әрекеті патша өкіметінің билік орындарына белгілі болып қалуына байланысты жүзеге асусыз қалды. Қапал уезі бастығының шешіміне сәйкес аталған адамдар тұтқынға алынып, олар «Уақытша ережеге» сәйкес әкімшілік басқаруға бағынатындықтарын білдіргеннен кейін ғана абақтыдан босатылды (ҚРОММ. 44-қ. 1-т. 29185-іс.

1-п.).

Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Бадаулет Қапал және Верный уезі қазақтарының ықпалды деген адамдарына хат жолдап, оларды өзіне қолдау көрсетуге шақырған. Ол Тезек төреге жіберген осындай хатында патша өкіметіне қарсылық көрсетуге, жаңадан құрыла бастаған Көксу және Қарабұлақ поселкілеріне шабуыл жасауға әзірленуге үндеген. Патша өкіметінің Жетісудағы билік орындарын осындай үндеулермен Жақыпбек Бадаулет әбігершілікке түсіріп жатқан шақта, Тезек төремен туыстық байланысы бар поручик Ғазыболат Уәлиханов қазақтар арасында орыс армиясының күшіне күмәнмен қарайтын сөз таратқан. Осыдан соң Тезек Абылайханов пен Ғазыболат Валихановты тұрақты бақылауға алу уезд бастығына жүктелді (Моисеев, 2006: 47).

Патша өкіметінің жергілікті билік орындары қалайда Тезек Абылайхановты айыпты деп тауып, оны абақтығы отырғызуға тырысып, оған түрлі себеп қарастыра бастады. 1868 жылы Қапал уезінің бастығының көмекшісі майор Здоренко белгісіз біреулердің шабуылына ұшырап, дене жарақатын алып, 15 жылқысы мен қомақты ақшасынан айырылып қалуын патша өкіметі Тезек Абылайхановтың астыртын әрекетінің нәтижесі деп, оны негізсіз айыптайды. Осы іс бойынша патша өкіметі Жетішаһар билеушісімен астыртын байланысы бар деп күдіктенген Тезек Абылайханов пен Алтынмел болыстығының көмекшісі Жәпек Әжиев тергеуге алынып, Қапалдағы абақтыға жабылады. Тезек Абылайханов абақтыдан 1872 жылы 20 тамызда Жетісу облыстық әскери губернаторына арнайы хат жазып барып, босап шықса, Жәпек Әжиев абақтыда қайтыс болды (ҚРОММ. 44-қ. 1-т. 20531-іс. 253-п.).

Жетішаһар билеушісімен байланыс бар деп күдік тудырушылар қатарына Таулы-Жалайыр болыстығының басқарушысы Н. Қарынбаев және осы болыстықтың Ш.Шермақов, Қ. Байғарин, М. Ермеков, поручик Б. Тынысбаев секліді адамдары жатқызылды. Патша өкіметінің жергілікті билік орындары оларды да Қапал уезі бастығының көмекшісі майор Здоренкоға шабуыл жасауға қатысы бар деп айыптап, қысымға алуға тырысты. Осыған орай Қапал уезінің аталған адамдары Шығыс Түркістан аумағына өтіп кетті. Бірақ олар Жетішаһарға емес, Құлжа сұлтандығына барып пана тапты. Тура осындай күдікпен айыпталған Верный уезіне қарасты албан рубының танымал биі Тазабек Пұсырманұлы 1081 шаңырақты құрайтын адамдармен бірге Құлжа сұлтандығына көшіп кетті. Құлжа сұлтаны Алаханның (Әбіл оғлының) қамқорлығына ие болған Тазабек би өз жұртымен Іле алабындағы Тоғызтарауға қоныстанды (ҚРОММ. 44-қ. 1-т. 5649-іс.18-п.).

Жетісу облысының Ыстықкөл уезіндегі қырғыз манаптары Тілахмед пен Мұратәлі де Жақыпбек Бадаулетпен астыртын байланыс жасап тұрады деген күдікке ілінді. Олардың мұндай байланысы жайлы мәліметті Қашғарда сауда жасауға барып, Жақыпбектің қабылдауында болған көпес М.А. Хлудов 1868 жылы наурыздың бас кезінде Жетісудағы орыс билігіне жеткерген еді. Осыдан соң Жетісу облыстық әскери губернаторы Тянь-Шань

отрядының басшысы Головацкийге Тілахмет пен Мұратәлі манаптардың Жетішаһар мемлекетімен астыртын байланысының бар-жоғын тексеруді тарсырды. Сол тұста Ыстықкөл уезінің басшылығы өз тыңшылары арқылы Жақыпбек Бадаулеттің Бұхар әмірімен бір мезетте Ресей империясының иеліктеріне қарсы әскери қимылға көшуге әзірленіп жатқаны және бұл шараға ыстықкөлдік қырғыздар да тартылуға ниет танытып, толқулар туындай бастағаны жөнінде мәлімет алған болатын. Ол бұл мәліметтің шындыққа жанасымдылығына көз жеткізбестен Жетісу облыстық әскери губернаторы атына Ыстықкөл уезінің бастығы мынандай мазмұндағы мәлімдеме жолдады: «1868 жылдың наурыз айының соңғы күндері Қашғар билеушісі Жақыпбектің біздің иелік аумағына ерте көктемде басып кіруге ниет танытқаны жайлы хабар алынды. Ол өз әрекетінің зор табысты болуы үшін Ыстықкөл уезіндегі көптеген манаптармен байланысқа түскен, соның арқасында қырғыздар Жақыпбек келген кезде оған қосылуға даяр боларлықтай жағдайға жеткізілген. ... Қырғыздар арасында толқудың пайда болуына басты себепкерлер – Тілахмет пен Мұратәлі. Оның алғашқысы, бұрындары қырғыздар арасында ықпалды билеуші болған, қырғыздарды басқару туралы енгізілгеннен кейін ол өз ықпалынан айырылған. Ал келесі, Мұратәлі болса шектен шыққан тақуа әрі орыстарға төзімсіз адам ретінде танымал. Ол Жақыпбекпен астыртын байланыс жасаған» (ҚРОММ. 44-қ. 1-т. 43610-іс. 137-п.).

Ыстықкөл уезі басшысының осындай мәлімдемесінен соң Мұратәлі манап тергеуге алынды. Бірақ Мұратәлі өзінің Жақыпбек Бадаулетпен байланысы барын мойындамады. Ал Тілахмет болса сол кезде қайтыс болып, одан жауап алынбай қалды. Жетісу облысында қырғыздарды Жақыпбек Бадаулетке қолдау көрсетуге үндегендер қатарына Тоқмақтағы Төле манап та жатқызылып, уезд бастығының жігі қадағалауына алынды. Жетісу облыстық әскери губернаторы Мұратәлі мен Төле манаптарды ендігі жерде күдік келтіретін іспен шұғылдана қалған жағдайда тұтқындау керек деген ұйғарым жасады. Өйткені, Қашғарға барып сауда жасаған орыс көпестері – Кривошейн мен Хлудовтың қашғарлық Қадірберді деген ақсақалдан алған мәліметтері аталған манаптардың Жақыпбек Бадаулетпен байланыста болғанын негіздей түсетін (ҚРОММ. 44-қ. 1-т. 43610-іс. 137-п.).

Осман Тайлақұлын серіктерімен қоса кері қайтарылмауы өз кезегінде Жақыпбек Бадаулеттің қазақтар мен қырғыздар қоныстанған Ресей империясы иелігіне шабулы жасауға әзірленіп жатыр деген негізделмеген ақпараттың сейіле қоймауына әсер етті. Мұнан соң патша өкіметінің Түркістан өлкесіндегі отарлық билік орындары тексеру жұмыстарын жүргізіп, соның нәтижесінде Жақыпбек Бадаулетке жуырда Қоқан ханы мен Бұхар әмірінің тыңшылары келгенін, олар арқылы патшалық Ресейге қарсы әрекеттер жасауға келіскенін, сонымен қатар Жақыпбек Бадаулеттің Ақсуға өз сарбаздарын шоғырландыра бастағанын және оның қырғыз руларының беделді адамдарымен байланысы барын теріске шығаруға болмайды деген пікірге келді. Билік орындарының пайымдауынша, Қоқан

ханы Түркістан өлкесіне патша өкіметі әскерінің ішкеріліей енуіне Нарын өзені тарапынан Жақыпбек Бадаулет арқылы, Сырдария өңірі аумағында Сыздық Кенесарыұлы арқылы келтіруге тырысқан. Сол тұста Сыздық Кенесарыұлы өз әскерімен Сырдария облысына қарасты Қазалы уезі аумағына қауіп төндіріп, жергілікті билік орындары арасында үрей туғыза бастаған еді (ӨРОММ. И-715-қ. 1-т. 41-іс. 250-п.).

Патша өкіметінің шенеуніктерінің есебінше, Түркістан өлкесіндегі орыс әскеріне қарсы Қоқан хандығы 40 мың, Бұхар әмірлігі 40 мың, Хиуа хандығы 40 мың, Ауғанстан 100 мың, Жетішаһар мемлекеті 100 мың әскер қарсы қоя алатын. Билік орындары Қоқан Хиуа хандықтары мен Бұхар әмірлігі тарапынан ғана емес, Жетішаһар мен Ауғанстан жағынан да болуы мүмкін шабулдан сақтану керек деп санап, мұндай сақтану Торғай және Орал облыстарында 1868 жылғы «Уақытша ережеге» байланысты көтеріліске шыққан қазақтардың сырттан көмек келіп қалар деген үмітін үзеді деп есептеді.

Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Бадаулеттің қазақтар мен қырғыздар арасына үндеу таратуын патша өкіметі Осман империясы мен Ұлыбританияның жымысқы әрекетімен байланыстырды. Бұған белгілі дәрежеде Қашғарға сауда өкілі ретінде патша өкіметі жіберген тыңшылардың мынандай мазмұндағы мәлімдесі негіз болды: «Жетішаһардағы Бадаулетке түркиялық диуандар мен ағылшын тыңшылары біздің үкіметтің Қашғарға қатысты ұстанымын бұрмалап түсіндіруде. Бұл державалардың ықпалынсыз бұрын саз балшықтан тұрғызылған қамалдың коменданты болған Жақыпбек қазіргі жағдайына қауіп төндіретін қадамға, үгіт жүргізуге бармас еді» (ӨРОММ. И-715-қ. 1-т. 62-іс. 134-п.).

Мұрағаттық мәліметтерге қарағанда, XIX ғасырдың 70 жылдарының бас кезінде қазақтар мен қырғыздар арасына Жетішаһар билеушісі тарапынан ғана емес, Үрімші сұлтаны тарапынан да үгіт жүргізіп, олардың қолдауын ие болу бағытындағы әрекет жүзеге асырылған-ды. Үрімші сұлтанының қазақтарға арнап таратқан ұнпарақтарының бірін 1871 жылы жазда Семей облысындағы Зайсан бекетінің бастығының қолына түскен болатын (ҚРОММ. 21-қ. 1-т. 20-іс. 190-п.). Сол кезде Жетісу облысының әскери губернаторы Г.А. Колпаковский Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфманға жолдаған мәлімдемесінде Қашғарияға жетісулық қазақтар мен қырғыздары арасында ғана емес, Семей облысының қазақтары арасында да көшіп кетушілер бой көрсете бастағанын, жуық арада көшіп кетушілер қатары арта түсуі ықтимал екенін білдірген еді.

Жақыпбек Бадаулет қазақтар мен қырғыздар арасындағы беделді деген адамдарға сый-сияпаттар жасап, олардың құрметіне ие болуды назардан тыс қалдырмады. Мәселен, Алай қырғыздарының ханшасы атанған Құрманжан датқаға Жақыпбек Бадаулет оған өзінің құрметпен қараған (Хасанов, 2004: 147). Ол жыл сайын бір рет өз адамдары арқылы Құрманжан датқаға молынан сый-сияпат жіберіп тұрған. Сондай-ақ Жақыпбек Бадаулеттің билігі тұсында Қашғар саудагерлері қазақтарға арналған тауарларды

Жетісу облысы жеткізіп тұруға мән берді. Тек 1876 жылы ғана қашғарлық саудагерлер арнайы Жетісу қазақтарына деп 890 мың рубльді құрайтын мата әкелген (Касымбаев, 1996:79).

1876 жылы протектораттық құқықтағы Қоқан хандығы түбегейлі жойылып, оның орнына Ферғана облысы құрылғанда Құрманжан датқа бастаған Алай қырғыздары орыс билігін мойындамай, оған барынша қарсылық көрсетіп, Жетішаһарға шектесетін Көксу маңына көшіп барды. Сол жерден Жетішаһар аумағына өтіп кетуге әрекеттенді. Бірақ та Жетішаһар мемлекетінің шеткері жеріндегі белгісіз қарақшы топқа тап болып, төрт түлік малының біразынан айырылып, кері қайтып, Ресей бодандығын қабылдауға мәжбүр болды (Алымбаев, 2009: 199).

Құрманжан датқа Жетішаһар мемлекетіне өте алмай қалған жылы Цин үкіметі Қашғария аумағында өз билігін қалпына келтіру бағытында әрекеттенінуіне байланысты соғыс қимылдары орын алды. Осыған байланысты кейбір қырғыз руларының өкілдері Ресей империясы иелігіне өте бастады. Патша өкіметінің Нарындағы әскери бөлімшесінің бастығы Токмақ уезі бастығына 1876 жылдың 5 қазан күні жолдаған мәлімдемесінде 3-4 қазан күндері Жетішаһар билеушісінің қол астына қарайтын чирик руының 193 шаңырақты құрайтын тобы патшалық Ресейдің иелігіне өткенін хабарлады. Жетісуға келген чирик руының өкілдері өздерінің көшіп келу себебін «Қашғар билеушісінің соғыс жүріп жатқан кезде Жетішаһарда көшіп-қонған қырғыздардан сарбаздарды көптеп алатынымен байланыстырған» (ҚРОММ. 44-қ. 1-т. 32698-іс. 1-п.). Сонымен қатар олардан соғыс қимылдарының басталуына орай жылына әр 30 қойдан 1 қой, 5 түйеден 1 түйе, 10 жылқыдан 1 жылқы алым алынатын болған (ҚРОММ. 21-қ. 1-т. 677-іс. 47-п.).

Жетішаһарда 1876 жылы орын алған жағдайға байланысты көшпелілерден алынатын алым-салықтың артуымен және олардан сарбаз қатарына көптеп адамдардың алынуына байланысты Жетісу өңіріне Қашғария аумағына көшіп келушілер жиілей түсті. 193 шаңырақты құрайтын қырғыздардың чирик руының өкілдерінен соң чоңбағыш руының 50 шаңырақты құрайтын тобы Ыстықкөл маңына көшіп келді. Уезд бастығының мәліметінше бұл қырғыздар Атбаши мен Ақсай маңында көшіп-қонып, тез арада малдарының санын арттырып алған және өздерінің тыныштықты қалайтындықтарын танытып, ешкіммен қақтығыспауға тырысқан. .

Патша өкіметінің шенеуніктері арасында бастапқыда қырғыз руларының шекарадан өтіп көшуін Жақыпбек Бадаулет өз мүддесіне сай пайдалануы да мүмкін деп сезіктенушілік те болды (ҚРОММ. 2003-қ. 1-т. 150-іс. 5-п.). Бірақ, Жетішаһар билеушісі Жетісу облыстық әскери губернаторына Ресей империясы иелігіне өтіп кеткен қырғыздарды кері қайтаруға ықпал етуін сұрады. Жетішаһар билеушісінің осыған орай жолдаған хатында мәліметтерге қарағанда, шекарадан өтіп кеткен қырғыздардың құрамында әскер қатарындағы сарбаздар және олар қазынаға

тиесілі малдарды қоса айдап әкеткен.

Жетішаһар билеушісінің шекарадан өтіп кеткен қырғыздарды кері қайтару жөніндегі өтінішіне орай Жетісу облыстық әскери губернаторы жауап жолдады. Ол өз жауабында шекарадан өтіп кеткен қырғыздарды іздеп табу оңай шаруа емес екенін айта келіп, бұл жайлы пікірін былайша білдірі: «Мұндай адамдарды өз қандастары арасынан іздеп табу қиын, олар бет әлпеті жағынан бір-біріне ұқсас. Оның үстіне қырғыздар өзге халықтың билік жүргізуін жақтыра қоймайды. Егер шекарадан өтіп кеткен қылмыскерлер үндістер немесе парсылар болса оларды ұстап алу қиындық туғызбас еді» (ҚРОММ. 44-қ. 1-т. 32698-іс. 34-п.).

Дегенмен де, Қашақарияда Цин үкіметі билігінің құлауынан соң Жетішаһар мемлекетінің құрылуы қазақтар мен қырғыздар арасына елеулі ықпал жасады деп айтуға болады. Сонымен қатар Түркістан өлкесіне Ресей империясы билігінің орнығуына қарсылық танытқан қазақ және қырғыз өкілдері Жетішаһар аумағына өтіп кетіп, сол жақтан қолдау табуға тырысты деуге негіз бар.

Қорытынды

Жетішаһар мемлекетінің құрылуы Жетісудың жергілікті тұрғындары саналатын қазақтар мен қырғыздар арасына толқу туғызып, олардың Ресей империясының отаршылдық саясатына деген қарсылық көрсетуіне елеулі әсерін тигізді. Өз кезегінде Жетішаһар мемлекетінің билеушісі Жақыпбек Бадаулет Жетісу халықтарын Ресей империясы саясатына әсер ету құралы ретінде де пайдаланып қалуға тырысты. Осындай әсер ету тәсілі арқылы Жетішаһар мемлекетін Ресей империясының ресми түрде мойындатқысы келді. Бірақ та Ресей империясы Жетішаһар мемлекетін ресми мойындағысы келмей, онымен тек сауда-саттық қарым-қатынасын орнатумен шектелді.

Жетісу халықтары арасында Жетішаһар мемлекеті аумағына өтіп кетушілер легі бастапқы кезде қарқынды жүрді. Мұндай жағдай әсіресе Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсылық танытқан қайракерлер арасында ерекше аңғарылды.

Жетішаһар мемлекетіне сүйеніп Ресей империясының отарлық саясатына қарсылық көрсетпек болған қазақ және қырғыз халықтары өкілдерінің үміті Қашғария аумағында Цин империясы билігінің қайта орнауымен сейілді.

References:

Alimbaev J.B. (2009) Obchestvenno-politicheskiy zhizn kirgizov v Rossiiskoi istoriografii vtoroi polovini XVIII – nachala XX vv. [Social and political life of Kyrgyz in the Russian historiography of the second half of the XVIII - early XX centuries]. – Bishkek: KNU them. Zh. Balasagyn, 2009. – 288 p.

Aristov N. (1874) Otnochenie nachy k dunganam, Kachgar i Kuldje [Our relations to the Dungans, Kashgar and Kuldja]. – Sankt-Peterburg: Turkestan Statistical Committee. – 181 p.

Kasimbaev J.K. (1996) Kazakstan – Kitai Karavannya torgovlya v XIX

– nachale XX vv. [Kazakhstan – China: caravan trade in the XIX - early XX centuries] – Almaty: Ulke – 206 p.

Kenesariuli A. (1992) Kenesari jane Sizdik sultandar [Sultans of Kenesary and Syzdyk]. – Almaty: Jalin – 48 p.

KhROMM [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]

Khalid K. (1992) Tauarikh khamsa [Five stories]. – Almaty Khazakstan – 304 p.

Khasanov A. (2004) Izbrannie trudi [Selected Works]. – Bishkek: KNU them. Zh. Balasagyn, 2004. – 253 p.

Kirgiz ROMM [Central State Archives of the Kyrgyz Republic]

Kuropatkin A.N. (1879) Kachgaria [Kashgariya]. – Sankt-Peterburg: Typography M.S. Balasheva – 435 p.

Moiseev S.V. (2006) Vzaimootnochenia Rossii I Uigurskogo gosudarstva Iettichar (1864 – 1877) [Relations between Russia and the Uyghur state Yettishar] (1864 – 1877). – Barnaul: Azbuka – 203 p.

OROMM [Central State Archives of the Republic of Uzbekistan]

Petrov V.I. (2003) Miatejnoe «serdse» Azii [The rebellious «heart» of Asia] Moscow: Kraft – 528 p.

Sbornik (1876) Sbornik statei kasaiychikisia Turkestanskogo kraia A.P. Khorochkina [Collection of articles concerning the Turkestan Krai A.P. Khoroshkina]. – Sankt-Peterburg: Typography Balasheva – 531 p.

FTAMP 03.29.00

Байғалиева А.Ж.¹

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
2 курс магистранты

XX ғ. 40-50 ЖЖ. КАВКАЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АТЫРАУ (ГУРЬЕВ) ОБЛЫСЫНА ОРНАЛАСТЫРЫЛУЫ

Мақалада тоталитарлық жүйе салдарынан Кавказ халықтарының Батыс Қазақстанның бұрынғы Гурьев облысына қалай депортацияланғаны сипатталады. Депортацияланған халықтардың облыстың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне араласуы бірге қарастырылады. Бұл мәселелерді объективті түрде зерттеу қазақстандық қоғамның және жалпыұлттық бірліктің нығаюына негіз болады.

Кеңес үкіметі тұсында халықтарды депортациялау күштеп жүргізіліп, нақты бір этностардың туған жерлерін тастап кетуге мәжбүр еткен саясат жүргізілді. Күштеп жүргізу миграциясы Екінші дүние жүзілік соғыс кезіне дейін-ақ көрініс тапты. Соғыс кезінде сталиндік тәртіптің репрессиясы жалғасты. Соғыстан кейін адамдарды жұмысқа орналастыруға байланысты сандық өзгерістер болды. Соғыстың соңғы жылдарында Солтүстік Кавказ, Грузия, Қырым және Қара теңізден депортацияланған 700 000 адамды

орналастыру оңай болған жоқ. Тұрғын үй жетіспеді. Жаңа жерге ыңғайлану қиын болғандықтан, олар жұмыс орындарында көптеген қиындықты бастан кешірді.

Кілт сөздер: депортация, тоталитаризм, соғыс, атамекен, кавказ халқы, қоныс аудару.

Байғалиева А.Ж.¹

² Магистрант 2 курса Атырауского госуниверситета
им. Х. Досмухамедова

РАССЕЛЕНИЕ КАВКАЗСКИХ НАРОДОВ НА ТЕРРИТОРИЮ АТЫРАУСКОЙ (ГУРЬЕВСКОЙ) ОБЛАСТИ В 40-50 ГГ. XX В.

В статье рассматривается депортация народов Кавказа в Гурьевскую область. Автор анализирует участие депортированных народов на общественно-политическую, экономическую и культурную жизнь региона.

При советской власти депортация народов сыграла значительную роль в проводимой политике, основная цель которой заключалась в том, чтобы силой заставить определенные этносы покинуть родные места. Политика принудительной миграции началась до Второй мировой войны. Во время войны репрессии сталинского режима продолжались. В послевоенные годы произошли существенные изменения в количестве людей из-за их занятости. В последние годы войны трудно было разместить более 700 000 депортированных с Северного Кавказа, Грузии, Крыма и Черного моря. Им не хватило жилья. Из-за их неспособности адаптироваться к новым рабочим местам, они также сталкиваются с трудностями при трудоустройстве.

Ключевые слова: депортация, тоталитаризм, война, родина, кавказские народы, переселение.

Baigaliyeva A.Zh.¹

¹ Master of 2 courses H.Dosmukhamedov Atyrau State University

DISSOLUTION OF CAUCASIAN PEOPLES TO THE TERRITORY OF ATYRAUS (GURYEVSKY) AREA AT 40-50 YEARS OF XX CENTURY

The article deals with the deportation of the peoples of the Caucasus to the Guryev region. The author will analyze the participation of deported peoples in the socio-political, economic and cultural life of the region.

Under Soviet rule, the deportation of peoples played a significant role in the policy pursued, the main purpose of which was to force certain ethnic groups to leave their native places. The policy of forced migration began before the Second World War. During the war, the repressions of the Stalin regime continued. In

the postwar years, there have been significant changes in the number of people because of their employment. In the last years of the war it was difficult to accommodate more than 700,000 deportees from the North Caucasus, Georgia, Crimea and the Black Sea. They did not have enough housing. Because of their inability to adapt to new jobs, they also face difficulties in finding a job.

Key words: deportation, totalitarianism, war, homeland, Caucasian peoples, resettlement.

Кіріспе

Қызыл империяның тоталитарлық режимі кезеңінде 3 миллиондаған адам ғасырлар бойғы атамекендерінен өзге жерлерге мәжбүрі қоныс аударылды. Сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың отанына айналған территориялардың ішінде Қазақстанда бар. Қазақстанға 1 миллион адам қоныс аударылды. Олардың ішінде поляктар, гректер, қырым татарлары, болгарлар, немістер, Кавказ халықтары, қалмақтар, кәрістер және т.б. болды.

Депортацияланған халықтардың мәселелерін тереңірек зерттеу Отан тарихының ақтандақ беттерін аша түседі. Қазақстандағы халықтар депортациясының тарихын зерттеу еліміздегі этнодемографиялық ахуалдарды айқындауға мүмкіндік береді. Қоғамдық қатынастардың демократиялануы нәтижесінде осы осы маңызды тақырыпты зерттеуге арналған басылымдар жарияланды. Дегенмен, депортацияланған халықтардың мәселелерін зерттеу, мазмұнын аша түсу әлі де көптеген еңбектерді қажет етеді.

Тақырыптың өзектілігі депортацияланған халықтардың Атырау облысында (бұрынғы Гурьев) орналастырылу тарихын, мәселелерін зерттеуі болып табылады. Депортацияланған халықтардың облыстың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне араласуы бірге қарастырылады. Бұл мәселелерді объективті түрде зерттеу қазақстандық қоғамның және жалпыұлттық бірліктің нығаюына негіз болады.

Зерттеулерге шолу

КСРО-дағы халықтарды саяси қуғындау, депортациялау кеңестік заманда жабық тақырып болды. Тек XX ғасырдың 80-жылдарынан бастап КСРО-дағы демократиялық процестердің басталуы нәтижесінде тарихтағы ақтандақ беттерді зерттеуге мүмкіндіктер пайда бола бастады. Халықтарды жаппай қуғындау тарихын алғаш ресейлік ғалымдар Н.Ф.Бугай, В.Н.Земцов, А.М.Некрасов зерттеді.

Ал тәуелсіздік алғаннан кейін депортацияның құпиялы беттері ашыла түсті. Қазақстандық ғалымдарда бұл тақырыпты зерттеуге қалам тарта бастады. Оның ішінде ғалым, академик М.Қ.Қозыбаев, Алдажұманов Қ.С., Алдажұманов (Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С. (1998), Алдажұманов Е.Қ. 1997.) зор үлес қосты. Дегенмен, халықтардың Атырау облысына депортациялану жөнінде мәліметтер өте аз. Мұрағаттағы деректерде мардымсыз. Атырау облысына депортацияланған халықтар мәселесіне Ж.У.Көпжасарова, Ж.Қыдыралина зерттеу еңбектерін арнаған.

Ж.У.Көпжасарованың еңбегі кәрістердің Атырау облысында орналасуы, шаруашылыққа араласуы қамтылса, Ж.Қыдыралина ғылыми зерттеу еңбегінде Атырау облысы қатысты мәселелер ішінара қамтылған, бұнда да негізінен кәрістердің мәселесі айтылған.

Зерттеудің негізгі дерек көзі – мұрағат құжаттары мен материалдары. Онда И.В.Сталинге Ішкі Істер Халық Комисары Л.Берияның депортация барысы жөнінде хабарламалары, Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесі және КП(б) Орталық Комитетінің қаулылары, Гурьев Облыстық Атқарушы Комитетінің қаулылары және қамтылған. Автор Қазақстанға депортация нәтижесінде қоныс аударған халықтардың ішінде Солтүстік Кавказ халықтары туралы деректік негіздер ҚХА сайтына қойылған «Қазақстан халқы» интерактивті ғылыми тарихи картаның» 11 картасы және «Қазақстан халқы» бөлімінен алды (Қазақстан халқы Ассамблеясы, 2017).

1944 жыл соғыс Днепрдің келесі жағына ауысып, мемлекеттік шекарадан ары қарай жалғаса бастады. Ал, адамдарға лық толы жолаушы пойыздары эвакуациядан туыстарына қайтып келе жатты. Дегенмен, көпшілігі батыс бағытқа бет алып келе жатты. Себебі соғыс қимылдары енді батыс майданға көшкен еді. Алайда 1943 жылдың аяғы мен 1944 жылдың басында адамдарға лық толы тауар пойыздары шығысқа қарай жөңкіле бастады (Трагедия народов Северного Кавказа ...,1992: 96-128). Осылайша сталиндік-бериялық қуғын-сүргін жоспары бойынша халықтардың тарихын, тілін, әдебиетін құрту үшін кең көлемдегі репрессияның тағы бір кезеңі басталған болатын.

Методология

Мақалада тарихи принциптер, ғылыми объективтілік қолданылды. Тарихи принциптерді қолдана отырып Атырау облысына депортацияланған халықтардың орналасуы, еңбекке тартылуы, қоғамдық-саяси өмірге араласуы туралы зерттеулер жекелей қарастырылып, хронологиялық ізбен жазылды. Сонымен қатар зерттеліп отырған тақырыпты ашуға көмектесетін статистикалық және деректік әдістер қолданылды.

Негізгі бөлім

1944 жылдың 31 қаңтарында Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті шешендер мен ингуштарды Қазақ және Қырғыз КСР-не қоныс аудару туралы қаулыны бекітті. Бұл қаулы өте құпияда ұсталды. 1944 жылдың 21 ақпанында операцияны бастау жөнінде бұйрық түсті. Ал 1944 жылдың 7 наурызында КСРО Жоғарғы Кеңесі Президумының Шешен-Ингуш АКСР-ін жою жөнінде Жарлығы шықты. 1944 жылдың 20 ақпанында арнайы поездбен Грозныйға КСРО Ішкі Істер Халық Комиссары Берия және қоныс аудару шараларының басшылық құрамының генералдары келіп жетті. КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының Көлік бөлімі белгіленген уақытқа темір жол эшелондарын дайындап қойды. Қоныс аударылушыларды тасымалдау үшін дәл операцияның уақытында АҚШ-тан ленд-лиз бойынша Иран арқылы Грозныйға келіп жеткен машиналар пайдаланылды (Алдажуманов К.С., 1998: 51-54).

Шешен-ингуш халықтарын көшіру жөніндегі барлық іс-шаралар жөніндегі ақпараттар И.В.Сталинге үнемі жеткізіліп отырды. Бұл операцияны іске асыру үшін 120 мың НКВД-нің әскери қызметкері, соғыс техникалары қатыстырылды. Майданға қажет осыншама күш пен

жабдыктар бейбіт тұрғындарға қарсы қойылды.

Государственный Комитет
Обороны
тов. Сталину И.В.[64]

Подготовка операции по выселению чеченцев и ингушей заканчивается. После уточнения взято на учет подлежащих переселению 459 486 чел., включая проживающих в районах Дагестана.

Учитывая масштабы операции и особенности горных районов, решено выселение провести (включая посадку людей в эшелоны) в течение 8 дней, в пределах которых в первые 3 дня будет закончена операция по всей низменности и предгорным районам и частично по некоторым поселениям горных районов с охватом свыше 300 тыс. человек.

В остальные 4 дня будут проведены выселения по всем горным районам с охватом оставшихся 150 тыс. человек.

17 февраля 1944 г, Л. Берия.

Государственный Комитет
Обороны
тов. Сталину И. В. (Кульбаев Т., 2001: 72)

Для успешного проведения операции по выселению чеченцев и ингушей после Ваших указаний в дополнение к чекистско-войсковым мероприятиям проведено следующее:

1. Было доложено председателю СНК Чечено-Ингушской АССР Молаеву о решении правительства о выселении чеченцев и ингушей и о мотивах, которые легли в основу этого решения. Молаев после моего сообщения прослезился, но взял себя в руки и обещал выполнить все задания, которые ему будут даны в связи с выселением.

...40 республиканских партийных и советских работников из чеченцев и ингушей нами прикреплены к 24 районам с задачей подобрать из местного актива по каждому населенному пункту 2-3 человека для агитации.

...Выселение начинается с рассвета 23 февраля с.г., предполагалось оцепить районы, чтобы воспрепятствовать выходу населения за территорию населенных пунктов. Население будет приглашено на сход, часть схода будет опущена для сбора вещей, а остальная часть будет разоружена и доставлена к местам погрузки. Считаю, что операция по выселению чеченцев и ингушей будет проведена успешно.

22 февраля 1944 г. Л. Берия.

1944 жылдың 23, ақпанында, таңертеңгі сағат 5-те, «Қызыл Армия» күнінде, ингуш пен шешендердің үйлеріне қолында мылтық, автоматы бес қаруы сай сарбаздар мен офицерлер баса көктеп кіріп мәжбүрлі көшіру жұмыстарын бастады. Олар қатты зекіп, ал кейде дене күшін қолданып, балалар мен әйелдерді, қарт адамдарды оятып, далаға шығара бастады. Адамдарды мешіттер мен мектептерге бақшаларға жинастырып, қасында автомат пен пулеметі бар мұздай қаруланған қарауылдарды қойды. ІХК жасақшылары аз ғана қарсылық білдіргендерді атуға даяр тұрды. Офицерлер таулықтарды халыққа опасыздық жасағандар мен халық жаулары

деп танылатынын және Кеңес үкімет қаулысы бойынша ортаазиялық республикаларға (Қазақстан, Қырғызстанға) мәңгі қоныстандыруға жіберетінін мәлімдеді.

Жолаушыларды тасымалдауға арналмаған вагондарға адамдарды малша айдап кіргізді. КСРО ПХК-ның мәліметтері бойынша 180 эшелон жіберілген, ингуш пен шешен ұлттарының 493 269 өкілі осындай эшалондарда қоныс аударған (Алдажуманов К.С., 1998: 251). Жетуге жолы қиын аудандарды (Хайбах, Таргим, Цори, Гүлім, Монкара) тұрғындарын не өртеп, не атып тастаған екен.

Адамдар тиелген вагондарда сәкі, пештер аз болды, тесіктерден жел соғып тұрды. Сәкілері бар жерге қарттар мен ауру адамдарды орналастырды. Әйелдер мен балалар еденде отырды. Жастар тұрып, бір-біріне сүйеніп жүрді. Аялдамаларды, тек қана вагондарды мәйіттерден тазалау үшін пайдаланды. Ауыл шетінде, жолдардың қасында пойыздан түсіп қалған өліктер жататын.

Осы кезде қала мен ауылдарда жаппай қарақшылық басталды. Барлығы ұрланды: мал, кілемдер, киім, қанжарлар, кітаптар, тарихи мен отбасылық жәдігерлер, суреттерде соның ішінде кетсе керек. XIV мен XVIII ғасырлардағы ескерткіштер тоналды: тұрғын мен әскери мұнаралар, шіркеулер, сағаналардың түгі қалмады.

Қоныс аударылуды басынан өткергендердің естеліктері бойынша көшіру былайша өткен еді. 23 ақпанда барлық ер азаматтарды Қызыл Армияның құрметіне орай салтанатты жиналыс түрінде клубтарға жинады, нақ сол уақытта солдаттармен қоршап алды. Ер азаматтар қарусыздандырылды, себебі ол кезде олар өздерімен бірге қанжарларын алып жүретін. Үйлеріне автомашиналар жіберілді, бірақ көпшілігіне жаяу-жалпы «эвакуациялануына» тура келді. Әйелдерге, қарттарға, балаларға, ауруларға жиналу үшін екі-ақ сағат берілді. Ассыз, сусыз, жалаңаш-жайдақ, қолдарын ұстап үлгерген заттарымен жөнелтті. Темір жол станцияларына алып барып жүк пойыздарына тиеді. Аңызға айналған көшудің өту көрінісін деректі киноларға да түсіріп алды.... Қоныс аударылушылар қыстың сұрапыл аязында, аузы-мұрына дейін толған жүк вагондарында сусыз, жарықсыз айға жуық уақыт бойы қарауылдардың бақылауымен өздеріне бейтаныс жерге сапар шекті. Көпшілігі ауыр жолды көтере алмай қайтыс болды. Қайтыс болғандар қысқа тоқталыстардың уақытында күңіренген елсіз разъездерде, бекеттерде пойыздардың жанына жерленді.

Шешен-ингуш халқын депортациялау барысы, қанша адам көшірілгендігі жөнінде мұрағаттарда төмендегідей құжаттар кездесті (Кульбаев Т., 2002: 85-91):

Государственный Комитет
Обороны
тов. Сталину И. В.

Докладываю о ходе операции по выселению чеченцев и ингушей. На утро 24 февраля вывезено из населенных пунктов 338 тыс. 739 чел., из этого числа погружено в железнодорожные эшелоны 176 тыс. 950 чел. Во второй половине дня 23 февраля почти во всех районах Чечено-Ингушетии выпал обильный снег, в связи с чем создались затруднения в перевозке людей, особенно

в горных районах.

24 февраля 1944 г. Л. Берия.

Шешен-ингуш халқын осылайша атамекендерінен мәжбүрлеп айыруға не себеп болды? Ең алдымен, «шешендер, ингуштер ерікті жасақтарға қатысып, фашисттерге көмектесіп жүрген» деген қате пікір болды. Ингуштар мен шешендерден тұратын ешқандай қарулы жасақтар болмаған. Оның үстінде Шешен-Ингушетия аумағы жау басқынында болған да жоқ. Бәлкім, мұнда қылмыстық ойлар да болған шығар. Дегенмен, қандай халықта осындай ойлар жоқ? Және-де олар өз қылмыстарын халқының мүддесіне сәйкес емес, керісінше, жұртқа қарсы әрекет етті.

Шешен-ингуш халқының ерлері майданға қатысып, жаулармен соғысып жүрді. Отанды қорғап, мыңдаған адамдар қаза болды. Мыңдаған адамдар орден мен медальдермен марапатталды. Ал соғыс майдандарында ерекше көзге түскендер жоғары мемлекеттік марапатқа - Кеңес Одағының батыры атағына ие болды. Ханпаша Нұрадiлова, Ыбрайхан Бейбулатов, Абухаджи Идрисов, Хасболат Дачиев мен басқалар осындай жоғары атақты алды. Шешен мен ингуштердің арасында Кеңес Одағының батыры деген атағын алғандардың саны жайында көптеген пікірлер бар. И. П. Рыбкин Ресей Федерациясы қауіпсіздігінің хатшысы болып, «соғыстың аяғында Кеңес Одағының 56 батырын» көрсетті (Алдажуманов К., 1998: 272-292). Осы сан «Мен -ингуш, мен — шешемін» деп айтқандардың ішінде ғана есептелген. Дегенмен, 1942 жылдың наурыз айында шыққан Сталиннің № 6362 құпиялы қаулысын білетіндер өздерін басқа ұлт өкілі ретінде көрсеткен, өйткені олар шешендер мен ингуштер жасаған ерлік түрі марапатталмайтыны туралы біліп қойса керек.

Ішкі Істер Халық Комиссариатының «Чечевица» деген құпия атты (депортацияланған халықтың бірінші әріптерінің дыбысталуынан алынған) Шешен-Ингушетияның жарты миллиондай тұрғынын көшіру операциясы 1944 жылдың 23 ақпанынан 29 ақпанына дейінгі аралықта жүзеге асырылды. Осы жеті күннің ішінде туған жерінен 478479 мың адам (оның 91 250-і ингуш) ғасырлар бойғы атамекендерінен өзге жерге көшірілді. 180 темір жол эшелонына тиеліп Қазақстан мен Қырғызстандағы жаңа қоныстарына жөнелтілді.

Государственный Комитет
Обороны
тов. Сталину И. В.

Докладываю об итогах операции по выселению чеченцев и ингушей.

С 23 февраля по 29 февраля выселены и погружены в железнодорожные эшелоны 478 479 человек, в том числе 91250 ингушей. Погружено 180 эшелонов, из которых 159 эшелонов уже отправлены к месту нового поселения.

...Проводится проческа и лесных районов, где временно оставлено до гарнизона войск НКВД и опергруппа чекистов. За время подготовки и проведения операции арестовано 2016 человек антисоветского элемента из числа чеченцев и ингушей. Изъято огнестрельного оружия 20 072 единицы, в том числе винтовок 4868, пулеметов и автоматов 479.

1 марта 1944 г. Л. Берия

1944 жылдың 14-наурызында Берия Сталиннің алдында шешен және ингуштарды, басқа да халықтарды көшіру операциясы сәтті өткендігін баяндады және осы қызметі үшін мемлекеттік марапат – Суворов орденімен марапатталды.

Мұрағат деректері бойынша 1945 жылдың қазан айында Қазақстанға 406375 шешен мен ингуш орналастырылған (Галиев Т.У., 2008: 517-520).

Жер аударылғаннан алғашқы жылдарда жаңа климаттық жағдайларға бейімделмеген, өмір сүруге қаржы болмаған шешен-ингуш халқының өкілдері ауру мен аштықтан өліп жатты. Этнос ретінде жойылып кету қатері пайда болды.

Қазақстанға 406375 шешен және ингуш орналастырылды. Оларды азғана топтармен әр жерге, Ақтөбе, Қызылорда, Ақмола, Алматы, Семей облыстарына жайғастырды.

Гурьев облысында қоныс аударылушылардың аз ғана бөлігі, 18 отбасы (422 адам) «Қазақстанмұнайкомбинат» бірлестігі жүйесіне, Доссор, Байшонас, Сағыз, Шұбаркүдык, Қосшағыл, Қаратон және басқа да кәсіпшіліктеріне сонымен қатар «Қазақмұнайқұрылыс» тресінің әр түрлі нысандарына жұмысқа орналастырылды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының территориясы Солтүстік, Сібір және Орал аймақтарымен бірге миллиондаған КСРО халықтарының жер аударылатын орны ретінде таңдап алынды.

Солтүстік Кавказдан қоныс аударылғандардың дәстүрлі өмір сүру салты бұзылды, климат дағдылы климаттық ерекшеліктерден өзгеше еді. Солтүстік-Кавказдықтар жергілікті жерге қиыншылықпен бейімделді. Қоныс аударылушылардың шамамен үштен бірі қайтыс болды.

Кеңес Одағының батыры атағын беруге лайықты ондаған жауынгерлер (вайнах халқының өкілдері) атақсыз қалған. Джабраил Кортоев, Жапон Абдиев, Ахмет Албақов, Балто Амиров екі рет ұсынылған, ал Абдулла Цороев, Али Ибрагимов, Маташ Мазаев, Зайнди Халидов, Абдул-Кахиру Шабуев, Дуда Энгиноев, Жамалдин Ғайрбеков пен көптеген басқаларға да осы атақ берілген жоқ. 1990 жылдың мамыр айында ғана Мовлид Висаитов Ресей Одағының батыры, ал Мурад Озоев, Руслан Гудантов, Ахмет Мальсагов, Ширвани Костоев, Магомед Узуев, Даша Акаев, Канта Абдурахманов, Мовлади Умаров Ресей батырлары деп атанды. КСРО ыдырағанынан кейін Руслан Аушев, Суламбек Осканов жоғары атаққа ие болды, ал Юнус-Бек Евкуров Ингушетия Республикасының батыры болып атанды, Рамзан Қадыров —Шешен Республикасының батыры болып атанды.

Кеңес Одағындағы сталиндік тоталитарлық жүйедегі жаппай қуғын-сүргін кезеңіндегі негізсіз жазалау шаралары тек жекелеген адамдарға, дін иелеріне, әр түрлі әлеуметтік топтардың өкілдеріне ғана емес, сондай-ақ ұжымдық жауапкершілік ұстанымы бойынша жекелеген халықтарға да қарсы қолданылды. Ол жөнінде 1993 жылы 14 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңында көрсетілді. Жекелеген халықтарға мемлекет тарапынан әр түрлі қысымдар қолданылды: күштеп қоныс аудару; арнайы қоныстарға орналастыру; күштеп жұмыс істету арқылы құқықтарын

шектеу; ұлттық ерекшеліктері жағынан мемлекетке өте қауіпті, «сенімсіз халықтар» деп тану.

Зорлықпен көшірілген халықтар Қазақ өлкесінен пана тауып қана қойған жоқ, бастарынан қиыншылықтарды бастан өткізе отырып, өздері және ұрпақтары үшін екінші Отанын тапты. Олар ездерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалды, көпұлтты Қазақ өлкесінен өзіне лайықты орын тапты.

Атырау облысында түрлі ұлттардың мәдени орталықтары жұмыс істеуде. Олар: Неміс ЭМБ «Видергебурт», Кәріс ЭМБ «Тхоньил», Болгар ЭМБ «Возрождение», Еврей ЭМБ «Алия», Әзірбайжан, ЭМБ «Новруз», Шешен-ингуш ЭМБ «Вайнах», Татар-башқұрт ЭМБ «Татулық», Дағыстан ЭМБ «Салам», Орыс ЭМБ «Былина», Грузин ЭМБ «Иверия», Украин ЭМБ «Довіра» және «Қазақстан ұйғырларының республикалық мәдениет орталығы» облыстық филиалы.

Әдебиеттер:

Алдажуманов К. (1998). Чужого горя не бывает: [О расселении спецпереселенцев с Северного Кавказа].- Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы/ Сост. Г.Анес.- Алматы.

Алдажуманов К.С. (1998). Ингушы и чеченцы: в памяти остается все.- Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы/ Сост. Г.Анес.- Алматы.

Алдажуманов К. Ингушы и чеченцы: в памяти остается все.- Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; Сост. Г.Анес; // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы/ Сост. Г.Анес.- Алматы, 1998.- с. 251-264

Атырау облыстық мұрағаты. Ф.855, Оп 1, Д. 224

Атырау облыстық мұрағаты. Ф.855, Оп 1, Д. 221

Галиев Т.У. (2008). Депортация и размещение чечено-ингушского населения на территории Республики Казахстан. Под общ. ред. М.А.Аюбаева // Пенитенциарная система Казахстана и ее соответствие международным стандартам: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (31 окт. 2008 г.). Костанай.

Кульбаев Т. (2001). Депортация: [О насильств. депортации народов в 30-40-е годы] // Фемида. № 5.

Кульбаев Т.(2002). Необъявленная война народу: [История депортации] // Мысль. №1.

Қазақстан халқы Ассамблеясы (2017). Интерактивная научная историческая карта «Народ Казахстана». 11 карта в разделах «Интерактивная карта» и «Народ Казахстана» // [http:// assembly.kz/](http://assembly.kz/)

Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. (1997). Депортация народов-преступление тоталитарного режима. Алматы.

Трагедия народов Северного Кавказа: карачаевцы, чеченцы, ингуши, балкарцы. (1992). Вступ. ст., сост. и послесловие Н.Ф.Бугая // Иосиф Сталин - Лаврентий Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии/ Вступ. ст., сост. и послесловие Н.Ф.Бугая. Москва.

Уралов А.С. (2003). Народоубийство - убийство чечено-ингушского народа. Москва.

References:

Aldajumanov K. (1998). Chujogo goria ne byvaet: [O rasselenii spetspereselentsev s Severnogo Kavkaza].- Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; // Deportirovannye v Kazahstan narody: vremia i sudby/ Sost. G.Anes.- Almaty.

Aldajumanov K.S. (1998). Ingushy i chechentsy: v pamiati ostaetsia vse.- Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; // Deportirovannye v Kazahstan narody: vremia i sɔdby/ Sost. G.Anes.- Almaty.

Aldajumanov K. Ingushy i chechentsy: v pamiati ostaetsia vse.- Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; Sost. G.Anes; // Deportirovannye v Kazahstan narody: vremia i sudby/ Sost. G.Anes.- Almaty, 1998.- c. 251-264

Atyrau oblystyq muragaty. F.855, Op 1, D. 224

Atyrau oblystyq muragaty. F.855, Op 1, D. 221

Galiev T.Y. (2008). Deportatsiia i razmeenie checheno-ingushskogo naseleniia na territorii Respubliki Kazahstan. Pod ob. red. M.A.Aiybaeva // Penitentsiarnaia sistema Kazahstana i ee sootvetstvie mejdunarodnym standartam: Materialy mejdunar. nauch.-prakt. konf. (31 okt. 2008 g.). Kostanai.

Kɔlbaev T. (2001). Deportatsiia: [O nasilstv. deportatsii narodov v 30-40-e gody] // Femida. № 5.

Kulbaev T.(2002). Neobiavlennaiia voia narody: [Istoriiia deportatsii] // Mysl. №1.

Qazaqstan halqy Assambleiasy (2017). Interaktivnaia nauchnaia istoricheskaia karta «Narod Kazahstana». 11 karta v razdelah «Interaktivnaia karta» i «Narod Kazahstana» // [http:// assembly.kz/](http://assembly.kz/)

Kozybaev M.K., Aldajumanov K.S., Aldajumanov E.K. (1997). Deportatsiia narodov-prestuplenie totalitarnogo rejuma. Almaty.

Tragediia narodov Severnogo Kavkaza: karachaevtsy, chechentsy, ingushy, balkartsy. (1992). Vstup. st., sost. i posleslovie N.F.Bugaia // Iosif Stalin - Lavrentiiɔ Beri: “Ih nado deportirovat...”: Dokumenty, fakty, kommentarii/ Vstup. st., sost. i posleslovie N.F.Bugaia. Moskva.

Yralov A.S. (2003). Narodɔubiystvo - ubiistvo checheno-ingushskogo naroda. Moskva.

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY**

Tulibayeva zh. M. MANUSCRIPT SOURCES ON THE HISTORY OF RELATIONSHIPS OF KAZAKHS AND THE KHANATE OF KHIVA.....	3
A.S. Beysenova S.K. Uteniyazov CH.CH. VALIKHANOV, AN OUTSTANDING SCHOLAR OF THE TURKIC PEOPLES.....	12
Танатарова Ж.Т. Г.Н. ПОТАНИН ЖӘНЕ МҮСА ШОРМАНОВ.....	22
А.С. Жанбосинова Я, БЫЛ ЛЕГИОНЕРОМ.....	37

**САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

Қабылдинов З.Е. THE ABOLITION OF KHAN POWER IN KAZAKHSTAN.....	51
Шамшиденова Ф.М. SIBERIAN FRONTIER IN THE LATE XVI - FIRST QUARTER OF THE XVII CENTURIES.....	66
З.Ж. Марданова С.Н. Мамытова FORCED MIGRATION IN KAZAKHSTAN IN THE FIRST HALF OF THE XX-TH CENTURY: MAIN TENDENCIES AND CONSEQUENCES.....	76

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL-ECONOMIC HISTORY**

Бегалиева А.К., Амирханов М.Б., Айтуарова Б.М. УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ПРОМЫШЛЕННЫМ СЕКТОРОМ ЭКОНОМИКИ В 20-Е ГОДЫ XX В.....	83
Тилеубергенов Е.М. FEATURES OF THE USE OF INNOVATIVE METHODS IN THE CLASSROOM TEACHING OF HISTORY IN UNIVERSITIES.....	98

Нуртазина Н.Д., Сабыргалиева Н.Б. «ПОВЕРХНОСТНЫЙ» ИСЛАМ? К ДИСКУССИИ О РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА XVI-XIX ВВ.....	106
--	-----

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Айман Досымбаева, Алан және Михаил Бондаревтер TURKIC SACRAL SITES OF THE KAZAKHSTAN.....	125
---	-----

Тұрғынбаев Е.М., Қайратұлы Р. ACTIVITY OF THE MUSEUM “THE MONUMENTS OF ANCIENT TARAZ” IN THE SPHERE OF CULTURAL TOURISM.....	138
---	-----

Тургунбаев Е.М. БАШКИРСКИЕ ШЕЖЕРЕ В РАБОТАХ Р.Г. КУЗЕЕВА.....	144
---	-----

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
THE RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Tuleshova Ulzhan NOMADIC NOBILITY: THE ENTRY OF KAZAKHS INTO A PRIVILEGED ESTATE OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	154
--	-----

Kubeyev R.D. Murzakhodzhaev K.M. ON SOME MATTERS OF JADIDIST EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF TRADITIONALISM AND MODERNISM CORRELATION.....	165
---	-----

Б.У. Маликов БОЛЫСТЫҚ БИЛЕУШІДЕН БОЛЫСТЫҚ КОМИССАРҒА ДЕЙІНГІ ЖЕРГІЛІКТІ ӘКІМШІЛІК БІЛІК.....	181
---	-----

Чаргынова Г.О. ЖЕТІШАҒАР МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ХАЛЫҚТАРЫ: ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ ТАРИХЫНАН (1865 – 1877 ЖЖ.).....	192
--	-----

Байғалиева А.Ж. XX Ғ. 40-50 ЖЖ. КАВКАЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АТЫРАУ (ГУРЬЕВ) ОБЛЫСЫНА ОРНАЛАСТЫРЫЛУЫ.....	204
---	-----

Басуға 16.03.2018 қол қойылды

Шартты баспа табағы - 13

Офсеттік басылым

Таралымы 160 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
051000, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28